

THEOLOGICAL

SZEMLE

ALAPÍTOTTA: D. CSIKESZ SÁNDOR

TARTALOM:

AZ IGE: Dr. Czeglédy Sándor: Krisztus él. ↔ TANULMÁNYOK: Dr. Makkai Sándor: Egyház és gyülekezet, különös tekintettel a lelkigondozásra. ↔ Dr. Bodonhelyi József: A puritán ébredés igehirdetésének néhány elvi szempontja. ↔ IRODALMI SZEMLE: Dr. Erdős Károly: Hall Caine Krisztus-életrajza. ↔ Mátyás Ernő „Újszövetségi kijelentéstörténet“-e. ↔ Victor János „Református Hiszekegy“-e. ↔ TUDOMÁNYOS ÉLET.

A COETUS THEOLOGORUM
REFORMÁTUS THEOLOGUSOK MUNKAKÖZÖSSÉGÉNEK
FOLYÓIRATA

DEBRECEN, 1944.

THEOLOGIAI SZEMLE

Református tudományos theologiai folyóirat. Kiadja a Coetus Theologorum — Református Theologusok Munkaközössége. Megjelenik negyedévenként.

Főszerkesztő: Dr. VASADY BÉLA Felelős szerkesztő: Dr. CZEGLÉDY SÁNDOR
Társzerkesztő: Dr. MÓDIS LÁSZLÓ.

Főmunkatársak: Dr. Budai Gergely, Dávid Gyula, Dr. Farkas Pál, D. Dr. Illyés Endre, Dr. Imre Lajos, Dr. Incze Gábor, D. Dr. Kovács J. István, Dr. Makkai Sándor, Dr. Márkus Jenő, Dr. Mátyás Ernő, Dr. Nagy Sándor Béla, D. Dr. Révész Imre, Szenes László, Dr. Tavaszgy Sándor, Dr. Tóth Endre, Dr. Török István, Dr. Újszászy Kálmán.

A szerkesztőség csak előre megbeszélt cikkeket közöl. Minden közleményért szerzője felelős.

Szerkesztőség és kiadóhivatal: Debrecen, Központi Egyetem.

A kiadóhivatal vezetője: Boros Dezső református segédlelkész.

Postatakarékpénztári csekk számla neve és száma: Theologiai Szemle fenntartási alap, Debrecen 53,735.

Előfizetési díjak: theologiai hallgatóknak, ha Coetus-tagok: 5.— P, ha nem tagok: 6.— P. Segédlelkészeknek 7.—, illetve 8.— P. Lelkészeknek: 10.—, illetve 12.— P. Jogi személyeknek: 12.—, illetve 14.— P. Egyes szám ára: 4.— P.

KÖNYVISMERTETÉSEK ÉS FOLYÓIRATSZEMLE:

Hall Caine: Krisztus élete. Erdős Károly	34
Mátyás Ernő: Újszövetségi kijelentéstörténet. Módis László	46
Vietor János: Református Hiszekegy. Czegléd Sándor	51
Erdős Károly—Pongrácz József: Újszövetségi bevezetés, II. kiadás. Módis László	53
Kathona Géza: Károlyi Gáspár történelmi vilásképe. Szabó Gábor.	53
Cullmann: Urchristentum und Gottesdienst. Cz. S.	54
Iskolák és irányok az egzisztencia fogalma körül. Andersen: Der Existenzbegriff und das existenzielle Denken in der neueren Philosophie und Theologie. Bucsay Mihály	55
Kardos Albert: Csokonai ószövetségi látomása. Cz. S.	57
Kovács István: Magyar egység — keresztyén egység. Szabó Gábor	57
Éliás József: A samaritanus kérdés. Cz. S.	58
Kiss Sándor: Péter apostol első levelének magyarázata. Módis László	58
Nagy, Gy.: Der Doppelaspekt der Seele. F. I.	58
Journal des Missions Évangéliques. L. L.	59

Krisztus él!

János ev. 14:19. „Még egy kevés idő, és a világ nem lát engem többé; de ti megláttok engem; mert én élek, ti is élni fogtok.“

Luther Mártonról jegyezték fel, hogy a reformáció egyik válságos időszakában szörnyű aggodalmakkal és félelmekkel viaskodott. Szinte úgy látta, hogy a jó ügy végleg elveszett. Amint azonban dolgozószobájában fel és alá járva, gondolataiba merülve kereste a megoldást, egyszerre csak kiderült az arca, gyorsan íróasztalához ment, krétát vett a kezébe és ezt írta az asztal lapjára: Christus vivit! Krisztus él! Amint később el is mondta, ez a húsvéti üzenet volt életének legnagyobb vigasztalása. Ő, hárcsak írná bele a Szent Lélek a mi szívünkbe is kitörülhetetlen betűkkel ezt a két szót: Krisztus él! Mert nekünk is igen nagy szükségünk van a vigasztalásra. Emberi remény-ségeinknek csak a foszlányai lebegnek előttünk. A kibontakozás útját nem látjuk. Rajtunk is beteljesedett az ótestamentumi prófécia: „Íme sötétség borítja a földet és éjtszaka a népeket.“ Olyan vigasztalásra van szükség, amelynek fénye minden első-tétítésen áttör és eloszlatja a lelkek rémületét, a szív szomorúságát, és ilyen vigasztalás csak egy van a világon: az, amit alapigénkkel hirdettet Isten Szent Lelke: Krisztus él!

Él, mint *valóságos személy*. A feltámadott Krisztus valóságosabb, mint mi magunk, mint ez az egész látszatvilág. Volt idő, nem is olyan régen, amikor a húsvéti prédikációk sokszor egy eszme diadaláról szóltak. „Ő nincs elveszve, nem féli fegyverid ő, az Ige, az eszme“ — énekelte a költő, és sok keresztyén ember számára éppen ez volt a húsvéti üdvüzenet summája: győzött a keresztyénség eszméje, mert Krisztus meghalt ugyan a kereszten, de ma is él időtlen eszméiben, örök tanításaiban. Testvéreim, hadd mondjam meg egészen nyíltan, hogy ez nem a húsvéti hit. Ha a feltámadott Krisztus nem valóságos, élő személy, akkor az eszme is meghalt és elbukott. Kérdezzétek meg a keresztet távolról néző tanítványokat! Ők is vigasztalhatták volna magukat azzal, hogy az eszme győzött, de tudták, hogy ez öncsalás lett volna, mert ha a gólgotai keresztnek van egyáltalán értelme, akkor nyilvánvalóan csak ez lehetett: itt minden eszme, minden emberi bizakodás végleg elbukott, meghalt, semmivé lett. Nézzed: aki királynak jött, most ott vergődik a kereszten a legalantasabb

gonosztevők között ; halljad : akinek ez volt a neve : Immánuel, azaz velünk az Isten, most ezzel a jajkiáltással fejezi be életét a vesztőhelyen : „Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engemet?“ Ha Krisztus valósággal fel nem támadott, akkor minden vallásos elgondolásnak vége van, akkor minden eszmény hiú ábrándként foszlik szét, akkor nem érdemes hinni, nem érdemes élni. „Ha pedig Krisztus fel nem támadott, akkor hiábavaló a mi prédikálásunk, de hiábavaló a ti hitetek is.“

Ó, milyen silány vigasztalás volna számunkra, ha húsvétkor csak az eszmék diadaláról beszélhetnénk! Hát nem éppen azt éljük át manapság, hogy az egymással homlokegyenest ellentétes eszmék valósággal kergetik egymást és egymásután csődöt mondanak? Eszmék — bármilyen fanatizmus legyen is bennük — nem segítenek rajtunk.

Isten azonban nem engedte, hogy az Ő szentje rothadást lásson : harmadnapon kihozta őt a sírból. Amikor a kereszten minden emberi megoldás, minden eszme és eszmény hiábavalóvá lett, Isten könyörült rajtunk és az eszmék és eszmények helyett egy *tényt* adott nekünk : a feltámadás tényét. Ezért a húsvéti hit nem valami hitregén, az igazságot jelképekben kifejező szép történeten alapszik, hanem Isten tettén, Akinek húsvéti közbelépésével az örökkévalóság tört be halálraszánt világunkba.

Krisztus él, mint aki *velünk van* minden napon a világ végezetéig. Nem sokat érne a vigasztalás, ha a feltámadott Úr távol élne tőlünk. De Ő nagyon is közel van. Olyan közel jön, hogy közelebb már nem is jöhetne hozzánk. Annyira közel van, hogy húsvéti hitünket az apostollal így vallhatjuk meg : „Élek többé nem én, hanem él bennem a Krisztus.“

Ez a bizonyosság a keresztyén egyház alapja. Istentiszteletre is csak azért jövünk össze, mert megígérte : „Ahol ketten vagy hárman egybegyűlnek az én nevemben, ott vagyok közöttük.“

Ha pedig Krisztus velünk van, akkor Isten is velünk van és „ha az Isten velünk, kicsoda ellenünk?“ Milyen nyomorúságos az ember élete addig, amíg az események hullámszásából, emelkedéséből és zuhanásából próbálja kiolvasni, hogy vele van-e az Isten! Hányan vannak manapság, akik a csatatereken, a bombázott városokban, szeretteik koporsója mellett úgy érzik, hogy végleg elhagyta őket Isten! De ha a feltámadott Krisztus valósággal velünk van, akkor a csapások, a próbatételek idején is tudjuk, hogy Isten a miénk, mi pedig az övéi vagyunk és „sem halál, sem élet, sem angyalok, sem fejedelemségek, sem hatalmasságok, sem jelenvalók, sem következendők, sem magasság, sem mélység, sem semmi más teremtmény nem szakaszthat el minket az Istennek szerelmétől, mely vagyon a mi Urunk Jézus Krisztusban“.

A feltámadott Krisztus él, mint *akié minden hatalom mennyen és földön*. „A világ nem lát engem többé“ — hangzik alapigénk, és ez nemcsak földi alakjára, hanem világfeletti hatalmára is vonatkozik. Testi szemmel mi sem látjuk Őt. De látjuk a hit szemével, mert a keresztyén ember úgy él, „mint aki látja a láthatatlant“.

Tudjuk, hogy Ő az emberiség történetének kezdete és vége, közép-pontja és célja. Hisszük és valljuk, hogy a nagy csata már eldőlt, és uralmát semmi meg nem ingathatja. Még a mostani „apokaliptikusnak“ nevezett események sem gátolhatják meg és késleltethetik a végső, az igazi apokalypsis-t: hatalmának és dicsőségének teljes kijelentését, amikor „a Jézus nevére minden térd meghajol... és minden nyelv vallja, hogy Jézus Krisztus Úr az Atya Isten dicsőségére“. Ekkor azonban a világ is meglátja Őt! Azok is, akik most gúnyolják, akik elhanyagolható mennyiségnek tartják, akik az emberi ész és az emberi erőt imádják. Akkor majd „minden szem meglátja Őt, még akik Őt általszegezték is; és siratja Őt a földnek minden nemzetsége“. Mert Ő „az Alfa és az Omega, kezdet és vég, aki van és aki vala és aki eljövendő, a Mindenható“.

Ez a fundamentuma Krisztus drága ígretének: *ti is élni fogtok. Mert én élek, azért éltek ti is. Egyedül azért! Mert ebben a világban minden a halál törvénye alá van rekesztve. Valakit elkerülhet a puskagolyó, valaki kellő időben a betonfedezékbe menekülhet a bomba elől, valaki megmentheti azt, amit életnek nevezünk, de az igazi életet csak Ő adhatja nekünk. Azt az életet, amelyet senki és semmi el nem vehet tőlünk. Az örökéletet.*

„Mert én élek, ti is élni fogtok.“ Milyen jó, hogy itt az evangélista Jézust egyes szám első személyben beszélteti. Így könnyebb megértenünk, amit jól tudunk és lelkünk forró vágyakozásával hiszünk, hogy most is maga, a jelenlévő Krisztus szól hozzánk. Vajha a mi nehéz szívünk is, mint egykor az emmausi tanítványoké, „örömmel gerjedeznék“ és megszabadulna minden aggodalmaskodástól, minden szomorúságtól drága megváltónk húsvéti biztatására: *Én élek, ti is élni fogtok! Ámen.*

Dr. Czeglédy Sándor.

Egyház és gyülekezet különös tekintettel a lelkipondozásra

a) Láthatatlan egyház, látható egyház, gyülekezet.

Gyülekezet, abban a vonatkozásban, amelyben mi foglalkozunk vele, egyházi elnevezés, az egyházzal áll a legszorosabb összefüggésben. Éppen az a mi feladatunk, hogy világosan megállapítsuk az egyház és a gyülekezet közötti viszony mibenlétét.

Ha az újszövetségi Szentírás eredeti szövegében keressük a két magyar szó megfelelőjét, azt találjuk, hogy abban egyház és gyülekezet ugyanazzal a szóval van megnevezve. Ez a szó: *ἐκκλησία*. Eredeti jelentése: népgyűlés, sokaság, összejövétel. Maga az Úr Jézus Krisztus ezzel a szóval nevezi meg egyszer az egyházat, mint egységet, összességet, mely a bizonyoságtévő hit közcikláján épül fel (Mt. 16:18), másszor a gyülekezetet, mint helyi alakulatot, mely a tagok fegyelmezését végzi (Mt. 18:17). Pál apostol is ugyanezzel az egy névvel jelöli a helyi gyülekezetet, (pl. : τῆ ἐκκλησία τοῦ θεοῦ τῆ δόξης ἐν Κορίνθῳ I. Kor. 1:1), többesszámban egy tartomány, ország gyülekezeteit (pl. : ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Μακεδονίας II. Kor. 8:1., ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Γαλατίας Gal. 1:2), az egyház egészét (pl. : ὑπὲρ πάντα τῆ ἐκκλησία Ef. 1:22.), és az elrejtett, láthatatlan egyházat (pl. : τὸ μυστήριον τοῦτο μέγα ἐστίν, ἐγὼ δὲ λέγω εἰς Χριστὸν καὶ [εἰς] τὴν ἐκκλησίαν Ef. 5:32). Mint igen jellemzőt, említsük meg a Jelenések könyvének hét *ἐκκλησία*-ját (1:20) és a nekik szóló hét levelet (2—3). Ezek az *ἐκκλησία*-k egyenként sajátos, külön kapcsolatban állanak az ő Urukkal és éppen úgy tekinthetők önálló egységnek, egésznek: egyháznak, mint helyi alakulatnak: gyülekezetnek. A még szaporítható példák is azt mutatnák, hogy egyház és gyülekezet bibliai értelemben azonos jelentésűek. Közös lényegük a nevükben kifejezésre jutó összegyülekezés, társaság, közösség. Ez az a forma, mondhatjuk életforma és létmód, amelyben akár helyileg, akár nagyobb területen, akár pedig egyetemes, lelki, hitbéli értelemben Krisztus hívő tagjai Urukkal és egymással egyesülnek. A mi nyelvünk és szóhasználatunk szerint azt mondhatjuk, hogy az egyháznak a gyülekezet a látható megjelenése és megvalósulása.

Ebben az értelemben Krisztus egyházának, mint látható gyülekezetnek első képe az evangéliumban a Márk. ev 3:13—15-

ben található, ahol Krisztus a sokaságból magához szólítja azokat, akiket akar és azok hozzámennek és választ tizenkettőt, hogy vele legyenek (és hogy kiküldje őket prédikálni és hatalmuk legyen a betegeket gyógyítani és az ördögöket kiűzni). Krisztusnak és tizenkét választottjának ez az életközössége az első evangéliumi gyülekezet, minden további gyülekezetnek örök mintája, az igaz egyháznak, a coetus electorumnak tiszta képe.¹ Akár egyetemes vagy országos egyház, akár helyi gyülekezet, a legnagyobb vagy a legkisebb körű közösség mind erre a mintára létesül. A lényeg mindig és mindenütt „az Ő nevében való egybegyűlés“, a közösségnek általa teremtett ténye, tekintet nélkül a lelkek számára, mert két vagy három léleknek az Ő nevében való együttléte már biztosítja magának Krisztusnak jelenlétét s ezzel azt, hogy a gyülekezetben az egyház valóságosan él és működik (Mt. 18 : 20).

A református theologia kezdettől fogva ebben a bibliai értelemben tanított az egyházzal, mint Krisztusnak és övéinek gyülekezetéről. *Kálvin* is a gyülekezetben látja az egyház élő és tevékeny megvalósulását, a Szentírás alapján azonban kétféle értelemben beszél róla. Az egyház először Isten minden fiainak, Krisztus igaz tagjainak a világ kezdetétől elválasztott gyülekezete, melyben benne vannak a megdicsőült és a még meg nem született tagok is. Másodsor pedig a földön szétszórva élő (helyenként azonban összegyűlő és közösséget alkotó) emberek sokasága, mely az egy Istennek és Krisztusnak tiszteletét vallja, a keresztség által avattatik fel a bennük való hitre, az úrvacsorában való részesedés által az igaz tudományban és szeretetben lévő egységről tesz bizonyosságot, egyértelmű az Úr igéjében s annak hirdetésére a Krisztus által alapított szolgálatot tiszteletben tartja. Első értelmezésében az egyház, mint egyetemes gyülekezet, hitünk tárgya, hinnünk kell benne, mivel nem látjuk. Egyedül csak Isten tudja, kik az ő választottjai s egyedül Reá kell bízni egyházának ismeretét, miután annak alapját az Ő titkos elválasztása képezi. A hitnek ez a gyülekezete tehát a láthatatlan egyház. A második értelemben vett egyházra viszont figyelmeznünk kötelesek és a vele való egységet ápolni, mert ez a sokaság a maga szétszórtságában éppen az emberekre való tekintetből nevezetik egyháznak. Ez a földi, a maga helyi gyülekezeteiben látható egyház. A láthatatlan egyházban Krisztus, mint fej és a választottak, mint tagok igazi, tiszta gyülekezetet alkotnak, a látható földi egyházat azonban ilyen értelemben sohasem nevezhetjük egészében Krisztus gyülekezetének s ezért számunkra nem is tagjainak sokasága vagy emberi minősége teszi egyházzá, hanem az egyháznak Istentől rendelt ismertetőjegyei, az igehirdetés és a sakramentumok kiszolgáltatása, s az azokban való részvételük s az azok iránt való magatartásuk szerint kell tagokul tekintenünk az egyéneket, elválasztatásuk titkától függetlenül. Ezért kell nekünk a látható gyülekezetben hit által bizonyosaknak lenni afelől, hogy az egyház egységébe mi is bele vagyunk oltva és az igaz egyház tagjai vagyunk.

¹ Makkai Sándor : Az egyház missziói munkája. Budapest, 1938. 42. l.

Mert az egyház nem kettő, hanem egy s a látható gyülekezetből is az, ami egyház, a láthatatlannak része és mindaz, amit az Ige a láthatatlannról szól, szigorúan erre a láthatóra vonatkozik, melyben itt a földön élünk s amelytől elszakadva Krisztust tagadnók meg.¹

A *Második Helvét Hitvallás* lényegében ugyanazokat tanítja az egyház és a gyülekezet viszonyáról, mint Kálvin, de mivel éppen hitvallási közösséget volt hivatva létrehozni a gyülekezetek között, kiemeli a földi egyháznak azt az egységét, mely éppen a gyülekezeteket egyesíti, mégpedig a hittételekben, az evangélium igaz, összhangzó hirdetésében és a Krisztustól világosan rendelt szertartásokban.²

Míg tehát e hitvallásunk előtt több, nagyobb területen, országban vagy országokban élő gyülekezetek egységének képe lebeg, addig másik hitvallásunkban, a *Heidelbergi Kátéban* az egyetemes egyház és az egyén kapcsolata jut kifejezésre. Az egyházba, Jézus Krisztusnak világ kezdetétől világ végéig Szentlelke és Igéje által az egész emberi nemzetségből gyűjtött, örök életre elválasztott láthatatlan gyülekezetébe az egyén az igaz hitben megegyező látható gyülekezeten át lép be s az itt hallgatott Igéből, a Szentlelek belső bizonyágtétele alapján hiszi, hogy amaz egyetlen igaz gyülekezetnek ő is tagja és mindörökké az is marad, mivel Krisztus maga az, aki gyülekezetét oltalmazza és megtartja.³

Egyház és gyülekezet viszonyáról a Szentírás alapján alapuló reformátori és hitvallási hagyományunk eszerint egyöntetűnek nevezhető. Akár a láthatatlantól és egyetemestől közeledjünk a látható és helyi felé, akár megfordítva, az egyházat mindig és mindenütt gyülekezetisége jellemzi.

Ennek a hagyománynak szellemében tesz egy további, közelebbi megállapítást az egyházi gyülekezetekre nézve W. Heyns, nálunk is ismert és becsült Dogmatikájában.⁴ A harcoló és diadalmaskodó, majd a harcolón belül a látható és láthatatlan egyház megkülönböztetése után minket itt közelebbről érdeklő meghatározása az, hogy a látható egyház azoknak gyülekezete, akik magukat gyermekeikkel együtt hívőknek vallják. Mi teszi ezt a gyülekezetet láthatóvá? Először organizációja és berendezése (a tisztségek, az Ige szolgálata, hirdetése, a sakramentumok kiszolgáltatása, gyűlések, konfessziók, rendszabályok), másodsor pedig a tagok, mint olyanok. Ez a meghatározás a mi szempontunkból azért lényeges, mert a valóságos gyülekezet, amelynek lelki gondozásáról kívánunk beszélni, ez az organizált, intézményes közösség s tévútra jutnánk, ha ezt mellőzve, erről megfeledkezve

¹ Kálvin : *Institutio* IV. könyv. I. fejezet. Niesel Vilmos : Kálvin theológiája. Ford. : Nagy Barna. Debrecen, 1943. Coetus Theologorum kiadványsorozat 3. XIII. 7. p. 165—166. l.

² *Második Helvét Hitvallás*. XVII. rész.

³ *Heidelbergi Káté* 54.

⁴ W. Heyns : *Református Dogmatika*. Ford. és jegyzetekkel ellátta Galambos Zoltán. Budapest, 1925. Holland-magyar református bizottság kiad. IV. R. 2. 173—223. l.

vagy ezt egyenesen tagadva, csupán a tagokat vennők figyelembe egyéni elkülönültségükben vagy csak lelki kapcsolataikban.

Az egyháznak, mint gyülekezetnek szintén erre a tárgyias-személyes közösségi jellegére világít reá Brunner Emil. Hangsúlyozza egyrészt az egyházi élet történetiségét és erkölcsi jellegét, másrészt azt, hogy az egyház a maga életének megnyilvánítására külső eszközöket is teremt és használ s ez az ő „testisége” éppen úgy hozzátartozik lényegéhez, mint a sakramentumban a kenyér és a bor Isten szavához, a prédikátor hanghullámai az igehirdetéshez, a nyomtatott betűk a Bibliához. Következik ez abból, hogy Krisztus nemcsak az ember szellemét, hanem az egész embert, testestől-lelkestől igényli. Az egyház éppen a Krisztus melletti emberi döntések helye és összessége, ami által Krisztus a világtörténelmet az egyház történetévé minősíti át. Az egyház a maga mindenkori idői létformájában a hit döntésében élő erkölcsi személyiségek közössége, tehát az egyház, mint maga a történet is, mindig látható és lényege a felebarátért a világban végzett szolgálat, mely a felebarátot a világ rendjeiben mint Krisztus országának tagját, keresi s így találkozik vele. Ha az egyháznak ezt a szolgáló életét a történelem egészén át nézzük, benne a hosszmetsetben kifejlő megváltási rendet ismerjük fel. Azt a viszonyt, melybe Isten közvetlenül lépett az emberrel a teremtésben, a bűn megrottotta, az egyház szolgálata azonban ezt az eredeti kapcsolatot újra helyreállítja, de most már az erkölcsi síkban: a teremtési közösség a Jézus Krisztusban lett bűnbocsánat által úgy áll helyre, mint azt bekoronázó megváltási közösség. Ezért kell azt mondani, hogy a látható egyház az igazi egyház és csak úgy igazi, mint látható. Természetesen: a hívőknek látható, mert a hitlenek külső megjelenése ellenére sem látják valóságát, számukra az egyház csak egy világheli tapasztalati tény és jelenségesoport. Brunner tehát a láthatatlan-látható vonatkozásnak új értelmet ad, mondhatjuk, éppen fordítottat, mint Kálvin és mások: láthatatlan a hitleneknek, látható a hívőknek.

Ánélkül, hogy Brunner tanának bírálatába bocsátkoznánk, állapítsuk meg azt, hogy a hívő, élő, egymás terhét hordozó, lelkeket gondozó gyülekezet szempontjából fejtegetései, megállapításai nagyon termékenyek s alig van még theologus, aki annyira erőteljesen hirdetné és követelné a gyülekezet valóságos közösségét és szolgálati kölcsönösségét, minden tagnak a Fejvel és egymással való egységét, mint ő. Az egyház, hangsúlyozza Brunner, nem egyes kiválasztottaké, hanem az összes hívők valóságos egysége Krisztussal, aki által és akiben hisznek s mint tagok, benne valóságos egységben élnek.¹

Ezzel a tárgyiasító, testesítő szemlélettel szemben Barth Károly az egyház lényegét Isten megigazító és megszentelő kegyelmének jelenvalóságában látja. Az egyház azoknak a látható

¹ E. Brunner: Der Mittler. Tübingen, 1927. Das Gebot und die Ordnungen. Tübingen, 1932. Die Kirche als Frage und Aufgabe der Gegenwart. (Um die Erneuerung der Kirche.) Gotthelf-Verlag. Bern—Leipzig, 1943.

embereknek látható gyülekezete, akikért Krisztus testté lett, meghalt és feltámadott. Ezek bűnös énjüktől megszabadított emberek, többé nem egymagukban élnek, hanem a közösségben és nem önmagunkért, hanem Krisztusért, aki felszabadította őket az önzés monológiájából és megelővenitette a kegyelmi közösségben. Azzal, hogy Barth az egyház lényegét Isten kegyelmi kiválasztásában látja s így az Ő kegyelmi ajándékának vallja, mely minden tekintetben (tényében, céljában, módjában) egyedül Isten szabad tetszésének, szuverénitásának műve, gyökeréig elmélyítette azt az igazságot, melyet Kálvin úgy juttatott kifejezésre, hogy mi, akik fel vagyunk véve és be vagyunk oltva az egyház testébe, Isten jósága folytán, Krisztus érdemének közbenjárására és a Lélek megszentelése által naponként részesülünk a bűnök bocsánatában.¹

Maga ez a kegyelmi kiválasztás az egyházat elsődleges és tulajdonképpeni értelemben láthatatlanná teszi, de mihelyt a kiválasztottak összegyűjtéséről van szó, azonnal a láthatóságról is beszélünk, mert a láthatóvá váló gyülekezet nélkül nem is beszélhetnénk emberek kiválasztásáról. Viszont mivel kiválasztott emberek gyülekezetéről beszélünk, világos, hogy az nem önmagából nőtt ki, hanem Isten kiválasztó kegyelméből gyűlt egybe, különben nem lehetne kiválasztottak gyülekezete. Láthatatlan és látható egyház tehát ugyanaz, mely isteni alapításában elrejtett, emberi gyülekezet-voltában nyilvánvaló. Az általunk ismert látható egyháznak az isteni kiválasztás a határa, de Istentől kapott parancsa az, hogy a kiválasztottak közösségévé legyen. A kiválasztás láthatatlan ténye a látható gyülekezeti közösség számára történik, a gyülekezetbe való elhívás pedig arra irányul, hogy az elhívott a láthatatlannak tagja legyen. Ugyanabban a gyülekezetben találkozunk a *societas electorum* és a *communio sanctorum*. *Una sancta ecclesia* alatt tehát a konkrét gyülekezetek sokaságának egységét kell értenünk s így az egyes gyülekezet már maga is egyház. Az így értelmezett gyülekezet elhívottak gyülekezete és szentek egyessége, de nem Isten országa, sőt éppen attól való különbözőségében van adva lehetősége és ideje. A szekták tévelygésével szemben a gyülekezetnek mindig figyelnie kell erre a határra, mindig tudnia kell, hogy ő csupán egyház és nem Isten országa. Ez azonban nem jelent megállást és megelégedettséget. Ellenkezőleg, a gyülekezetnek nem szabad belenyugodnia abba, hogy csak egyház van, siető és váró egyházként kell könyörögnie : Jöjjön el a Te országod! Az egyház célja az, hogy megszűnjék, hogy átmeneti feladatát bevégezze, mert mihelyt Isten országa ténylegesen eljött, többé nem lesz szükség egyházra.²

¹ Kálvin : *Inst.* IV. K. I. F. 21. p.

² K. Barth : *Gotteserkenntnis und Gottesdienst nach reformatorischer Lehre*. 1938. Isten kegyelmi kiválasztása. Ford. : Vasady Béla. *Igazság és Élet Füzetek* 8. Hiszek. Ford. : Vasady Béla. Debrecen, 1936. 107—115. l. Rózsai Tivadar : *Az egyházzól szóló tanítás az úgynevezett dialektika teológiában*. Sátoraljaújhely, 1943. (Debreceni egyetem Református Hittudományi Karának rendszeres theol. szemináriumi tanulmány-sorozata 9. sz.) 48—76. l.

Barth gondolatai a mi szempontunkból abba összpontosulnak, hogy az egyház kegyelmi ajándék és kegyelmi közösség s mint ilyenek, élete csakis a kegyelmet nyert, megszabadított bűnösök hívó gyülekezetében lehetséges.

Magyar református theológusaink közül *Tavaszy Sándor* fejtegetéseiben a gyülekezeti létforma kevésbé jut szóhoz és pedig azért, mert ő a láthatatlan és látható egyház viszonyulását az egynek a többhöz való viszonyában látja s így egyházzról és egyházakról beszél, mely utóbbiak alatt a „rész-egyházakat“, tehát a felekezeteket érti. Közelebb visz a mi feladatkörünkhöz az, amit a látható egyház kettős jellegéről mond. Ha, mondja, a látható egyházat hídnek vesszük, akkor egyik szárnya a láthatatlanba van beleépítve s ez az objektív, intézményes oldala, a másik a szubjektív hitbe s ez adja a közösségi oldalát. Az egyház tehát, a maga láthatóságában intézmény és közösség, de nem üdvintézmény és emberi (szociális) közösség, hanem az üdvösség Igéjét szolgáló hitközösség. Láttuk azonban már az előbbiekből, hogy ez az intézményes közösség nem más, mint maga a gyülekezet. Az egyház intézményes és közösségi oldala — függetlenül a rész-egyházak kérdésétől — a gyülekezetben kerül valóságos egységbe s a láthatatlan és látható egyház viszonya az egyetemes és konkrét gyülekezet viszonya.¹

Imre Lajos kifejezetten az egyház és a gyülekezet viszonyával foglalkozik Ekkleziasztikájában. Megállapítja, hogy a Biblia — egyes kivételektől eltekintve — a láthatatlan és látható, egyetemes vagy helyi egyházat egyképpen *ἐκκλησία*-nak nevezi. Azonban a mai szóhasználat szerint az egyház a tágabbkörű fogalom s az egyetemes közösséget jelenti, míg a gyülekezet a konkrét, helyi közösséget. A kettő nem gondolható el egymás nélkül. Csak gyülekezet egyház nélkül vagy fordítva, nem református szemlélet. Külsőleg nézve a gyülekezet benne van az egyháznak, mint szociális és adminisztratív szervezetnek közösségében, ez a gyülekezet egyházalkotmányi helyzete, jellege. Belsőleg pedig a gyülekezet az egyház része. Ez a kettős kapcsolat mutatja, hogy a róm. katolikus felfogás, amely csak egyházat ismer s a gyülekezetet egyszerű prolongációnak tartja, épügy helytelen, mint az independens és kongregacionális álláspont, amely csak a gyülekezetet fogadja el s tagadja az egyház valóságát. Az egyház és gyülekezet viszonya azonban nem csupán szervezeti és nem jogi kérdés, hanem theologiai, illetve hitkérdés. Mert bár a magasabb egyházi testületekbe a gyülekezet jogilag szervezett formája, az egyházközség tagolódik bele, ennek az egyházközségnek mindig arra kell törekednie, hogy gyülekezet legyen, lelki közösség, az egyház tagjainak egy helyen az Ige szolgálatára összegyűlt csoportja. A gyülekezet, mint az Ige szolgálatának közössége, hitvalló közösség, munkájának alanya maga a Szentlélek Isten.

Az egyetemes és helyi közösség kapcsolata tehát abban van, hogy az egyház képezi a gyülekezet alapját, mert előbb van a válasz-

¹ *Tavaszy Sándor* : Református keresztyén Dogmatika. Kolozsvár, 1932. V. R. II. F. 52—54. par. 218—232. l.

tottak serege s azáltal azok helyi csoportosulása. Mindazáltal az egyház a gyülekezetben fejti ki önmagát, a gyülekezetben látható, a helyi szükségek és kérdések között, a gyülekezetben szól az Ige s ott lehet neki engedelmeskedni. Hogy tehát az egyháztag egy helyi gyülekezet tagja, az nem véletlen, hanem Isten parancsa s ezért azt elhagynia nem szabad (Zsid. 10 : 25).¹

Imre Lajos fejtegetéseiben az egyház a gyülekezetek egységét jelenti és pedig úgy egyetemességében, mint valamelyik szervezeti alakulatában (pl. országos egyház formájában), láthatatlan (hitbeli) és látható (szervezett, intézményes) oldaláról egyaránt. Az egyes gyülekezet pedig az egyház életének tulajdonképpeni megvalósulási helye, organuma, melyben a láthatatlan munkálkodik hit által és lesz láthatóvá. Ha azonban közelebbről vizsgáljuk az így értelmezett kapcsolatot, rájövünk, hogy ez az értelmezés csak egyik vonatkozásban állhat meg, t. i. az egyetemes (közönséges) keresztyén Anyaszentegyház, Krisztus választottainak összessége és a helyi gyülekezet között, mert csak erre a kapcsolatra lehet mondani, hogy az egyház képezi a gyülekezet alapját, előbb lévén a választottak serege és csak azáltal, azután azok helyi csoportosulása. Előbb van a kiválasztás és azután az elhívás. Nem állíthatjuk azonban azt, hogy a magyarországi református egyház és valamelyik helyi gyülekezete között ugyanez a kapcsolatot állana fenn, mert nyilvánvaló, hogy ebben a vonatkozásban előbb vannak a helyi gyülekezetek, és pedig nemcsak történeti sorrend szerint, hanem lényegileg is s csak azután alakulnak belőlük a magasabb egyházi keretek, testületek, szervek. Bár maga Imre Lajos is hangoztatja, hogy az egyház és gyülekezet viszonyát nem elég csak történetileg nézni, mégis a tény az, hogy az egyház és gyülekezet között a hit vonalán töretlenül fennálló sorrendi és foglalóssági viszonyt nem lehet minden további nélkül egyszerűen átvinni a helyi gyülekezet mint egyházköztség és a szélesebbkörű szervezett egyházi alakulatok közötti kapcsolatra, és pedig, ismételjük, nemcsak történetileg, hanem lényeg szerint sem. Az egy, szent, közönséges egyház és a helyi gyülekezet ugyanaz a coetus electorum, corpus Christi, communio sanctorum, mint a tenger és egy cseppje, mint a nap és egy sugara, lényegileg ugyanaz, akár láthatatlan, akár látható vonatkozását tekintjük. A csepp a tengerben, a sugár a naphoz úgy van benne, mint az egészet tartalmazó rész. Ebben az értelemben helyesen mondjuk, hogy az egyház a gyülekezet alapja. Ellenben az egyházköztség egyfelől, az egyházmegye, egyházkerület, országos egyház másfelől nem ugyanazon valóságú alakulatok. Az egyház élete, tevékenységei, szolgálata elsődleges értelemben csak az egyházköztségben folynak, mint gyülekezetben, a többiek ellenben nem alkotnak önmagukban gyülekezetet, életük, tevékenységeik, szolgálataik tehát csak átruházott, másoldagos valóságú és csak a gyülekezetből fakadhat. Így tehát azt kell mondanunk, hogy a gyülekezet, mint egyházköztség, alapja az egyháznak, mint szélesebbkörű organizmusnak.

¹ Imre Lajos : *Ekkleziaszтика. Az egyház élete és szolgálata. Coetus Theologorum* kiadványsor. 2. Budapest, 1941. 11—12., 139—143. l.

Ez természetesen egyáltalában nem jelenti azt, hogy az egyházi élet magasabb hatáskörű, nagyobb egységeket alkotó és átfogó szervezeti alakulatai szükségtelenek volnának. A gyülekezetek védelmében, összetartásában, támogatásában, bizonyos közös szolgálatokra való egyesítésében, a tényleges földi, emberi viszonylatok között egyenesen nélkülözhetetlenek.

Az egyház és gyülekezet közötti viszonyoknak a magyarországi református egyház intézményes életében való helyes szemléletére világosan mutat rá *László Dezső*, mikor éppen Imre Lajos Ekkleziasztikájával kapcsolatosan így nyilatkozik: „Nekünk minden vonatkozásban élesen ki kell domborítanunk..., hogy Krisztus teste a földön a gyülekezet s a gyülekezeteknek a zsinaton megnyilvánuló közössége. Mindaz, ami a gyülekezet és a zsinat között van, a gyülekezettől nyeri meg egyházjellegét és annyiban egyház vagy egyházi, amennyiben a gyülekezet szolgálatában áll, abból nő ki, mert az elhívottak egyetemes világfeletti közössége, az egyház a gyülekezetten keresztül tör be a történelmi lét keretei közé.”¹ Ebben az értelemben, utalva a bibliai szóhasználatra, állapítja meg, hogy „Pál apostol mindenik levelében eklézsiának, egyháznak nevezi a gyülekezetet és ha valahol egy tartomány vagy ország összes gyülekezeteiről emlékezik meg, akkor nem azt mondja, hogy a galáciai egyház, hanem a galáciai egyházak: azaz gyülekezetek. Pál apostol az országos magyar református egyházat magyarországi református egyházaknak, azaz gyülekezeteknek hívná”. A gyülekezet név tehát elsősorban az egyetemes, egy igaz egyházat, másodsorban a helyi gyülekezetet illeti meg, sorrend szerint pedig a helyi van előbb reánk nézve, mert ezen át és ebben léphetünk kapcsolatba az egyetemessel. Ezenfelül pedig a helyi gyülekezet az a gyökér, melyből az egyes területeken lévő egyházak mindig megújulhatnak. Ez a reformátori és régi magyar egyházi értelmezés is.²

Ha az egyház mivoltát a valóság világában keressük, akkor tagjaiban kell keresnünk és sehol egyebütt, állapítja meg *Victor János*. Ők, ezek az emberek maguk az egyház, nem pedig valami más, bennük találjuk meg az egyház valóságát.³ Ezzel *Victor János* természetesen nem akarja az egyháznak sem az Ige hatalma alatt állását, sem a tagok sajátos kapcsolatait, sem az intézményes egyházi rendet tagadni vagy mellőzni, hanem az ellen az evangéliumellenes gondolkodás ellen kíván küzdeni, amelyik az egyházat úgy tekinti, mint valami és valahogyan a tagjai fölött lebegő vagy velük szemben álló valóságot, és nem úgy, mint ami éppen öbennük magukban található, mintha az egyház az Igének olyan objektíve meglévő hatóköre (helye, ideje, szférája) volna, amely be is népesedik ugyan aztán emberekkel, de már ettől függetlenül, ezt megelőzve is megvan.

¹ *Az ekléziasztika* a theol. tudományban és a lelkészképzésben. Theol. Szemle. 1942. évf. 86—111. *László Dezső* hozzászólása. 100. l.

² *László Dezső*: Ige-hit-egyház. Könyv a református vallásról. Kolozsvár. Ifjú Erdély kiad. 1943. A református egyház: gyülekezet. 85—90. l.

³ *Victor János*: „Ecclesia-*quid?*” Theol. Szemle. 1942. évf. 69—85. l. Lásd: 85. l. és 21. sz. jegyz.

A magunk részéről csak helyeselhetjük az egyháznak ezt a szemléletét, amely tagjaiban, azok közösségében, szóval a gyülekezetben látja annak lényegét, azonban csak úgy, ahogy egy másik tanulmányában Victor János is beszél az egyházzal, az ő „titkával” kapcsolatban. Ez a titok, az egyház láthatatlan, de döntő tényezője: Krisztus maga. Az egyház egész létének — mondja Victor János is — voltaképpen Krisztus az alanya, ő gyűjti, oldalmazza, tartja meg és ezért van egyház. Vagyis az egyház nemcsak tagokból, hanem a Fejéből és a tagokból együtt álló lelki test és csakis a Fejvel való életközösség folytán mondhatjuk azt is, hogy az egyház semmi egyéb, mint tagjainak összessége, amennyiben Krisztus a tagok hitében és hite által jelenik meg benne. Ez az egyház, a titok megjelentetésének oldaláról, mint látható egyház. Igaz, hogy ez a láthatósága csak viszonylagos, mert az önmagában és önmagán kívül jelentkező bűnnel való harcában csak több-kevésbé válhatik itt-ott láthatóvá belőle, mint ecclesia militansból. Így éppen Victor János állapítja meg, hogy ahol csak a tagok jelenléte észlelhető, az egyház látható volta minimális, többet mutat meg belőle a tagok egymást segítő és építő kölcsönös szolgálata s legteljesebbé akkor lesz, ha az előbbiekhöz az összefogó és irányító vezetőség működése is hozzájárul és jelentkezik. Ilyen (mindig viszonylagos) láthatóságot az egyház Victor János szerint is csak a helyi gyülekezetben ölthet, ha nem is állandóan, mert a helyi gyülekezetet az egyetemes egyház tulajdonképpeni kiábrázolása, benne lüktetnek legközvetlenebbül az egyház életerői.¹

Így jutunk a református theológusok bizonyoságtételén át is ahhoz az igazsághoz, hogy Krisztus ama nyája, a választottak egyetemes hívő gyülekezete, mely az *ἐκκλησία* nevet elsősorban és elsődlegesen viseli, a helyi gyülekezetben lesz láthatóvá az Ige szolgálatában, mint közösség és szervezet. Mindaz, a mi a helyi gyülekezetek együtt-tartására és szolgálati közösségére területi szervezetté épül, a maga fokozataiban és egészében csak a gyülekezetektől kap értelmet és jelentőséget, kizárólag érettük van s így tartalmi valóságát tekintve semmiféle önértékkel és öncéllal nem rendelkezik.

b) Empirikus gyülekezet, ecclesiola, hívő gyülekezet.

Azt a tételt, hogy *a láthatatlan egyház láthatóvá a gyülekezetben válik*, most további vizsgálat tárgyává kell tennünk az empirikus gyülekezet szempontjából. Azt már az eddigiekből is világosan látjuk, hogy az empirikus gyülekezet a maga egészében, minden tagjában és vonásában nem nevezhető Krisztus igaz egyháza látható kiábrázolásának. Viszont nem szabad elfelejtenünk, hogy ez empirikus gyülekezet az, amelyben és amelynek az Ige hirdettetik, a sakramentumok kiszolgáltatók s amelyekben a lelkigondozás is folyik, mégpedig úgy, hogy annak az empirikus gyülekezet részben tárgya ugyan, de részben éppen a végzője is. Nem

¹ Victor János: Az egyház három arca. Vázlat. És lőn világosság. Emlékkönyv Ravasz László 60. életévé stb. alkalmából. 303—318. 1. Budapest, Franklin, 1941. 310—314. 1.

valami elképzelt, eszmei gyülekezetnek, hanem éppen ennek a mi empirikus helyi gyülekezetünknek isteni parancsa az, hogy a láthatatlan egyház látható kiábrázolása által *hívő gyülekezetté kell lennie*. Mennyiben és hogyan lehetséges ez? Az a felelet, melyet erre a kérdésre adunk, döntően fogja meghatározni a gyülekezeti lelkigondozás egész rendszerét.

Bizonyára senki sem tagadhatja, hogy a mindennapi látás és tapasztalás közörséges világában a gyülekezet képe nemcsak zavaros, de beszennyezett is. „A valóságban névleges keresztyén-ségét is egyre jobban levetkező pogányság terjeszkedik az egyházban“ — állapítja meg Victor János. Az ilyen egyházzól „nem tanít az Ige. Illetve csak egyetlen szava van hozzá: Emlékezzél meg, honnan estél ki és térj meg (Jelénések 2 : 5). Amíg ennek a parancsnak értelmében át nem alakul egyházunk, le kell mondanunk arról, hogy az Igéből az egyházra vonatkozólag kiolvasható egyéb parancsokat egyszerűen átvihessünk a jelenbeli gyakorlati alkalmazás terére. Ezek az igazságok nem olyan egyházra vannak szabva, mint amilyent a jelen valóságában látunk“.¹

Az előző szakaszban számos theologus nyilatkozatában igyekeztünk megmutatni azt az egyöntetű református szemléletet, mely a láthatatlan igaz egyház és a földi látható gyülekezet közötti távolságot a maga valóságában mérlegeli. Kétségtelen, hogy a népegyház, tömegegyház világiassággal fertőzött és mindenféle megalkuvással tele, a büntől csaknem elárasztott empirikus gyülekezetei, melyek egyenkénti nagy átlagukban nem is nevezhetők gyülekezeteknek, mert tényleges „egybegyülekezés“ helyett csak statisztikailag vannak számontartva, és Isten Igéjének a hívő gyülekezetben megjelenő igaz egyházzól adott képe között szörnyű távolság és mélységes, sötét szakadék tátong.² Ez így van, de vajjon valami más, holdbeli gyülekezetek-é azok, melyekben a láthatatlan egyház egyáltalában láthatóvá válhatik? Ha az Ige igazságai nem olyan egyházra vannak szabva, mint amilyen ezekben a gyülekezetekben mutatkozik, vajjon hol van az az egyház, azok a gyülekezetek, melyekre szabva van, melyek előtt az a kötelezettség áll, hogy ezeket az igazságokat életükkel tanúsítsák? Ha az empirikus gyülekezetekre úgy nézünk, mint nem-egyházakra, hol keressük és hol találhatjuk meg azokat a gyülekezeteket, melyek az egyház megjelenítői? Nyilván csak elméletben vagy képzeletben. Mivel pedig Isten Igéje nem az elmélet és képzelet világában akar uralkodni, hanem a valóságában, nem tehetünk mást, minthogy visszatérjünk a mi ténylegesen adott, helyi gyülekezeteinkhez, mivel ezek számunkra Krisztus egyházának egyedüli bizonyoságtévői, akármilyen fertőzöttek és beszennyezettek is.

¹ Victor János : A „missziói munka“ theológiájához. Theol. Szemle. 1941. évf. 86—87. l.

² Ef. 4. r., különösen a 15—16. v. : „...az igazságot követvén szeretetben, mindenestől fogva nevekedjünk Abban, a ki a fej, a Krisztusban ; A kiből az egész test, szép renddel egyberakotván és egybeszerkesztvén az Ő segedelmének minden kapcsaival, minden egyes tagnak mértéke szerint való munkássággal teljesíti a testnek nevedését a maga föl-építésére szeretetben.“

A távolságot és szakadékot ismerjük és elismerjük, nem is tehetünk egyebet. De mindennél fontosabb az, hogy csakis *bűnbánattal* szabad látnunk, átéreznünk atényleges helyzetet, nem pedig *ítélkezően* s még kevésbé *önelégtűléssel*. Ítélezésből, önteltségből következett és következik be a keresztyén egyház történetében az, hogy a „megtérték“, a „szentek“ *elkülönítik* a maguk társaságát a gyülekezettől. Az ilyen elkülönítés, mely külső rendszabályok, emberi megítélés és fegyelmezés eszközeivel akarja láthatóvá tenni a láthatatlant, a *szekta* jellemzője. De ez a törekvés sohasem a láthatatlan egyház láthatóvátételére vezet, hanem csak az evangélium törvényeskedő elkülsősítésére, melyet Urunk a farizeusok és írástudók felekezetében és céhében kárhoztatott s mely alól övéit felszabadította.

Amint tudjuk, lehetséges az az eset is, hogy azok, akik a láthatatlant önmagukban akarják és állítják láthatóvá tenni, nem válnak el a gyülekezettől, nem lépnek ki az egyházból, hanem a gyülekezetben belül alkotják meg a maguk kis gyülekezetét, „*ecclesioláját*“, melyet aztán a láthatatlannal azonos, igaz egyháznak nyilvánítanak, míg a gyülekezet többi, nagyobb része a névleges keresztyének bűnös tömege, a kerítésen belüli pogányság marad, a centrális kis kör missziói területe. Ez az eset gyakorlati szempontból nem olyan szélsőséges, mint a különvált szektáé, mely magát a történeti egyházat kárhoztatja, de lelkületileg mégis azzal gyökerében azonos, ugyanannak a betegségnek valamivel enyhébb alakja s minthogy nemcsak benne marad a gyülekezetben, de egyenesen annak központi jelentőségű tevékenységeit akarja kisajátítani, lelkigondozás szempontjából még terhebb és kényesebb feladat elé állít, mint a nyíltan kivált és szembenálló szekta. *Kálvin* igen megszívlelendően figyelmeztet arra, hogy az élet teljes tisztasága és épsége nem adatott meg az egyházban s akik a bűnök iránt való gyűlöletből az istentelenektől el akarják különíteni magukat, a törvényes egyháztól szakadnak el. Jogosan hivatkoznak ugyan arra, hogy Krisztus egyháza szent, de nem szabad elfelejteniök, amit maga Isten mond Igejében, hogy az egyház jókból és gonoszokból áll s egész az ítélet napjáig meg lesz terhelve a gonoszok hozzákeveredésével. (A háló, a búza és a konkoly, a szerű példázata.) Tehát hiába keresnek olyan egyházat, mely minden szennytől mentes volna. De ezenfelül honnan is vehetne bátorságot az ember arra, hogy Isten Igéjénél bölcsébb és tisztább ítéletű akarjon lenni? Ha Pál apostol a korinthusi és galáciai gyülekezeteket szörnyű bűneik ellenére is Krisztus gyülekezeteinek tartotta, ki merészelné az egyház nevet elragadni azoktól, akikre ezeknek a bűnöknek tizedrészét sem lehet ráfogni? Veszedelmes kísértés ez, mert az egyházat az ú. n. kegyes emberről és a kegyesek közösségéből akarja megítélni, holott az egyház nem valami eszményi közösség, hanem Krisztus által ajándékozott közösség. Az egyházban, a gyülekezetben nem az emberről, hanem Krisztusról van szó.¹

Kálvinnak ez a nyilatkozata, mint teljesen írásszerű, minket is

¹ *Kálvin* : Inst. IV. K. I. F. 13—14. p. és Niesel : i. m., 168. l.

megerősít abban, hogy visszautasítsunk minden olyan állítást, amelyik szerint a láthatatlan és látható egyház az empirikus gyülekezetben fedheti egymást, sőt kell is fednie azáltal, hogy csak azokat szabad tagokul felvenni és tekinteni, akik *átmentek az újjászületésen*. Helyesen állapítja meg *Heyns*, hogy ez írásellenes tévelygés.¹ Az újjászületés megtörténtét tárgyiasan megállapítani lehetetlen. Hiszen ha lehetséges volna, akkor az egyház nem is lenne többé a hit tárgya és láthatatlan.

A „hitellen” sokaságban egy „hívó mag”, az *ἐκκλησία*-ban egy *ecclesiola* alakítása ellenkezik magának Isten Igéjének az egyházzal tett kijelentésével. Láthatatlan és látható egyház az empirikus gyülekezetben sohasem fedte és a jövőben sem fogja fedni egymást, ez az empirikus gyülekezetnek nincs hatalmában és arra nem is tétetett alkalmassá.² „Elvből le kell mondanunk arról — állapítja meg *Pfennigsdorf* —, hogy a gyülekezet magvát (Kerngemeinde) mint hívó gyülekezetet, láthatóvá tegyük.”³

A megdönthetetlen tény tehát az, hogy a földi egyház, mely az empirikus gyülekezetekben él, sohasem lehet tökéletes. A bűnös állapot hozzátapad és hozzátartozik az empirikus gyülekezethez. A hívők — mondja *László Dezső* — mindig hitetlenkedő, bűnöző hívők, mert a világból való kihívásuk mellett is részesei a büntől megrontott világnak.⁴

Csakhogy ez a tény egyáltalában nem változtat azon a parancson, melyet Isten Igéje ad az empirikus gyülekezetnek s mely azt arra kötelezi, hogy a lehetetlen lehetségesítésével legyen igaz egyházzá, *hívó gyülekezetté*. Sőt teljesen igaz az is, hogy Isten Igéje megparancsolja a gyülekezetnek a hitetlen világtól való *elszakadást*: „Ne legyetek hitetlenekkel felemás igában, mert mi szövetsége van igazságnak és hamisságnak... és mi egysége Krisztusnak Béliállal? Vagy mi köze hívőnek hitetlenhez?... Annakokáért menjetek ki közülök és szakadjatok el, azt mondja az Úr és tisztátalant ne érintsetek és én magamhoz fogadlak titeket” (II. Kor. 6 : 14., 15., 17). Hogyan lehetséges ez, mikor a gyülekezet „nem mehet ki a világból” (I. Kor. 5 : 10.)?

Valóban, ki nem mehet egy másik égitestre, de *önmagán belül* egyet megtehet: *bűnös voltának* tudatában teljes odaadással rátámaszkodhatik a *Kegyelemre*. „A bűn és nyomorúság lehetlenségében” megtapasztalhatja a kegyelmet, mint a maga egyetlen életlehetőségét. Tudja és megvallíthatja, hogy a bünt és a nyomorúságot, melyet magában és magával hordoz, soha nem teheti meg nem történtté s ezért kizárólag csak kegyelemből élhet, mint a büntől és nyomorúságtól megváltott bűnösök közössége.⁵ Az, hogy a testiség és bűn körében él, éppen arra inti, hogy nem a maga erejéből és érdeméből, hanem csak Urának bűnbocsátó

¹ *W. Heyns* : i. m. 260. par. 174. l.

² *W. Heyns* : u. o.

³ *E. Pfennigsdorf* : *Praktische Theologie. Ein Handbuch für die Gegenwart.* 2. Band. Gütersloh. 1930. VI. Teil. D. 2. 670. l.

⁴ *László Dezső* : *Az anyaszentegyház élete és szolgálata.* Kolozsvár, 1938. II. R. 34. l.

⁵ *K. Barth* : *Die Not der ev. Kirche.* 1931. Zw. d. Z. 2. sz.

kegyelméből él és egyháznak, gyülekezetnek is csak ebből a kegyelmelemből mondható.¹ Az empirikus gyülekezet hívő gyülekezetté lehet, mint Isten gyermekeinek a *bűn és kegyelem alatt egyszerre álló* serege.²

Kérdezzük meg most : hol áll, szemlélhetőleg, az empirikus gyülekezet *egyszerre* a bűn és Kegyelem alatt és ennél fogva hol lehet *elsősorban* hívő gyülekezetté? Feleletünk : az *istentiszteleti közösségben*, vagyis a *gyülekezeti istentiszteletben*, mely a bűnös embernek a kegyelmes Istennel való *találkozás*a, magának Istennek rendelkezése és szabályozása szerint.³

A gyülekezeti istentiszteletben, homiliás, sakramentumos és szimbolikus alakjában egyaránt, a megkegyelmezett bűnösök közössége van jelen, úgy a tagoknak egymásközt, mint az egyeknek a Fejjel való egységében. A gyülekezeti istentisztelet kiábrázolása a coetus electorumnak, corpus Christinek, communio sanctorumnak és egyúttal, a hitben, a láthatatlannak valóságos láthatóvá válása. Benne csak hívő gyülekezet vesz részt, mert az istentiszteletnek a hiten kívül nincs értelme és jelentősége. Természetesen olyan hívőkről van szó, akik az evangéliumbeli atyával kiáltanak fel : „Hiszek Uram, légy segítségül az én hitetlenségemnek“ (Mk. 9 : 24). Az empirikus gyülekezet, éppen ellentétben a magát elkülönítő szektával és cecelsóival, a gyülekezeti istentisztelet közösségben épül hívő gyülekezetté.

Vigyáznunk kell azonban arra, hogy istentiszteleti közösségen, gyülekezeti istentiszteleten ne értsünk csupán szokásos, formális templombajarást, a kultuszban való külsőleges részvételt. Éppen ezen a ponton kapcsolódik bele tárgyunkba *Pfennigsdorf*, a gyülekezeti közösség és a gyülekezeti mag (Kerngemeinde) problémájának fejtegetésével.⁴ Az istentiszteleti közösségnek szerinte át kell alakulnia a *hit és szeretet megélt közösségévé*. Isten Igéje dinamikus, az egész embert igénybevevő hatalom. Új életközösséget akar teremteni, melyben a kapcsolatok nem a természetes adottságok és igények, hanem a hit és szeretet erői szerint rendeződnek. Annak, amit a kultuszközösség, mint a gyülekezet lényegét, kiábrázol, tényleg lényeggé kell válnia a közösségben. Minden tényleges keresztyén gyülekezet fölött tehát kikerülhetetlenül ott áll az életközösség isteni normája, amely felé a gyülekezetnek alakulnia kell, különben belebetegszik önmaga lényének ellenmondásába s az istentiszteleti igehirdetés is meddővé válik reánézve, mert hiányzik körüle a bizonyágtételt igénylő, vállaló és cselekvő gyülekezet (Tatgemeinde). Hogy ilyen bizonyágtévő gyülekezet jöjjön létre, annak első feltétele éppen az empirikus és hívő gyülekezet közötti *távolság átérzése*. Ez a gyötrelm és szükségérzés a hívő gyülekezet felé indító hajtóerő. A távolságérzés azonban önmagában véve csak negatívum s nem szabad a *gyülekezeti mag*

¹ László Dezső : Az anyaszentegyház i. m. 38. l.

² Imre Lajos : Ekkl. i. m. 12. l.

³ Makkai Sándor : Az egyház missziói munkája i. m. 83—92. l. Az itt csak érintett kérdés részletes kifejtése.

⁴ Pfennigsdorf : i. m. 668—674. l.

külsőlegesen elkülönülésére vezetnie, hanem ki kell egészülnie pozitív munkával. Az empirikus gyülekezetnek hívő gyülekezetté való átalakulásához ténylegesen szükség van „gyülekezeti magra“, de ez távol kell hogy álljon minden farizeusi elképzeléstől és kiváltságtudattól „a többiekkel“ szemben.

A gyülekezet élő és munkáló magja éppen azokból fog tömörülni, akik egyedül Isten kegyelmére alapozzák annak létesülhetését.

A továbbiakban Pfennigsdorf a gyülekezeti magot, mint munkaközösséget tárgyalja. Beszél az „egymeggyőződésűekről“, akik saját körükben erősíthetik és fejleszthetik a személyes hitet. Így alakulnának a gyülekezetben különböző csoportok, melyeknek az Igét szükségük szerint lehetne nyújtani, „tejnek itala“ vagy „keményebb eledel“-képpen. Szerinte a testvéri közösség lelkét az ilyen kisebb csoportokban lehet a maga valóságában megtapasztalni s ezek lehetnek, különösen nagyobb városokban, élő sejtjei az egész gyülekezet hitbeli megújulásának. A gyülekezetnek csak javára szolgál, ha lehetőleg sok ilyen csoportja gyűl össze a Biblia körül s ápolja a keresztyén közösséget. Az építő-jellegű közösségalkotás mellett azonban szükség van a gyülekezeti szolgálatra is. Az empirikus gyülekezet tehetetlensége onnan származik, hogy egyszerűen elment Jézus szolgálatra hívő Igéje mellett (Mt. 20 : 26—28., 16 : 24. ; Ján. 13 : 15). Elfeledte, hogy Jézus a legkeményebben elítélte a szeretet szolgálatának megtagadását (Mt. 25 : 34. sköv.) és a legnagyobb ígéretet fűzte az Ő nevében végzett szolgálathoz (Ján. 16 : 26. ; Mt. 25 : 34. sköv.). Bár a szeretetszolgálatra az egész gyülekezet el van hívva, mégis szükséges a gyülekezetben belül egy olyan közösség alakulása, amelyik a szolgálatot komolyan veszi s magára vállalja annak a gyülekezetben való véghezvitelét. Éppen ezzel hárítja el magától a pusztán magát építő közösség gondolatát, mert munkáját önmagán túl a gyülekezet egészére kiterjeszti. Ennek a szolgálatnak célja nem más, minthogy az empirikus gyülekezetből hívő gyülekezet legyen. Ezért kell a szolgáltató magnak az egész gyülekezetre tekinteni, hogy Krisztus parancsa szerint mindenkireh eljuttassa a munkáló hit bizonyoságtételét. Ez a mag csak akkor teljesíti feladatát, ha az egész gyülekezetért felelősséget érez. Kis gyülekezetben — mondja Pfennigsdorf — ez a mag lehet egy bibliakör is, de akkor annak behatóan kell foglalkoznia az egész gyülekezet bajaival és feladataival s vállalni azokat munkában is. Az ilyen bibliakör bibliáórja valóban gyülekezeti óra lesz. Nagyobb gyülekezetben azonban szükség van az egészet átfogó szervezetre. Ennek a szervezetnek középpontjában azoknak kell állaniok, akik ténylegesen végzik a munkát, tehát dolgozók s minél több gyülekezeti tagot be kell vonni ezek közé, helyes munkamegosztással. Lesznek azután olyanok, akik a szolgálatot csak saját családjuk körében vállalhatják, de segíthetik a dolgozók munkáját lelkileg és anyagilag. A dolgozók és segítők közössége legyen hűséges, együttes résztvevője a gyülekezeti istentiszteletnek, mert ezáltal képviseli és viszi be a gyülekezet egészének tudatába és lelkiismeretébe a szolgálat kötelességét s mintegy ünnepélyes elismerését váltja ki a munka-

közösségnek, melyet a gyülekezet hálaadással és könyörgéssel visz Isten színe elé.

Pfennigsdorf elgondolásában helyeseljük azt, hogy az empirikus gyülekezetben a hívő gyülekezet munkálását és kialakítását, az ecclesiola elítélésével, a gyülekezetnek attól a hívő résztől várja, amelyik egyedül Isten kegyelmére alapozza a maga építő és szolgáló közösséget. Helyeseljük azt is, hogy csak olyan szolgáló közösséget ismer el, amelyik az egész gyülekezetért hordozza a felelősséget és viseli a szolgálatot, nem pedig csak a maga zárt köréért. És végre helyeseljük azt a módszerei gondolatot is, hogy a gyülekezet hívő magja a dolgozóktól a segítőkön át terjeszkedik ki a gyülekezet egészére. Ezek a gondolatok a gyülekezeti lelki-gondozás rendszerében termékeny felhasználásra kerülhetnek s a magunk részéről igyekeznünk is fogunk felhasználni őket a megfelelő helyeken.

Nem annyira ellenmondás, mint inkább értelmezés és kiegészítés gyanánt kell hangsúlyoznunk azt, hogy minden építésben és szolgálatban legfontosabb magának a *gyülekezetiiségnek* mindig és mindenben való biztosítása, megvédése, kifejtése. Bibliaórai csoportok, építő és szolgáló körök, dolgozók és segítők társasága és még számos más tényező is megtalálja a maga helyét a gyülekezet életközösségében, de csakis úgy, hogy ez a közösség a gyülekezetnek önmagát építő és szolgáló *missziói* közössége legyen. Az *empirikus* gyülekezetnek *hívő* gyülekezetté való átépülése *missziói parancs* és *missziói munka* által megy végbe. A gyülekezeti mag, mely munkája közben és által terjed ki a gyülekezet egészére, e „terjedésében“ *missziói* mag és annak módjában is az, mivel éppen nem az elkülönítés és a térítő halászás, hanem a kovászás, a só és a világosság evangéliumi tevékenysége útján végzi feladatát.

Nem szabad megfélemednünk arról sem, hogy a helyi gyülekezet *nem áll önmagában* és *missziója* nem végződik el a saját határánál, hanem kiterjed a *többi gyülekezetre* is. Ezt azonban nem szabad olyan mértani módon képzelni el, hogy az empirikus gyülekezet csak miután egészében hívő gyülekezetté lett, fordul a másik gyülekezet felé és így tovább. Miközben önmaga körén belül dolgozik és terjed a *missziói* mag, már kihat más gyülekezetek hasonló alakulására és mindazoknak a gyülekezeteknek, melyeknek kebelében ez a folyamat megindult, egyidejű találkozás és szövetsége hat vissza mindenikre egyenként erősítőleg és lendítőleg. Egy gyülekezet önmagában gyenge és kicsi az ellenséges és gonosz világhoz képest. Ezért kell, a gyülekezeteknek, mint egyházközségeknél, az országos egyház jogi és adminisztratív szervezetén belül, az intézményes keretek között szélesebb kiterjedésű és magasabbfokú *missziói* egységeket is alkotniuk, sőt az előbbi önfenntartó szervezet csakis azért van, hogy a gyülekezeteknek ez a lelki, *missziói* közössége létesülhessen és munkálkodhassék.

c) **Hogyan kell néznünk azt a gyülekezetet, melynek lelkigondozása reánk bízott?**

Ez az a kérdés, melynek az eddigiek megalapozásául kívántak szolgálni. Mindenekelőtt fontos és semmiféle emberi szempont által még nem rendíthető igazság az, hogy gyülekezetünket *hittel kell néznünk*, nem pedig *emberi mérlegeléssel és ítélkezéssel*. Amilyen bizonyos az, hogy Krisztus egy, szent, egyetemes egyháza csak hitünk tárgya lehet, éppen olyan bizonyos az is, hogy saját gyülekezetünk valóságos képe csak hitben és hit által tárul fel előttünk.

Nem elég tehát, hogy az Apostoli Hitvallás és a református hitvallások szavaival vallást tegyünk a láthatatlan egyház mellett, amit, emberileg szólva, könnyebb megtenni, éppen azért, mert láthatatlanról van szó ; vállalnunk kell az emberileg nehezebbet : teljes odaadással *hinni* azt, hogy ez a mi látható, helyi, saját gyülekezetünk, telve gyarlósággal s beszennyezve és elárasztva a bűn fertőzetével, ezeknek a makacs, sértődő, haragtartó, bosszúálló, kicsinyhitű és törpelelkű embereknek követelőző és kritizáló gyülekezete, *ez maga az egyház, azaz benne minden bizonynyal ott van*, él és munkálkodik a kiválasztottak gyülekezete, a Krisztus teste, a szentek egysége.

Nemcsak azt nem tudhatjuk egyik gyülekezeti tagunkról sem, hogy mi az ő elválasztásának és hitének titka, de egészen biztosak lehetünk a felől, hogy a látszat mindkét irányban csalhat és igen sokszor csal is. Ezenfelül köztünk vannak a többé-kevésbé nyíltan hitetlen és Isten törvényeit taposó emberek is, akik mint egyháztagok vannak nyilvánartva, külsőlegesen eleget is tesznek bizonyos kötelezettségeknek, megfizetik az egyházi adó minimumát s ezért jogokat gyakorolnak és követelnek is maguknak a gyülekezetben, sőt többnyire éppen ők a lekipásztor és a munkálkodó tagok legfőlényesebb és legádázabb kritikusai. Nekünk azonban mindezek és ennél még sokkal megdöbbentőbb jelenségek ellenére is egész életünk kockázatával bízunk kell abban, hogy ez az a gyülekezet, ahol a reánk bízottakat a mi pásztorlásunkkal és velünk magunkkal együtt Isten a Krisztus társaságába hívja és abban meg is tartja. Nem szabad egy pillanatra sem kételkednünk abban, hogy ennek a gyülekezetnek istentiszteleti és szolgálati közösségében nyílik meg előttünk és a reánk bízottak előtt a láthatatlan egyház végtelen távlata és ölel körül a diadalmas és harcoló Anyaszentegyház szentjeinek egész egyetemes közössége.

A második, ami ebből következik, az, hogy amint nem elég hinni a láthatatlan egyházban, hanem hinni kell ennek a mi látható gyülekezetünknek egyházvoltában, éppen úgy nem elég azt képzelní, hogy szeretjük Istent, hanem vállalnunk kell az emberileg nehezebbet ebben is, szeretvén mi atyánkfiait, mert „ha azt mondja valaki, hogy : Szeretem az Istent és gyűlöli a maga atyafiát, hazug az“ (I. Ján. 4 : 20). Ennek a szeretetnek az alapja szintén a hit, minélfogva *úgy tekintünk gyülekezetünk tagjaira*, mint Jézus Krisztusban megszenteltettekre, hivatalos szentekre

(I. Kor. 1 : 2., Rom. 1 : 7), a gyülekezet egészében pedig a tagok közösségét választott nemzetségnek, királyi papságnak, szent nemzetnek, megtartásra való népnek becsüljük (I. Pét. 2 : 9), mert így nevezi Isten Igéje mindazokat, akik a gyülekezethez tartoznak.¹

Ez a hit azonban, mely a gyülekezetben Krisztus igaz egyházát és a tagokban Isten hivatalos szentjeit látja, *egy pillanattig sem hűny szemel a bűn előtt*, amely a gyülekezet és az egyes tagok életét árnyékolja és szennyezi. Nem, mert ez a hit *nem emberi közösségbe és személyekbe vetett hit*. Ha az volna, bibliai értelemben nem is lehetne hitnek nevezni. Gyülekezetünk és annak tagjai felőli hitünket egyedül és kizárólag *az isteni Kegyelembé* vetjük. Ezért, csakis ezért hisszük és valljuk, hogy gyülekezetünkben a regnum naturae és a regnum gloriae között *a regnum gratiae* működik.² Éppen ezért nem szabad a gyülekezetet, a szekták módjára, a regnum gloriae-val azonosítani. A gyülekezet, mint Krisztus földi teste, tényleg a testiség és bűn körében él és egyedül csak Urának bűnbocsátó kegyelméből jelenítheti meg Őt a világban.

Így látva gyülekezetünket, ne benne, hanem Krisztusban bízza legyünk bizonyosak a felől, hogy ennek a gyülekezetnek hitében és hite által Krisztus, a mi mennyei Királyunk és Urunk *maga van jelen és hatalmasan munkálkodik az ő földi testében* (II. Pét. 1 : 16).

És végre mindig úgy nézzünk gyülekezetünkre, mint amely *az utolsó, kegyelmi időben* él, a Jézus Krisztus visszajövetelének és a végítéletnek várásában. Gyülekezetünknek éppen az a rendeltetése, hogy *idejében való alkalommá és móddá váljon* a lelkek számára, az Istenhez való igaz és megbánhatatlan megtérésre. Azért van itt a világban, hogy hirdesse : van még idő és az az idő most van, amikor döntenünk lehet és kell örök sorsunk felől, mert mikor elvégeztetik az Isten titka, idő többé nem leszen (Jel. 10 : 6—7).

Ebben, az így látott gyülekezetben, a mi gyülekezetünkben bízott reánk és a tagokra *a lelkigondozás* missziója és munkája. Mert Isten azt akarja, hogy Igéjének hirdetése és a sakramentumok kiszolgáltatása *pásztori, lelkigondozói módon* történjék, nemcsak a nyilvános istentiszteletben, hanem *házanként* (Ap. Csel. 2 : 46) és *lelkenként* alkalmazva is, az egész gyülekezet és az egyesek fegyelmezett, tisztán óvott és őrzött közösségében. Azt akarja, hogy ebben a lelkigondozói szolgálatban, *a maga helyén, kegyelmi ajándékai és megbízatása szerint* minden tag résztvegyen s tagságának, hitének éppen ez a cselekvő részvétel legyen a bizonyossága.

Éppen ezért ne gondoljuk, hogy gyülekezetünknek az a hittel való szemlélete, amelyről beszéltünk, tétlen és tehetetlen szemlélődés lenne, a hiszékeny pásztorok álma, mely a farkasoknak édes.³ A hívó, a kegyelemben nyugvó és bízó szemléletnek van egy

¹ *Heyns* : i. m. 176. l.

² *László Dezső* : Az anyaszentegyház i. m. 38. l.

³ *Joh. Val. Andréa* : Az Úr jámbor szolgája. Ford. Makkai Sándor. Kolozsvár. Ifjú Erdély kiad. 1938. 12. l.

pozitív, gyakorlati következménye is, amely egyúttal követelmény, parancs: a gyülekezet csak olyan tagokat tarthat, nevelhet, táplálhat, gondozhat kebelében, akik — eltekintve hitük titkától — lehetnek és tarthatók a láthatatlan igaz egyház tagjainak.¹ Tehát meg kell követelni és számon is kell tartani, hogy a tagok az Ige szolgálatát tiszteletben tartsák, az istentiszteletet rendszeresen gyakorolják, a sakramentumokkal éljenek, hitük megvallásával és életük világosságával Krisztus tanúbizonyságai legyenek, az ő nevét vallják, magukat neki élő hálaáldozatul adják s a bűn ellen szabad és jó lelkiismerettel tusakodjanak. A gyülekezetnek élnie kell a kulcsok hatalmával, melyet Krisztus neki adott és reá-bízott és a lelkigondozás szolgálatával minden segítséget meg kell adnia a tusakodó lelkeknek, hogy megállhassanak a világ és a Sátán ostromában.

Így kell néznünk azt a gyülekezetet, melynek lelkigondozása reánk bízott. Nem szabad azzal a gondolattal csalni magunkat, hogy egy más gyülekezetben jobb lehetőségek és biztosabb eredmények kecsegtettek volna.

Így kell néznünk gyülekezeteink összeségére, magyar református egyházunkra is, azzal a hittel, hogy Jézus Krisztus hatalmának és eljövételének bizonyosságául rendeltetett ezen a helyen és ebben a korban is és hogy ezt a bizonyosságot meg is teszi. „Ma, — mondja László Dezső — különösen a fiatalabb lelkipásztori nemzedék között állandóan halljuk, hogy a magyar református egyház a kebelbeli egyházközségekkel, úgy amint van, nem egyház, hanem lesz egyházzá. vagy talán már nem is lehet azzá. Nyugodtan alkalmazhatjuk a bibliai egyház szót a magunk egyházára. Nem kell emberi erőfeszítéseket tennünk azért, hogy a meglévő egyház mellé vagy helyett mindenféle missziói vagy újabb szóval evangélizációs mozgalmakkal új egyházakat alapítsunk. Feladatunk Krisztust szolgálni ebben a közösségben, melyben megkeresztelték és amelyet egyház gyanánt örököltünk őseinktől.”² Megszívlelendő szavak, ma inkább, mint valaha. Gyülekezetünket és egész magyar református egyházunkat az Isten Igéjének ítélete alatt, de annak kegyelmes oltalmában is látva, halljuk meg engedelmes szívvel az Úr parancsát, melyet ebben a gyülekezetben és egyházban s ennek a gyülekezetnek és egyháznak számára ad: „Viseljetek gondot azért magatokra és az egész nyájra, melyben a Szent Lélek titeket vigyázókká tett, az Isten anyaszentegyházának legeltetésére, melyet tulajdon vérével szerzett” (Ap. Csel. 20 : 28).

Makkai Sándor.

¹ Heyns : i. m. 175—176. l.

² László Dezső : Az ekkleziasztika stb. i. m. 101. l.

A puritán ébredés igehirdetésének néhány elvi szempontja

A puritán ébredés története joggal tarthat igényt érdeklődésünkre. A puritánizmus volt egyházunkban eddig az *egyellen átjogobb ébredés*. Míg a nyugati testvéregyházakban szinte egymást követték a *revival*-ek, sajtáságos módon hiányoznak ezek a magyar református egyház történetéből.¹ A puritán ébredés sem tudott egyházunkban egyetemessé válni, de hatással volt az egyház életének több megnyilvánulására, így az igehirdetésre is.

Joggal föltehető, hogy a puritánizmus igehirdetési elvei széles körben hatottak lelkipásztoraink között. Ezt bizonyítja, hogy a puritánizmus egyik fő képviselőjének, *Amesius*-nak homiletikai elveit tanították már *Tolnai Dali* János sárospataki tanársága idején Sárospatakon, nem sokkal később pedig a debreceni, nagyenyedi, kolozsvári kollégiumokban.² A magyar puritán ébredésnek köszönhetjük az első magyar református homiletikát: *Medgyesi Pál, Doce nos orare quin et praedicare* című, 1650-ben megjelent latin-magyar nyelvű munkáját. A *Medgyesi* műve, valamint *Martonfalvi Tóth György* debreceni professzornak 1666-ban megjelent *Ars concionandi Amesiana* c. homiletikája *Amesius* közvetlen és erős hatását mutatják; számos helyen szószerint, egészükben pedig tartalmilag átveszik *Amesius* tanításait.³ A puritán ébredés hatásának bizonyossága homiletikai téren a *Geleji Katona István* és *Medgyesi* között lefolyt, a magyar homiletika-történetben „az első, s mindeddig talán legkomolyabb homiletikai harc”,⁴ melyből a puritán eszmék kerültek ki győztesen. Puritán szellemű igehirdetőink sorából elég csak *Medgyesi, Keresztúri Pál, Komáromi Csipkés György, Köleséri Sámuel, Csuzi Cseh Jakab, Nógrádi Mátyás* nevét felemlítenem.

Az alábbiakban főként a magyar puritán ébredés igehirdetési elveivel kívánok foglalkozni, azonban tekintettel leszek az angol puritán homiletikai nézetekre is, mivel — amint már reámutattam — ezek a legszorosabban összefüggenek egymással. A XVI. század közepén Angliában megindult puritán mozgalom — mely a hit és élet egyedüli zsinórmértékévé tett *teljes Szentírás* alapján az egyház *teljes reformációjára* törekedett — igehirdetési elveiben is (miként egész szellemében) a svájci-református igehirdetést

¹ V. ö. *Révész I.*: Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből. A. N. Somerville magyarországi körútja 1887–1888 c. tanulmányát (Theológiai Szemle. XIX. [1943] 1. sz., 10 skk.). Különlenyomatban is. Debrecen, 1943.

² L. *Zoványi J.*: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Budapest, 1911. 36., 75., 369.

³ *Amesius* homiletikai elveit lásd: *De concionibus habendis*, (De Conscientia et eius iure, vel casibus, Amsterdam, 1630. IV. könyv, XXV. fej.), továbbá *De ministris ordinariis & eorum officio in concionando* (Medulla Theologica, Amsterdam, 1623. I. könyv, XXXV. fej.).

⁴ *Ravasz L.*: A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa, 1915. 212.

követte: első renden Kálvin, továbbá Zwingli, Bullinger, Butzer Béza elveit és gyakorlatát.¹ Egyházunk az angol puritánizmussal a XVII. század első negyedétől kezdett megismerkedni, amikor már a protestáns orthodoxia megmerevítette az igehirdetést is. Az orthodoxia-kora puritán igehirdetésének megértése céljából bevezetésül röviden vázolólok előbb a kálvini, azután a protestáns orthodox-korbéli igehirdetés jellemzőbb vonásait, illetve a vele kapcsolatos és reá vonatkozó elveket.

Kálvin szerint Isten kijelentése a teljes Szentírásban maradt fenn számunkra. Isten beszéde az, ami a Szentírásban előadatik. Az Ige Isten élő szava, melyben üdvakarátát közli.² Isten Igéjével gyűjti egybe azokat, akiket örök idők előtt kiválasztott. Az egyházat az Ige hívja létre és az Ige tartja fenn. Az igehirdetés a Szentlélek munkája. Az ember részéről pedig az igehirdetés „ministerium Spiritus Sancti” — a Szentlélek szolgálata.³ Az igehirdetésben a Szentlélek munkájára Isten és a gyülekezet találkozása megy végbe.⁴ Az igehirdető a gyülekezet egy tagjaként, tehát maga is az Ige hallgatójaként, az Ige elhívott szolgájaként hirdeti Istennek az Írásban kijelentett akarátát.⁵

Az Írás magyarázatára vonatkozólag Kálvin tanította, hogy az Írás mellett szóló döntő bizonyíték Isten személye, Aki abban megszólal: *Summa Scripturae probatio a Dei loquentis persona sumitur.*⁶ Az Írásban az hallja Isten szavát, akinek ezt a Szentlélek kijelenti.⁷ Az Írást önmagából kell magyarázni. Tekintélyeket nem lehet az Írás fölé helyezni; az egyház is az Igéből él.⁸ Ugyanakkor Kálvin világosan látta, hogy az Ige később kapott irodalmi testet és Kálvin különbséget tett az egyszer elhangzott Ige és annak írásbafoglalása között.⁹ Az írásmagyarázat fontos elve, hogy az írásmagyarázó feladata az író gondolatának megszólaltatása hallgatói számára. „Hoc sit proprie unicum (interpretis) officium, mentem Scripturae, quem explicandum sumpsit, patefacere.”¹⁰ Legfontosabb tehát a *sensus literalis* hűséges tolmácsolása. Az Igemagyarázás első lépése a nyelvi-történeli értelmezés. Igehirdetés csak írásmagyarázat lehet.¹¹

¹ A puritánizmussal kapcsolatos, itt csak érintett kérdésekről bővebbet lásd: Az angol puritánizmus lelki élete és magyar hatásai. Debrecen, 1942 c. munkánat.

² Kálvin J.: A Keresztyén Vallás Rendszere. 1559. (Ford. Czeglédy S. — Rábold G.: 2 köt., Pápa, 1909. (Alábbiakban: Inst.), I., VI. 1; VII., 1., 4.

³ Kálvin: Inst. I., IX. 3. — V. ö. IV., I. 6.

⁴ Inst. IV., I. 5.

⁵ U. o. IV., III. 1—2., VIII. 2. — V. ö. Csikesz S.: Kálvin pásztori igehirdetése módszerének legfőbb elemei (Kálvin és a kálvinizmus, Debrecen, 1936), főleg a 259 sk.

⁶ Inst. I., VII. 4.

⁷ U. o. I., VII. 4—5., IX. 3; IV., I. 6.

⁸ U. o. I., VII. 2., 5.

⁹ U. o. I., VI. 2—3. — V. ö. Heppe H.: Schriften zur Reformierten Theologie. Bd. II., Elberfeld, 1861. 15 sk.

¹⁰ Kálvin: Római lev. magy. előszavában (Corpus Reformatorum) — L. Immer A.: Hermeneutik des N. T.-s, Wittenberg, 1873. 136.

¹¹ Kálvin: Inst. IV., VIII. 8—9. — L. Heppe i. m. 13.

Az igehirdetés *személyes és gyakorlati természetű*, mivel Isten megszólalása az ember döntő ügye. Az igehirdetés akkor *gyakorlati*, ha hűségesen és alázatosan az Írást magyarázza. Az igehirdetés *Isten dicsőségére* történik. A hirdetett Ige által Isten tulajdonbavett népe hálából egész életével Isten dicsőségét szolgálja, országának terjedését munkálja.¹ Mindebből kiviláglik, hogy Kálvin szerint a gyülekezeti igehirdetésben Isten maga hirdeti üdvakarátát az Ige hirdetőjének hűséges szolgálata által egyedül Isten dicsőségére.

Az Igeről és az igehirdetésről vallott kálvini, reformátori felfogás idővel kezdett elhalványodni. Az *Írás mechanikus felfogása* lépett előtérbe, a lutheri reformációban előbb, a kálviniban valamivel később. Az óprotestáns orthodoxia kialakulását előmozdította az, hogy a protestantizmus fokozatosan a mechanikus inspiráció alapjára kényszerült helyezkedni. Ezt az tette szükségessé, hogy a *római egyház* a reformáció *formale principium*-át támadta meg, amikor az Írást az egyháznak alárendelte és azt tanította, hogy az Írás a maga tekintélyét az egyháztól veszi. De szükséges volt az inspiráció-tan fokozott hangoztatása a *protestantizmus vadhajításainak* rajongásával szemben is. Ezek ugyanis a *belső sugallatra* vagy az *észre* hivatkoztak.

A protestáns ultra-orthodoxia szerint az Ige Istentől diktált szavak, melyek önmagukban betűjükig, sőt még a hangjelekig: *usque ad puncta vocalia* inspiráltak,² hasonlóan, amint azt a korszak zsidó theológiája is tanította. Az Igének, mint *isteni tannak* isteni ereje saját külső-belső inspiráltságában van. Az egyes szavak, *dictumok* önmagukban, szinte mágikusan istenivel telítettek. Az Írás *a természetfeletti tan forrása*. Statikus egység, minden legkisebb részletében az egész Kijelentés egyformán benne van. Történetisége mellékes, mert az Írás még kortörténeti és természettudományi adatait tekintve is nem tévedő és örökérvényű tudósítás.³

Mindennek súlyos *következményei* voltak az igehirdetésre. Csak a legfontosabb következményekre mutassak rá. Az Ige elszakad a kijelentő Isten személyétől és önmagában személytelen hitigazság-raktár. A prédikáció célja *tanítás*, tárgya *a tiszta tan*. A hit értelmi meggyőződés, igaznak tartás. Az igehirdetés nem írásmagyarázat többé. Nem a textus magyarázása a legfontosabb, hanem a *téma elágaztatása és alkalmazása*. A szerves Írás szétbontott részeiből azt lehet építeni, amit az ember akar, vagy amit dogmája parancsol neki. Az orthodoxián át bejut az igehirdetésbe a racionalizmus. A *skolasztika* szabályai szerint emelt tanépület hűvös árnyékot vet a lelkek síkjára, — ez a *morális konklúzió*. Követelményeket állít, de az erőforrást hozzá nem annyira az élő Krisztusban mutatja meg, mint a csodás könyv tanában. Elhatalmasodtak a retorikai fogások és győzött a skolasztikus módszer.

¹ V. ö. Csíkesz S.: i. m.

² Heppé: i. m. 23.

³ V. ö. Ravasz L.: i. m. 89 skk. — Heppé: i. m. 11 sk.

Lassanként nyűg lett az igehirdetés, a hallgatókon erőt vett a közöny és érzéketlenség.¹ Voltak az óprotestáns orthodoxiának is nemes igehirdető-képviselői számosan, hogy nálunk csak *Geleji Katona* Istvánt említsem. Tántorithatatlanul állottak a megismert igazság mellett és bátran harcoltak érte. Megáll róluk is az, amit *Révész* Imre *Méliusz* igehirdetéséről mond: a szitkozódó és átkozódó *Méliusz*t nem tartjuk követendő példának igehirdetésünkben, de az *Ige igazságait sem jobb- sem balfelé el nem hallgató*, állása, élete veszélyeztetésével is hiánytalan hűséggel és eréllyel kimondó *Méliusz*t mindig annak kell hogy tartsuk.²

*

Az óprotestáns orthodox-kor egyházában új, eleven hang volt a puritán ébredés igehirdetése. A református reformáció erejét érezzük benne. Ez az ébredéses igehirdetés sem volt ugyan teljesen mentes korának hibáitól, de fontos kérdésekben hű maradt a reformátori örökséghez. Ezért tudott megújhódást hozni. Bizonyos fokig ellenhatás volt az orthodoxia igehirdetésére, azonban nem olyan értelemben, mintha egyszerűen a jogaitól megfosztott szubjektívizmus érvényesítése, az orthodoxia függvénye lett volna. A puritánizmus és pietizmus között vannak hasonlóságok, de vannak nagyon lényeges eltérések is.³ Nemcsak és nem elsősorban a vallásos érzelem és élet követelte benne jogait, hanem maga az *Ige*, melyből a reformáció megszületett.

1. Megújhódást jelentett a puritán ébredés igehirdetése elsősorban azért, hogy ragaszkodott a *Sola Scriptura reformátori* elvéhez. Az igehirdetés tárgya a teljes *Ige* és egyedül csak az *Ige*: *omne et solum verbum*.⁴ A leghatározottabban szembeszállt a puritánizmus az orthodox igehirdetés atomizált Írás-használatával, főképpen a *perikopa* rendszerrel.⁵ A puritánok szemében az Írás *organikus egység* volt. Szerintük a részt mindig az egészben, arra tekintettel kell szemlélni. Már csak ezért sem lehet az Írásnak csak *egyed-egy részét* venni az igehirdetés tárgyának. Az Írás egységét *Krisztus személye* adja meg. Krisztusra, mint az Írás értelmére és központjára néz az igehirdetés. „*Unum Christum, per Christum, ad Christi laudem praedicandum*.”⁶

¹ U. o.

² *Révész* I.: *Méliusz igehirdetéséről*. Előszó *Méliusz* Kolossebeliekhez írt levél magyarázatához. Kiadta *Incze* G.: Budapest, 1937. 11.

³ L. idézett munkám 11 skk.

⁴ *Márlonfalvi Tóth* Gy.: *Arş concionandi Amesiana*. . . Debrecen, 1666. Reg. I. —V. ö. *Amesius*: *De Conscientia*. IV XXVI., I—XIII. — *Medgyesi*: *Docet nos orare quin et praedicare*. Bártfa, 1650. I. Tábla.

⁵ *Amesius* mondja a perikopákról: *Sectionum harum lectio publica reliquis Scripturis praeteritis, repugnat expresso Dei mandato*. . . *Qui istis sectionibus adhaerent, ii divinum ordinem et modum Scripturae negligunt et populum calent*. (De Constientia, IV/XXVI., IV—IX. — *Medgyesi*: „... Az egész memyei tudomány renddel szolgáltattassék ki... Az prédikátorok... az egész keresztyén tudományt prédikálják.” L. i. m. X. és XLII. artic.)

⁶ *Perkins* V.: *Prophetica, sive de sacra et unica concionandi ratione tractatus nervosissimus* (Opera I. Gent. 1624. 204.

Az orthodoxia igehirdetésében elhatalmasodott a tantételek bizonyítása, ellenkező nézetek cáfolása, gyakori hivatkozás, hosszú idézetek az atyák írásából és egyéb tekintélyektől. A puritánizmus szerint az igehirdetésből *minden emberi tudományt ki kell zárni*. Az Ige *nem szorul külső tekintélyekre*, még az atyák írásából is csak végső esetben és módjával szabad idézni. Krisztus és az Ige megsértése, ha rajta kívül egyéb tekintélyre hivatkozunk.¹ Nem a tan bizonyítása és cáfolása az igehirdetés feladata, hanem az Írásban adott kijelentés hirdetése. Viszont az orthodox-kor puritánizmusának Ige- és Írás-fogalma *módosult* a reformációéval szemben. Az Írás inspiráltságáról a puritánizmus az óprotestáns orthodoxiához hasonlóan vélekedett. Az Írást isteni törvénykönyvnek tartotta, a cselekedetek regulájának.²

2. Kálvini református szellemben *tiltakozott a puritánizmus az Írás skolasztikus magyarázási módjai ellen*. Egyedül a *sensus literalis* jogát ismerte el. „*Unicus omnino sensus, idemque literalis est.*”³ A *Telkibányai* István, majd *Komáromi Csipkés* György által magyarra fordított *Angliai Puritanismus* című munka szerint (amelyet a puritán *Bradshaw* 1603-ban írt és *Amesius* latinra fordított), az Írást önmagából és önmagával kell értelmezni, s a lelkipásztor „*ne a maga értelmét, sem pedig másokét (ha szintén e széles világon mindenképpen önmaguk közt a felől megegyezzenek is)* adja hiteles tudomány gyanánt az eklézsia eleibe, hanem csak az *egy igazságot, melyet az igazán megmagyarázott Igéből fontosán megerősíthet és bizonyossá tehet*”.⁴ Aki az Igét nem tudja így sáfárolni, nem tekintendő Isten népe prédikátorának.⁵ A *sensus literalis* megkereséséről pedig így szól: „*Az Írások fejtegetésében és igaz értelmének keresésében azon regulákat kelljen követni más egyéb írásoknak tudós magyarázóival. Mert az írónak szólásának módját és szavait meg kell fontolni s meg kell nézni a magyarázandó Igének is szomszédságát és annak környülálló dolgait egymásközt összevetni és ha mi egyéb egyező igék legyenek.*”⁶

A *sensus literalis* jogát és hozzá a grammatikai-történeti úton való eljutást vallották a mi magyar puritánus atyáink is. A homiletikák (*Medgyesi, Martonfalvi*) követelik, hogy az igehirdető az *eredeti szöveget* használja. Szerelkezzék fel „*mennyei fegyverekkel, úgymint Szent Bibliával és bévött tudós embereknek magyarázatjukkal*”,⁷ bár *Medgyesi* mérsékletre int a kommentárok használatának dolgában. Legyenek azok *kevesek, kiválók: pauca, optima*, hogy el ne vezessenek az Írás igazi értelmétől⁸

¹ *Amesius*: De Conscientia V XXVI., XIII XIV. — Ugyanebben az értelemben szólnak a kérdéstről *Medgyesi* és *Martonfalvi* homiletikája is.

² *L. Reuter* K.: W. *Amesius*, der führende Theologe des erwachenden reformierten Pietismus. Neukirchen, 1940. 69 skk. — V. ö. i. munkám 7 skk.

³ *Perkins* i. m. 175.

⁴ *Telkibányai* I.: *Angliai Puritanismus*... Utrecht, 1654. 23.

⁵ U. o.

⁶ U. o.

⁷ *Medgyesi* i. m. X. art. V. ö. *Amesius*: De Conscientia IV XXVI., X XII.

⁸ U. o.

Vallják, hogy a *textus* nem mottó, hanem „*materia concionis*”. Az igazság (*veritas*), amit az igehirdető előad, a *kifejtett textus valóságos sensusa* legyen. Mindennél inkább kell ügyelni arra, hogy a *veritas* a *textus mondanivalóját* tartalmazza.¹

3. A puritán igehirdetés egy további fontos jellegzetességére kell rámutatni, mely már fokozatos eltérést mutat a reformáció örökségétől. Az igehirdetés a *sensus literalisra* néz, azonban *belőle elvon egy mozzanatot*, azt t é m á v á teszi, a *textus* egyéb mondanivalóit pedig figyelmen kívül hagyja. Ezt az egyet *scopus*-nak, az igehirdetés céljának, „*fő végének*” (*Medgyesi*) nevezi, melyre — amint *Medgyesi* mondja — „*a Szentlélek láttatik nézni*”. *Ezt szabja rá a hallgatókra*, azoknak állapota és *ad hoc* szüksége szerint.² Az *explicatio*-val szemben előtérbe lép az *applicatio*; a *sensus*-sal szemben az *usus*. Az *alkalmazás* tehát az igehirdetésnek a *magyarázattól elválasztott külön része* éspedig egyre fontosabbá és terjedelmesebbé váló része lett. A *hallgatók szükséglete* fontos szerepet játszik már a *textus megválasztásánál*. Az tehát a helyzet, hogy az igehirdetés valójában a *hallgatótól, annak tényleges szükségétől halad vissza a textus felé*. Végül a *hallgató állapota* lesz tehát a tájékozódási pont. A *textus* megadja ugyan a mondanivalót, de ez már csak viszonylagos biztosíték, ha a főszempont a *hallgatók szükséglete*.

Mivel magyarázható a puritán igehirdetésnek ez a tévedése? Reformátorian gondolkozott az igehirdetésről, amennyiben valotta, hogy az *nem elvont tan*, hanem az *élet döntő ügye, a leggyakorlatibb tett* és követelés. Elfogadására nem elég az intellektuális igaznak-tartás, szükséges *hívó engedelmesség*. Az orthodoxia elvont tanfejtegetéseiből hiányzott ez a hívó döntésre kényszerítő mozgalom. A puritán igehirdetés tömegekkel találta szemben magát az egyházban, melyek érdektelenek voltak az élő Ige nyugtalanító, teljes megértést és átadást követelő igényével szemben. Ezeket akarta felrázni, megtérésre indítani. Ezt a gyakorlati célt *mindinkább emberibb módon akarta elérni*. Kísértése volt, hogy *módszeresen igyekezzék hatni* a lelkiismeretre és az emberi akaratra; szem elől tévessze azt az egyébként vallott elvet, hogy a léleknek a meghódoltatását az igehirdetésben *Isten maga végzi* Szentlelke által. Az igehirdető *alázatos eszköz*, a *célt* Isten maga munkálja. Nem adatott az *embernek hatalmába* — még az igehirdetés szol-

¹ L. *Martonfalvi* i. m. Reg. V—VI. — V. ö. *Perkins* i. m. 179 skk. — *Telkibányai* i. m. 23 sk.

² Az *usus practicus*-ról tárgyálnak legbővebben a puritán szellemű homiletikák. *Medgyesi* szerint a praktikus haszon „az életet s annak módját nézi, mely az akaratra s a szűnek indulataira igazgattatik, amint azok vannak az bűnös állapotban.” (L. i. m. III.: A Derék Praedicatoról szóló részét.) *Martonfalvi* homiletikájának XI—XIV. Regulái szólnak a „praktikus haszon”-ról. „*Usus... & applicatio differe natura sua videntur... quia usus homines in genere & in tertia persona: sed applicatio homines praesentes & in secunda persona respiciunt.* (Reg. XI.) — *Amesius*: *Applicare doctrinam ad usum eius, est specialis accomodatione sic veritatem aliquam generale acueri, & ingerere, ut penetrare possit in animos praesentium cum piorum affectuum commotione.* (Medulla I/XXXV. 45.) V. ö. De Conscientia IV XXVI., XXVIII—XXIX.

gálatában sem —, hogy a bűnbánatot az *Igével, mint birtokolható eszközzel maga ébressze fel*. Azt is említettem, hogy a puritán igehirdetésben (a kor felfogásához képest) az *Ige mechanikus szemlélete is* érvényesült. Ez pedig azt eredményezte, hogy némelyek az önmagában ható igének olyan természetű hatóerőt kezdtek tulajdonítani, mely az *ember önakarátát megtöri*. Az igehirdetés így a lelkiismeretre hatással ennek az eredménynek módszeres elérésére törekszik.

A puritán ébredés igehirdetését — a fentiekből is következik ez — a *voluntarizmus túlzása fenyegette*. Fontos rámutatnom, hogy a puritán theologusok között voluntarista-empirista gondolkodó az az *Amesius*, akinek széleskörű hatása volt hazánkban nemcsak általában theologiai, hanem közelebbről éppen homiletikai téren, amint arra fentebb utaltam. *Amesius* a theologia tulajdonképpeni tárgyának az *akaratot* (voluntas) tartja,¹ melyről — egyes magyarázói szerint — azt vallotta, hogy megvan benne a készség, sőt szinte a képesség a megtérésre.² Ezért igyekszik az amesiusi igehirdetés *mintegy segítségére sietni az emberi akaratnak* abban, hogy Isten akaratát megragadja. Ezáltal látszólag „gyakorlatibbá”, akcióképessé vált az igehirdetés, valójában azonban hátrányára vált ez az Ige alázatos szolgálatának.

4. Szolgáltatta az ébredést a puritán igehirdetés azzal is, hogy az *igehirdetés céljának* nem a tanítást tartotta, mint az orthodoxia, hanem az *építést*. Ez az új célkitűzés gyökeres fordulatot jelentett az igehirdetésben. Igaz ugyan, hogy ha másként vélekedett is az igehirdetés céljáról, mint az óprot. orthodoxia, lényegében véve az igehirdetés célját a puritanizmus is egyfajta ráhatásban látta. Ezt a ráhatást az orthodox-kor a dogma-tanításban találta meg, az életre néző puritán igehirdetés pedig az építésben. Végül a retorika érvényesüléséről van szó mindkettőben, amely szerint a beszéd célja tudatos ráhatás egy bizonyos cél elérése érdekében.

Viszont éppen az *építés-fogalom* puritán értelmének közelebbi megvizsgálása figyelmeztet bennünket, hogy a puritán ébredés igehirdetését félre ne ismerjük, azt *emberi ráhatásnak* ne gondoljuk. Az igehirdetés — vallják az I. Kor. 2, 4, 13-mal — „*Léleknek erőnek megmutatása*“, *nem oly beszédekkel, melyekre emberi bölcsesség tanít, hanem amelyekre a Szentlélek tanít*.“³ Építeni csak az *Ige által megragadott* és a Lélek erejét megmutató igehirdető képes. Ezért igehirdető és gyülekezet számára az igehirdetés *bevezetése* a hitből fakadó, buzgó *imádság*. Ige és imádság szervesen összetartozik. *Medgyesi Pál* szükségesnek találta, hogy mielőtt homiletikát ír, megírja az — *euchetikát*. (*Doce nos orare, quin et praedicare.*)

¹ *Amesius*: Medulla III., 9.

² L. *Goeters* V.: Die Vorbereitung des Pietismus in der ref. Kirche der Niederlande. Leipzig, 1911. 67. — Az akarat szerepének túlzott fontosságáról *Perkins*-nél lásd *Weber* H. E.: Reformation, Orthodoxie u. Rationalismus, I 2. Gütersloh, 1940. 78.

³ *Amesius*: Modus agendi... talis esse debet, ut nullam ostentationem habeat humanae sapientiae, aut intermixtionem affectuum carnalium, sed spiritus demonstrationem ubique manifestatam. I. Kor. 1:17. R cap. 2:1., 4., 13. (Medulla I XXXV., 54.)

Közelebb jutunk a puritán építés-fogalom megértéséhez, ha tudjuk, hogy mit értettek a puritánok a *megtérés*en, amit gyakran *egynek vettek az építés fogalmával*. A megtérésről a puritánok bibliai-reformátori értelemben gondolkoztak. Számukra a megtérés nem a pietizmus érzületváltozása, hanem a *büntől elfordult és Istennek szentelt új élet*. A megtérés magában foglalja *mind az újjászületést, mind a megszentelődést*. Mily bibliaian-reformátusan eseng a megtérés meghatározása az élő-, mélykegyességű *Csúzi Cseh Jakab*nak, a puritán gályarab lelkipásztor-püspöknek eme szavaiban: „Az igaz megtérés a kegyelemnek oly munkája, mellyel a bűnös minden bűneit megútólván és elhagyván, Istenéhez megtér és a megtéréshez illendő gyümölcsöket terem.”¹

A puritán ébredés a *valóságos és folyamatos megtérést* hirdette. A valóságos megtérésnek tudatosan végbe kell mennie. Ez az *első megtérés*, Isten melletti határozott döntés, teljes önatadás.² Az orthodox-kor puritán igehirdetése ez első megtérés sürgetését kíváltképpen való szolgálatának tartotta. Kíméletlenül ostromozta mindazokat, akik megtérés nélkül „jó keresztényeknek” tartják magukat.³ *Mindennap meg kell térni*, mert a megtérés állandó és folyamatos. A puritán igehirdetés követeli az *élet megváltoztatását, az Isten dicsőségére való életet*,⁴ tehát az élő kegyesség erkölcsi magatartását úgy, amint azt Kálvin hirdette és tanította. Mivel a megtérésnek ez a kálvini reformátori értelmezése magában foglalta az *egész keresztény életet*, tehát nemcsak az újjászületést, hanem a megszentelődést is, a puritán igehirdetésnek a megtérés volt mindig ugyanegy tárgya. Az Igének az a természete, hogy *bűnbánatot ébreszt és megtérésre hív*. Ahol Ige hirdetik, ott a lelkek bűnbánatot tartanak és megtérésre vonatnak. Így lehet a reformátori értelemben vett megtérést az igehirdetés céljának tartani. Az Igének ez a hirdetése az *igazi építés*.

Az építés tehát a puritánok szerint a hit és élet normáját jelentő Igének az újjászületés és megszentelődés, azaz a református értelemben vett megtérés céljából történő hirdetése.

5. Az építés tárgya a *gyülekezet, mint ad hoc hallgatóság*. Utaltam Kálvinnál arra, hogy az ő tanítása szerint az *egyházat az Ige hívja létre és tartja fenn*, az Ige tehát az egyházban, a *gyülekezetben hangzik*. Az *ecclesia docens* fogalma, mely a reformáció után általánossá vált, azt is jelentette, hogy a gyülekezet az igehirdetésben

¹ Csúzi Cseh Jakab: Lelki Bölcseségre Tanító Iskola... Debrecen, 1680. 4.

² U. o. 10 sk. — L. Perkins: Opera I., 448 sk. 1307. — Csepregi Turkovics M.: A Lelki-ismeretnek akadémia... Amsterdam, 1648. 56 sk.

³ L. pl. Medgyesi: Sok jajjokban... merült szegény igaz Magyarok... siralmai. Sárospatak, 1658. — V. ö. Ravasz L.: i. m. 221. — Egyh. történeti Adattár X., 5., 13 skk. — Medgyesi szerint a hallgatóknak „fejükbe kell verni, hogy most gondolják meg az kárhozatnak valóságos, de igen késő jajokat. (Doce nos orare.)

⁴ U. o. Nógrádi Mátyás: Idvösség kapuja... Kolozsvár, 1672. — Annesley Alex: Supplement... 2. kiad. London, 1676. (Puritán igehirdetők prédikációi.)

passzív fél; hallgatóság, melyet az Igével építenek. Az egyes ember úgy áll az Igével szemben, mint bűnös, aki kegyelemre szorul. A puritán igehirdetés lélekbemarkoló erejű volt, mert úgy állította szembe az embert önmagával, amint az embert Isten látja. Rámutatott a bűn realitására, Isten és az ember között tátongó szakadéokra. Anthropológiája a *Kijelentés anthropológiája* volt. Az igehirdetés az embert Isten Igéje alatt nézi.

6. Milyen szerepe van ebben az igehirdetésben az *igehirdetőnek*? Az igehirdetőt a puritánok szerint *nem emberi adottságai* — szellemi-tesztai képességei, tudománya teszik — alkalmassá az igehirdetésre (jóllehet mind ezek szintén fontosak és szükségesek), hanem egyedül az, *hogy benne az új ember él. Az igehirdető megtért ember legyen* a (megtérés fönt kifejtett, bibliai-reformátori értelmében).¹ A magyar puritánok éles, kíméletlen harcot folytattak minden visszaélés ellen, melyet lelkipásztorok az igehirdetés szolgálatával szemben elkövettek. A puritán ébredés egyik sajátossága a *lelkipásztorok éles kritikája, megtérésük sürgetése* volt. Új, Istennek átadott életű igehirdető nemzedéket kívánt. *Tolnai Dali* már sárospataki tanári székfoglalójában személyválogatás nélkül élesen bírálta a szerinte tanításra alkalmatlan prédikátorokat. Bátran alkalmazta rájuk *Clairveauxi Bernát* egyik élesen szaritikus szójátékát: A ti lelkipásztoraitok — úgymond — „*non pastores, sed impostores; non doctores, sed seductores; non praelati, sed Pilati.*“² „Ha szorosán járnánk el benne — mondja *Medgyesi* — senkit a prédikátorságnak tisztére *nem is kellene felvenni, aki annak előtte magát és egész életét Istennek nem szentelte.*“³

Azt, hogy az igehirdető hívő és kegyeséletű ember legyen, megköveteli először *szolgált*: „*vocatio ad ministerium.*“ Másodszor az, hogy az Igét és a testté lett Igét, Krisztust *csak hitben* lehet megismerni. Csak az az igazi igehirdetés, amit az igehirdető *az Igéből sajátjává tett és bizonyágtétel formájában elhirdet.*⁴ Minden — ahogy puritánjaink mondják — „*mástól koldult*“, „*lopott*“ prédikáció az Ige szolgálatára nyert kegyelmi ajándék megvetése. Az igehirdetést a puritánok *prófétai bizonyágtételnek* tartották, melyhez a „*méltó előkészületen*“, buzgó könyörgéssel és meditációval át vezet az út. A készüllet legyen „*magában való csendességgel, a mondandó dolgot csudálván, mindeneket magára*

¹ *Medgyesi* szerint „minden reguláknak regulája“, hogy „... jó és idvösséges Sz. Írás Tanító s Praedicator senki nem lehet, csak az istenfélő és Isten dicsőségének buzgóságával gerjedező ember.“ (Homiletikája bef. részében.) — *Amesius*: Sermo et actio tota debet esse spiritualis, ex intimo corde fluens, hominem indicans, & in scripturis, & in pietatis exercitiis multum versatum: qui etiam illa quae aliis suadere conatur, sibimet antè persuasit & conscientiae suae penitus infixit: cui denique adest zelus, charitas, lenitas, libertas, humilitas, cum autoritate gravi. (Medulla I. XXXV. 60.)

² Zoványi i. m. 53.

³ *Medgyesi*: Doce nos orare... bef. rész.

⁴ *L. Perkins* i. m. 200 sk. — *Medgyesi* homiletikája szerint az igehirdetés „*egészen lelki légyen...*“, (az igehirdető) szívének belső részeiből származván (ex intimo corde fluens.)

szabván.¹ “ A személyes átélés az *igehirdetés lényegéhez tartozik*. A Szentlélek az igehirdető személyes hitén keresztül munkálkodik. Az Igét az igehirdető adja tovább.²

A puritán ébredés joggal állította fel a maga követelményeit az igehirdetővel szemben. Ugyanakkor azonban *túlértékelt* az igehirdető személyiségét. Az igehirdető a hit és kegyes élet többletével rendelkezik a gyülekezettel szemben. Megvolt az a kísértés — mely a pietizmusban már határozottan jelentkezett —, hogy az Ige munkáját függővé tegyék az igehirdetőtől. Isten akarja az igehirdető szolgálatát, de az Ige a maga hatalmát tekintve minden emberi adottságtól független és szabad.

7. Reformot jelentett a puritán igehirdetés *az igehirdetés módszerét és külső formáját* tekintve is. Főntebb utaltam rá, hogy a puritánok szerint a *textusban lévő veritas* a lelkiismeretet, *conscientia*-t keresi, arra akar hatni. Az Ige ereje és hatékonysága (*vis et efficacia*) áthatja a szívet és felindítja az akaratot.³ E munkájának elvégzésére felhasználja az igehirdetést, mint emberi tevékenységet. Ez azt jelenti az igehirdetés módszere szempontjából, hogy az igehirdetésnek „*fejenként a lelkek ismeretére és állapotjokra*“ kell szabni az Ige „hasznát“, *scopus*-át.⁴ Ennek az alkalmazásnak *személyesnek ke megragadónak* kell lennie, ami viszont csak akkor érhető el, ha az igehirdető az Ige „igazságát“, *veritas*-át élményszerűen, belső hévvel adja tovább. A puritánok meggyőző erővel lárták fel a bűn valóságát. A bűnt mindig konkrét formában, megfoghatóan állították oda az ember elé. Személyes, nyugtalanító, vádoló igehirdetés volt ez. Kemény és irgalmatlan, mikor az ige igazságáról volt szó. Hirdette a *törvényt*, ítéletet és kárhozatot, s csak amikor annak súlya alatt megtörték a szívek és alázatosan meghajoltak a dacos fejek, akkor került sor az

¹ L. Medgyesi: Doce nos orare..., kivált a Berekesztés-t.

² L. Amesi: De Conscientia IV-XXVI., X. — *Martonfalvi* idézi Gregovius: Non enim inflammare verba possunt, qua frigidus pectore proferuntur. (Reg. XVI.) — A pietizmus már határozottan függővé tette az Igét az igehirdető hitétől. — V. ö. Schian M: Orthodoxie u. Pietismus im Kampf um die Predigt. Giessen, 1912. 86 skk.

⁴ V. ö. Amesi: De Conscientia IV XXVI., X. — U. ö.: Medulla I XXXV. 46. — Az applicatio „vége“ (finis) az, hogy „az az közönséges igazság (veritas illa generalis) a szívre által hathasson s azt felindíthassa (penetrare ad animos, eosque commovere possit.) (Medgyesi, Doce nos orare...)

¹ Medgyesi i. m. — Homiletikája derekas részében e „haszon“ rászabásának különböző módjairól beszél: arról a lélektani eljárásról, ahogy az Igét alkalmazni kell a lelkiismeretre. Hogyan kell a lelket „rá-igyehteni valamely jóra“ (ráintó haszon); „elrettenteni a rossztól“ (megfeddő, leverő, megjobbító vagy rettentő haszon). A feddő haszonnál „különbséget kell tenni azok között, akiknek gyenge lelki ismeretek vagyon és akik megkeményedtek... Amazokat nem kell rettenetes ostorral, scoriókkal, vas pörölyvel verni...“ „Mikor a feddés valóságos alázatosságot szerez, gyámolt kell alája vetni, hogy a bánattól el ne nyelettessék (vigasztaló haszon). A beszéd befejezése az »indulatok felindítására« törekszik.“ „Mindenek legyenek erősen és buzgósággal, mivel a végén nevedekni kell az indulatnak.“ Ugyanígyen értelemben *Martonfalvi* i. m., kivált Reg. XI—XIV.

evangéliom hívogató üzenetének ekkor már annál gyöngédebb és biztatóbb vigasztalására. Bármennyire fáj is az igehirdetőnek, mondja *Medgyesi*, hogy feddőznie, ostoroznia kell — *kénytelen vele*. Hivatala, Isten parancsa, a lelkek üdvössége kötelezi erre.¹

Formai szempontból az *egyszerűség és közvetlenség* volt a fő elv. Teljes ellentéte a merev skolasztikának, mely az orthodoxia igehirdetését jellemezte. A puritán ébredés igehirdetésének sürgős és életbevágóan fontos mondanivalói voltak, *nem ért rá* mesterkelt formába öltöztetni azokat. A *mondanivaló* volt fontos, s nem a forma. *Geleji* kifogásolja, hogy *Medgyesiék* elhagyják a szokásos, felcicomázott és többrendbeli bevezetést, ajtóستól rohannak a házba, beszédeiket egyenesen a summán kezdik.² Az Igének nincs szüksége arra — válaszolja *Medgyesi* —, hogy iránta jóakarátúvá tegyünk a hallgatóságot. Sem Isten Igére szomjazó gyermekeit nem kell jóakarátúvá tenni aziránt, amitől üdvösségük függ.³

Nem volt menetes ez az ige hirdetés *a módszeresség túlzásaitól*. Gyakran a meggyőzés és megtérésre hívás emberi eszközeivel akart hatni a lelkiismeretre. Itt-ott magát az Igét is eszköznek használták fel e célja elérésére. Alkalmazkodott a hallgatók sokféle szükségéhez. Jóllehet mindezt az a buzgó és szenvedélyes törekvés tette a puritánokkal, hogy minél többekkel megtapasztaltassák az általuk megismert Kegyelem erejét és szépségét.

Befejezésül összefoglalva az elmondottakat, a következő *tételeket* állíthatjuk fel: 1. A puritán ébredés szerint Igét hirdetni egyedül és kizárólag Istennek *a teljes Szentírásban* és *csak ott* kijelentett üdvakarataról lehet. Az igehirdetést meg kell tisztítani minden emberi tudománytól, vitatkozástól. Az igehirdetés tárgya *a teljes Szentírás*, s nem annak egyes kiragadott részei. 2. Az igehirdetés *az Írásnak szövegszerű, pontos értelmét* keresi történeti és nyelvtani úton. Az értelmet az Igéből és az Igével lehet és kell megtalálni. Idővel az *alkalmazás* elvált az Ige értelmezésétől, ami az igehirdetés igeisége szempontjából kísértést és veszedelmet jelentett. 3. Az igehirdetés mindig *személyes és gyakorlati*. Ezt az elvet — az Írás mechanisztikus-nomisztikus értelmezése és az akarat szerepének kihangsúlyozása folytán — túlzásba vitték. 4. Az igehirdetés *célja az építés*, amely nem más, mint a hit és élet normáját jelentő Igének az újjászületés és megszentelődés (megtérés) céljából történő hirdetése. 5. Az igehirdetés az *embert Isten Igéje alatt nézi*. Feladata az Ige üdvösségre hívó, személyhez szóló hirdetése. 6. Az igehirdetés *megtért, kegyeséletű igehirdető prófétai bizonyágtétele*. Ezzel az elvvel együttjárt az igehirdető személyisége túlértékelésének a kísértése. 7. Az igehirdetésben az igei tartalom a fontos és *nem a forma*. Az igehirdetés formai kellékeit tekintve is Jézus, a próféták és apostolok igehirdetését kell kötelező és követendő mintának venni. Az igehirdetés a puritánoknál *lélekteleni* volt és bizonyos fokig *módszeressé* vált.

¹ *Medgyesi*: Doce nos orare..., kivált a feddő haszonról szóló r.

² L. Ravasz L.: i. m. 215.

³ U. o. 217.

Mindezeket egybevéve a puritán igehirdetés református szellemben megújította az orthodox-kor igehirdetését. Belső erejét a hívő engedelmisségben tudakozott és hirdetett Ige adta. Olyan korban szólalt meg benne a reformáció lelke, amikor a Lélek meghűlt az igehirdetésben, a gyülekezetekben. A puritán igehirdetésnek is voltak hibái, melyek jórészt korával közösek. Nem érvényesült töretlenül a reformáció öröksége. Erényeivel és hibáival arra tanít, hogy az igehirdetés megújulásának egyetlen lehetséges útja minden korban : hívő engedelmisség a teljes Szentírásban kijelentett Ige iránt.

Bodonhelyi József.

Hall Caine: Krisztus élete

Fordította: Máthé Elek the I. m. tanár, Budapest, 1943. Re-ais-
sance-kiadás, három kötet.

A háborús időkben foglalkozik legkevesebbet a közvélemény Krisztussal. A békekészség fejedelme, aki szeretet hirdet, akinek országa nem e világból való, sehogysem illik bele a csaták zajába. Általában véve nem is keresik Őt ilyen időkben. A múlt világháború folyamán teljesen háttérbe szorult. Bezzeg, amikor vége lett a háborúnak, mindenki szeretett volna minél többet tudni róla. Olyan rohamosan ritkán szökött fel a Jézusról írt magyar könyvek száma, mint épen az első világháború után.

Most, úgy látszik, a Krisztus után való vágy hamarabb jelentkezik, mert Hall Cainenek most megjelent műve e háború folyamán már a második munka, amelyik idegen nyelvből átültetve, Krisztus életének leírását adja az Utána éhezők és szomjúhozók számára. Az a készség, amellyel ezeket a műveket kiadják, és az elkelt példányoknak száma mutatja, hogy sokan vannak a megfáradtak és megterheltek, akik Krisztusnál megnyugodni kívánnak.

A most tárgyalandó munkát — a kibocsátott előfizetési felhívás szerint — a szerzője egész életén át írta. Műve halála után jelent meg 1938-ban angolul, 1939-ben hollandul és most 1943 karácsonyán magyarul. Mivel a szerző elhunyt, teljesen céltalan lenne a könyvével való vitatkozás, annyival is inkább, mivel az eredeti szöveghez nem tudtam idő rövidsége miatt hozzájutni. Nem célom tehát sem a szerző egyes állításainak vitatása és cáfolgatása, még kevésbé a folyékony fordításnak ellenőrzése; megelégszem azzal, hogy elmondom e műről azt, amit elolvasása után elmondani helyénvalónak látok azok számára is, akik már olvasták, azoknak is, akik ezután fogják olvasni.

1. Első látásra is sok benne a szembeszökő *sajtóhiba*, amelyeknek nagyobb része csak kellemetlen (mint pl.: feládozta az I. könyv 51. lap, pédabeszédet II. 158. stb.), de számottevők azok is, amelyek az értelem rovására esnek. Így az *első könyvben* a 60. lap 27. sorában: „bátran elmondhatnók, mindkét történetet“ e helyett a helyes: bátran elhagyhatnók mindkét történetet. Ugyanezen a lapon a 31. sorban e helyett: „ha a jeruzsálemi templom papjai írták volna“ ezt kell olvasni: ha nem a jeruzsálemi templom

papjai írták volna. A 192. lapon „Dávid saját kezével vágta le az óriás fejét“, holott helyesen: saját kardjával. A *második könyvben* a 96. lapon: „Aretas hűtlen apósán bosszút fog állni“, Aretas a vejen állott bosszút. A 138. lap 30. sorában Máté helyett Márk, a 144. lap 2. sorában Persán helyett Pereán, a 177. lap 25. sorában verdeste helyett vagdosta olvasandó. A 232. lap 9. sorában Pált helyett Pétert kell olvasni. A 232. utolsó bekezdésének első mondata sajtóhiba miatt érthetetlen. A 250. lapon: „Lázár a szegény ember házának kapujában ült“, holott a gazdag kapujánál ült (Lk. 16, 20). A 315. lapon alólról a 3. sorban nem a kanáneus asszonynak, hanem a leányának a meggyógyításáról van szó. A 320. lap 3. bekezdésének első sorául a 4. bekezdés első sorát kell olvasni, ennek következtében a 4. bekezdés első sora hiányzik. A 329. lap legutolsó sorát át kell vinni a 330. lap nyolcadik sorául. Ugyanennek a lapnak első sorában „az előírt“ szó helyett a „leírt“ szó ad helyes értelmet. A 333. lapon az utolsó előtti sorban „a ház udvarára“ kifejezés nem helyes, mert a házba eresztették le a gutaütöttet. A 412. lap 11. sorában „Pilátus nyugati irányból érkezett Rómába“, pedig Jeruzsálembe érkezett. A 448. lapon alólról a 15. sor elején elmaradt a „nem“ szó. Az 564. lapon alólról a 14. sorban „az ötezret“ helyett ezt kell olvasni: az ő testét, ugyanitt alólról a 3. sorban e helyett: „nem akarna tovább menni“, éppen azt, hogy: tovább akarna menni. Az 580. lapon alólról a 2. sorban „szentelt“ helyett: szeret olvasandó. A *harmadik könyvben* a 13. lap 16. sorában ezt olvassuk: „mi lettünk volna bűntársaik“, holott ellenkezőleg: nem lettünk volna bűntársaik. A 17. lap 7., 8., 10. és 11. sorából ki kell hagyni a „nem“ szót. A 18. lap első sorában a „tétettek“ helyett: tettétek olvasandó és a 62. lapon a IV. cikk címét nem a lap tetejére, hanem a harmadik bekezdés után kellett volna tenni. Origenes keleti egyházi író nevét a legtöbbször helytelenül Origines-nek írja, az Ésaiás-t váltogatja Ésajás-sal; a Jákób nevet pedig csaknem következetesen Jákobnak írja úgy, amint a Szent István-társulat által kiadott bibliafordításban található.

2. Az értelemzavaró sajtóhibáknál csak azoknak a *tévedéseknek* a száma nagyobb, amelyek minden valószínűség szerint elnézésből csúsztak be a munka eredeti szövegébe és a fordításba is, de így is, tehát akaratlanul is helytelen vagy valótlan adatokat közölnek. Célszerű lesz ezekre rámutatni. Az *első könyv* 45. lapján levő jegyzetben azt olvassuk, hogy az Éden kerti folyók neveit „a Teremtés könyve (így hívja Mózes első könyvét) nem tartalmazza“. Pedig tartalmazza 1Móz 2, 11–14-ben, mégpedig a Szent István-társulat által kiadott ószövetségi fordítás a Caine által közölt nevekkal, amelyek egyeznek a latin Vulgatában és a görög Hetvenesben használt nevekkal, de részben eltérnek a héber szövegtől és az angol bibliafordításban használt nevektől. A 49. lapon Ádámról és Éváról azt írja, hogy „volt két leányuk is“. 1Móz. 5, 4-ben olvassuk Ádámról, hogy „nemze fiaikat és leányokat“, de hogy két leánya volt, azt nem. Az 57. lapon az égbereagadtatott Énoh nem a Kain fia volt. Azt sem lehet igazolni,

hogy később „Kain utódaiból útonálló rablók lettek“. Az 59. lap szerint amikor a bárkából „Nóé kijött, hozta magával fiait, leányait“. A leányait nem, mert ezekről nem szól a szentírás, ellenben a feleségét igen (1Móz 8, 18), akiről nem szól e munka. A 73. lapon Ábrahám „Úr (város) közelében házasodott meg és itt születtek meg gyermekei“. Nyilvánvaló, hogy Ábrahámnak a gyermekei nem ott születtek. A 81. lapon „Lót és felesége elmenekült“. Nem szerencsés fogalmazás, mert Lót felesége a városból kifutott ugyan, de a haláltól nem menekült meg (1Móz 19, 26). A 94. lapon Rebeka elküldte Jákóbot régi hazájába, „ahonnan Izsák őt hozta feleségül“. Nem hozta, mert nem ment érte, hanem hozatta, mert érte küldött. A 96. lapon túlzó elrajzolás történt, mert 1Móz 29 nem szól arról, hogy a Lábán által szerzett lakodalmon „mindnyájan részeket voltak a sötétben“. Ezt a tévedést szerző megismétli a 175. lapon. A 105. lap arról értesít, hogy, „József elvette egy egyiptomi pap feleségét“. Ezt nem tette, hanem 1Móz 41, 45 szerint a Faraó „adá neki feleségül Aszenáthot, Potiferának On papjának leányát“, amely tényt már jól említ e mű a 112. lapon. A 116. lap szerint „a Nílus észak-déli irányban folyik végig az országon“, holott mindenki tudja, hogy dél-északi irányban folyik. A 137. lapon azt olvassuk, hogy „az első öt parancsolat az Úr egyedülvaló természetéről szóló kijelentést tartalmazza, a második öt szociális kötelességekre vonatkozó törvények gyűjteménye“. Ilyen felosztás nincs, mert a szülők tiszteletére vonatkozó parancsolat sehol sem hatodik parancsolat. A 139. lapon a szent sátor leírása vagy nem világos, vagy rossz. A 140. lapon „a pap két kezével élő báránnyra rakta a bűnöket“, tudvalevőleg: bakra, az úgynevezett bűnbakra rakta (3Móz 16, 10). A 143. lapon: az egyiptomi kivonulás után nem „harmincnyolc év telt el a pusztán való vándorlásban“ a kémek kiküldése előtt, mert a kémek beszámolója után következett a negyvenéves pusztai bujdosás (4Móz 14, 33). A 182. lapon „a biblia nagy embereinek anyjai eleinte mind meddők“ — mondja a szerző a Sámuel története elbeszéléséhez készülve. Ez nem mondható el Jákóbról, Dávidról, Salamonról, Péter, János és Pál apostolról és sok másról, akik a bibliának mind nagy emberei. A 184. lapon Éli nem „holtan fordult le a magas karosszékéből“, hanem hátra esék a székről a kapufélhez és nyakát szegte és meghala (1Sm 4, 18). A 189. lapon „Obed volt Jessének a fia“, holott éppen megfordítva: Jesse (Isai) a fia volt Obednek (Ruth 4, 21. 22). Ugyanezen a lapon azt olvassuk, hogy „Dávid anyja moabita asszony volt“. Dávidnak az özanyja: Ruth volt moabita származású (Ruth 1, 4); hogy az anyja ki volt és milyen származású, arról nem szól a szentírás. A 190. lapon: „Dávid Jesse fia, Ruth unokája“, holott a Dávid apja: Jesse volt a Ruth unokája. Ugyanez a hiba olvasható a 193. lapon is. A 206. lapon: „Salamon után következett Jeroboám, Salamon egyik fia.“ A valóság az, hogy Salamon fia és utóda Roboám volt (1Kir 11, 43). A 207. lapon: „A babilonok a szegényebb népet hagyták meg régi lakóhelyükön, leginkább Samáriában és Galileában.“ Ezek a helyek akkor nem tartoztak

a hadszintérhez, régen meghódították az asszírok, de nem tartoztak a babilonok által meghódított Judeához sem. A 213. lapon: „Akháb a hamis prófétákat megölette“, a valóság az, hogy Illés ölte meg őket (1Kir 18, 40). A 226. lapon ezt olvassuk: „A király Báruk kéziratát a tűzbe dobatta, a 227-en pedig ezt: „Maga a király égettette el“, a helyes az, hogy maga a király dobta a tűzbe (Jer 36, 23). A 243. lapon: „A zsidó népet fogságba hurcolták és Dávid trónját idegen királyok foglalták el. Ekkor kezdtek el szólani Isten nevében a próféták.“ Nagy tévedés, mert királyok még nem voltak, mikor a próféták már prófétáltak (1Sm 10, 10).

A második könyvben a 10. és 11. lapon Papias nem „a harmadik században élt“, hanem a második században. A 12. lapon: „A negyedik evangéliomban Jézus ezt mondja: Aki vétkezik én ellenem, az Atya ellen vétkezik.“ Ilyen mondás a negyedik evangéliomban nincs. A 41. lapon: „Jól ismert mondás volt, amit az evangéliomok is többször idéznek: „Jöhet-e valami jó Názáretből?“ Ez az idézet csak egyszer fordul elő (Ján 1, 47), akkor sem úgy, mint ismert mondás. Az 53. lapon a többi adattal egybevetve téves tájékoztatót kapunk. Azt olvassuk nevezetesen: „Mintegy száz-húsz kilométernyi távolságot jelentett Názárettől Jeruzsálemig, vagyis legalább nyolc napig tartó utazást“, ezzel szemben a 371. lapon ez van: „Bethánia mintegy harminc kilométernyire fekszik Bethabarától. Ezt a távolságot gyalogszerrel meg lehetett tenni 6—7 óra alatt“, a 379. lapon meg ezt olvassuk: „Bethabara legalább százhatvan kilométer távolságban fekszik Kánától. Gyalog ennek az útnak megtételéhez teljes három nap szükséges.“ Ezeket az adatokat összevetve, nyilvánvaló tévedésnek kell lenni valahol. A 130. lapon tévedés azt állítani Keresztelő Jánosról, hogy ő „a katonákat arra igyekezett rábeszélni, hogy ne harcoljanak a Mózes törvényeit lábbal tipró uralkodó érdekeiért“. Ő ugyanis politikába nem ártotta magát. A 162. lapon: „Genezáretből a Tirusz és Szidon melletti tengerpartra megy Jézus. Arról nem szól az evangéliom szövege, hogy gyalogosan ment-e, vagy részben hajón.“ Jézus sohasem járt Tirusz és Szidon tengerpartján, csak vidékén (Mt 15, 21) és ide hajón semmiképpen sem mehetett el a Genezáret-tó mellől. A 176. lapon megint összetéveszti a szerző a „tenger“ szót a Genezáret tavával, amelyet szintén nevez az újszövetség olykor tengernek. „Majd újra tanítani kezd a tengerparton, noha arról nem értesülünk, hogy elhagyta volna a Galileiai-tó környékét és semmi célzás sincs arra, hogy nyugati irányban elment volna Haifa közelébe a Földközi-tenger partjára.“ Tengerpartról ír a 228. lapon is, pedig a 205. lapon a szerző maga is említi, hogy a negyedik evangéliom a Galileai-tavat tengernek is nevezi. A 195. lapon „Jézusnak házának kellett lennie Bethabarában“, helytelen következtetés, v. ö. Mt 8, 20. A 246. lapon „Jézus északra, Jeruzsálembe tart“. Épen ellenkezőleg: dél felé ment. Ugyanez a tévedés a 266. lapon „Jézus kora tavasszal indult északi irányban“, holott a következő lapon az ötödik sorban helyesen mondja, hogy „déli irányban“ ment. A 461. lapon: „A Lukács evangélista által idézett ószövetségi verset megtaláljuk a Márk evangéliomá-

ban is (15, 28), de más összefüggésben. Itt Jézus a keresztfán mondja a két gonosztevőnek: — És beteljesedett az Írás, amely ezt mondja: A bűnösök közé számláltatott.“ Ebben a részletben a tévedés ott van, hogy Lukács 22, 37-ben Jézus mondja ezeket a szavakat, de nem a Golgothán, Márknál pedig nem ő mondja. A 181. lapon az a tévedés, hogy a főpap nem a fejét, hanem a kezét teszi az elítélt fejére. Az 521. lapon a szerző ama véleményére, hogy „hitték-e a tanítványok, hogy Jézus Istennek Fia? Jézus földi életében bizonyosan nem hitték“, elég válaszul Mt 16, 16, vagy 14, 33. Az 570. lapon ezt olvassuk: „A feltámadás lényege az, hogy Isten meghalt, eltemették, a holtak közül feltámadott“; miocsoda képtelenség: „Isten meghalt!“ A 601. lapon: „A mennyei erőt hét héttel később, pünkösd napján kapták, amikor Jézus rájuk lehelt a tanítványokra és ezt mondta nekik: „Vegyetek Szent Lelket.“ A tanítványok pünkösdkor nem így kapták a Szentlelket (ACs 2, 3, 4) és a rájuk lehelés és Jézus eme kijelentése nem pünkösdkor történt (Ján 20, 22). A *harmadik könyvben* a 60. lapon Pál „Rómában saját házában lakott“, e tévedés helyesbítve van a 131. lapon így: „egy bérelt házban lakott“ és a 137. lapon: „bérelt házában“. A 63. lapon: „Mind Péter, mind Pál apostol Jakabot tekintette az egyház fejének és magukat minden dologban az ő rendelkezései alá rendelték.“ Erről szó sincs a szentírásban, de azért szerző unos-untalan ismételteti a 65., 78., 93. lapokon. A 80. lapon: Pál apostol „néhány nappal később Samáriába érkezett, Caesarea Filippibe“. Ezeken a helyeken a szentírás tanúsága szerint Pál sohasem járt. Itt a kormányzói székhelyről: Caesareáról van szó (ACs 21, 8). 81. lapon: „Festus az apostolt Agrippa király bírói széke elé állította... II. Agrippa király felmentő ítéletet hozott volna...“ A valóság az, hogy Agrippának nem volt joga ítélni Pál felett. A 106. lapon: „Antiochiában Jakab meglátogatta őket (Pált és Pétert).“ Jakab sohasem járt Antiochiában. A 109. lapon: „Szent Kelemen szerint Szent Pál ötízben szenvedett fogságot.“ Kelemen első levelében (5, 6) azt írja, hogy hétszer. A 110. lapon tévedés az, hogy a Filippiben lakó jósz tehetségű leány megtért. A 122. lapon téves fogalmazás ez: Pál apostol „Damaszkuszban megkeresztelkedett és a keresztesség által lemosa bűneit“. A 124. lapon: „Kérje ki a parancsnoktól Pilátust“, nem Pilátust, hanem Pált. A 127. lapon: Berenice nem felesége, hanem testvére volt II. Agrippának. A 149. lapon „Péter feleségéről sohasem hallunk semmit“. Megolvasandó 1Kor 9, 5. A 176. lapon: „A születéstörténet, úgy, amint Máté és Márk evangéliumában olvastuk“, Márknál nincs születéstörténet, de van Lukácsnál.

3. Ezen a munkán, az előfizetési felhívás szerint, a szerző egész életén át dolgozott. Ez meglátszik igen sok vonatkozásban olyanformán, hogy hol egyik, hol másik részét bővíthette, módosíthatta. S mivel a nagy csomó kéziratban az áttekintést elvesztette, olyan *ellentétek* kerültek a munkába, amelyeket nem lehet szó nélkül hagyni. Az *első könyv* 172. lapján azt mondja, hogy „tiszttségük nem volt örökölhető“, viszont a 181. lapon ezt

olvassuk : „Éli jó ember volt. Két fia volt s ezeknek kellett volna örökölni a bírói tisztséget.“ A 193. lapon Dávid vörshajú, a II. könyv 78. lapján szőkehajú. A 199. lapon helyesen Náthán-nak írja annak a prófétának a nevét, akit a II. 303. lapon Nathanael néven említ. A 222. lapon a Zakariás prófétáról szóló cikk első bekezdésében az áll, hogy „Zakariás 520-ban Kr. sz. e., vagyis a fogság ideje alatt kezdett prófétálni Jeruzsálemben“. A második bekezdésben : „Cyrus a zsidóknak Palesztinába való visszatérését 538-ban engedte meg, tehát 18 évvel korábban, mint Zakariás prófeciájának időpontja.“ Az ötödik bekezdésben ezt olvassuk : „Zakariás prófetai látomásának színhelye Jeruzsálem.“ Nyilvánvaló az ellentét. A második könyvben a 17. lapon ez olvasható : „Nagyon keveset tudunk Szűz Máriáról“ s a következő lapon már ezt írja : „A názáreti Mária, mint fiatal leány, messze földön ismert szépség volt, szíriai arcvonásokkal, sötét szemekkel és szelíd, hájjal teli tekintettel. Valószínű, hogy 16—17 esztendősen lehetett, amikor József eljegyezte.“ A harmadik könyvben két külön cikket ír „Mária, Jézus anyja“ és „Mária halála“ címmel. Miután a második könyv 31. lapján Jézusnak názáreti volta mellett érvel és a bethlehemi születést megerősíteni azzal, hogy Józsefet Bethlehemben nem ismerték, „Bethlehemben nem élt olyan rokona, ahol feleségével megszállhatott volna“, azért mégis a 37. lapon ezzel a kijelentéssel lép meg : „A magunk részéről arra a következtetésre jutottunk, hogy Jézus Bethlehemben született.“ A 37. lapon : „Mária családjáról nem tudunk semmit, nem tudjuk, kik voltak a szülei“ ; a III. könyv 171. lapján apokrif iratok alapján megnevezi őket. Ugyancsak a 37., valamint a 104., 110. és 115. lapon Erzsébet Máriának unokatestvérére, holott Lk 1, 36 szerint : rokona. A 38. lapon : „Máriának született még több fiúgyermek és legalább két leánya“, a 91. lapon : „Józsefnek négy fia és valószínűleg három leánya maradt, saját maga és Mária gyermekei.“ A 42. lapon a „Jézus otthona“ című cikk így kezdődik : „Mebizható és elfogadható hagyomány úgy tartja, hogy az a ház, amelyben Jézus gyermekkorát leélte, apró vályogépület volt.“ Négy sorral lejjebb így folytatódik : „Ez a hagyomány azonban nem megbízható.“ A második könyv III—V. fejezeteiben leírja a szerző, hogy a mindennapi életben forgolódott Jézusra milyen hatással volt környezete, Keresztelő Jánost viszont beküldi egy „kolostorfélébe“ (104. lap) és ezek után mégis azt mondja : „Mindebből láthatjuk, hogy a názáreti ács és a Hebronban élő pap fia hasonló szellemi fejlődésen ment keresztül.“ A 224. lapon : „Hitt-e Jézus abban, hogy a betegséget bűn okozhatja? Több, nehezen magyarázható evangéliumi hely ellenére is, azt hiszem, hogy nem.“ Ugyane tárgyban a 352. lapon ezt írja : „Jézus a bűnök büntetésének tekintette-e a betegséget? Az evangéliumokban elmondottak alapján azt kell hinnünk, hogy igen.“ A 353. lapon viszont : „Az Üdvözítő a leghatározottabban szembehelyezkedett azzal az általános zsidó felfogással, amely ok és okozati összefüggést keres a bűn és betegség között.“ De ezt a mondást rögtön a következő mondatban így csökkenti : „Felfogásom szerint Jézus nem

hirdette azt, hogy a betegség mindig a bűnök büntetése.“ Az 559. lapon: „Jézus feltámadása után semmi olyant nem mond vagy cselekszik, amit nem mondott vagy cselekedett volna földi életében halála előtt. Igaz, hogy kijelenti, hogy Isten teljes hatalmat adott neki és kinyilatkoztatja a Szentháromságot, de ezeket a verseket igen nagy valószínűséggel késői betoldásnak kell tekintenünk.“

Ebben a munkában feltűnő sok ismétlés van, ami szintén annak a következménye, hogy mindenegyus cikket külön-külön akarva kidolgozni, a beletartozó anyagot ismét és ismét elmondotta. Ha a végső átszűrés módjában állott volna a szerzőnek, az ismétléseket csökkenthette volna és a munka terjedelme ezzel felényire apadhatott volna.

4. A munka jellegzetessége a Krisztus életéről irt többi munkákkal szemben az, hogy Krisztus életét „nem Jézus születésével kezd, hanem a világ teremtésével“ úgy, ahogyan száz egynehány esztendővel ezelőtt is még nem egy egyháztörténelem kezdődött. Ez helyes meglátás, ha meg is valósítja azt az alapelvét, hogy „nyomon követi a messiási gondolat kialakulását“ mégpedig nemcsak Jézus születése előtt, hanem a keresztyénség diadalában a feltámadás után is. Ennek az alapelvnek megfelelően a munkának az üdv történelmének kellene lenni. E szerint szól az első könyv a Krisztus előtti korról, a második könyv Krisztus életéről, a harmadik könyv a Krisztus utáni rész.

Ezek után azt várjuk, hogy a szerző hívő lélekkel, de a modern ember tudásával a kérdés sokoldalú tanulmányozása és alapos ismerete után Krisztushoz vezesse lelkünket. Vágyunk arra, amit az előszó ígér, amely szerint a könyv célja annak megmutatása, „hogy az emberi család történetének legnagyobb eseménye nem függött össze sem az emberi faj anyagi boldogulásával, sem a világtörténelem nagy hadjárataival és csataival, sem a nagy világbirodalmak emelkedésével és bukásával, sem az emberi elme csodálatos felfedezéseivel és találmányaival, hanem egyedül az emberi lélek fejlődésével, amint kereste Istent a történelem minden korszakában, sőt már a történelem előtti idők homályában is“ (I. 10).

A munka első kötete (könyve) tartalmaz vallástörténeti, vallásbölcészeti elemeket, egyéni elgondolásokat, a megváltás mithoszáat. Olvashatunk itt kisebb tanulmányszámbe menő értékes elmefuttatásokat. Helyesen látja az író, hogy a váltság és a kiengesztelődés az a problémacsoport, amely Krisztussal kapcsolatban megoldásra vár. Világosan látja azt is, hogy ezek a gondolatok a világ vallásai közül legtisztábban az ószövetségben található meg és Ábrahám, Dávid, Illés alakjai jelentősek ebből a szempontból. De azért mégsem adja a vallások történetében a messiási várakozás fokozatos alakulását úgy, mint ahogy azt tudományos megalapozottsággal lehetne; sem az ószövetség történelmének ismertetésénél nem ad olyan nyilvánvaló üdvtörténelmet, mint ahogy azt várnók. Az Isten-eszme előállítását (I. 39), a vallás kezdetét (I. 40) tapasztalati úton vezeti le. Nem meglepő tehát, ha

a csodákat vagy természeti módon magyarázza, vagy egyszerűen kétségbevonja. Meglepő azonban, amikor lekicsinylőleg szól Józsuéről (I. 163), Eleázárról (I. 163), a Bírák könyvéről (I. 166), Debora énekéről (I. 175), Salamonról (I. 204); gyengíti a Míkeás próféciáját (I. 220), a zakariási jövendöléseket (I. 224), a Jézus nevének jelentőségét (II. 16), Jézus tizenkettedik évének nyomosságát (II. 58). Teljesen elmaradhattak volna a munkából a *kilengések*: azok a részletek, amelyek az érzéki vonást izléstelenségig viszik, mint a „Népregék Ábrahámról“ című cikk (I. 78), az Ábrahám érzékenykedésére vonatkozó célzás (I. 80 negyedik bekezdés), az I. 166. lapon olvasható történet, a Boáz és Ruth történetének rikitó színei (I. 188), a középkori adatok felemlítése (II. 82). Teljesen valótlanok, alaptalanok és visszataszítók a munka ilyen mondatai: „Nem lehet állítani, hogy Jézus akár még Názáretben, akár élete bármelyik szakaszán került volna a nők társaságát. Ennek épen az ellenkezője igaz. Jézus rövid ideig tartó földi élete végéig mindig szerette, ha asszonyok veszik körül“ (II. 78). „Azok között az ügyek között, amelyeknek életét szentelte, között volt az asszonyok ügye is“ (II. 79). „Az írástudók és farizeusok tudták róla, hogy a parázna nők barátja, hiszen mindig ilyenek voltak környezetében“ (II. 210). „Az írástudók és farizeusok jól tudták, hogy Jézus milyen szeretetteljes gyengédséget mutatott a bűnös asszonyok iránt és bűneiket gyakran megbocsátotta“ (II. 275). Mindezekkel az izléstelenségekkel szemben áll a valóság, Ján 4, 27: Az ő tanítványai csodálkoznak, hogy asszonnyal beszélt. A csapongó képzelőerő és képtelenség bizarr vegyülete a Mária Magdolnáról szóló fejezet a második könyv 276—281. lapjain.

5. A vallásossága ellenére ilyen kilengéseket megengedő lélek természetesen ad helyet a *képzelet szüleményei* számára és oly módon tüntet fel komoly vagy épen szent eseményeket, amint azok soha meg nem történtek, és nem tudja magát megtartóztatni olyan *elszólásoktól*, amelyek igen veszedelmes következtetésekre vezetnének, ha azokat szószerint vennők. A képzelet csapongására jellemző: a Debora énekének létrejöttéről szóló leírás (I. 175), a fogságból hazatérő átkozódó zsidók (I. 210), amikor József először látta meg Máriát (II. 17), a népvezér Júdás „talán megsimogatta a gyermek Jézus fejét“ (II. 50), Jézus látogatásai Jeruzsálemben (II. 81—83), Jézus tanítása és külseje (II. 99), Keresztelő János tanítása (II. 112), Heródes Antipas jeruzsálemi bevonulása (II. 427), az utolsó vacsora előkészületei (II. 436), a tirusziak búcsúja Pál apostoltól (III. 117). A fantázia szüleménye ez is: „Jézus mindig szerette a hegyeket. Semmit jobban nem szeretett, mint ülni és Isten dolgain elmélkedni a Názáret körüli dombokon“ (II. 89). Ehhez hasonló mesébe illő mondat nem egyet lehetne még idézni.

A képzelet rajzain olykor rajta veszt őszintesége miatt. Így pl.: II. 39. lapon Jézusról így ír: „Annyit következtethetünk, hogy kedvező külső megjelenése lehetett, mert Názáret asszonyai és gyermekei híresek voltak szépségükről.“ A következő lapon

(II. 40) megjegyzi, hogy „Názáretnek még a nevét sem említik az ószövetség iratai, de nincs szó Názáretről a talmudban sem. Nem említi Josephus sem, pedig hivatali székhelye mindössze tíz kilométernyire volt Názárettől“. Ilyen körülmények között helyénvaló lett volna, ha a szerző megírja, honnan tudja, hogy milyenek voltak Názáret asszonyai és gyermekei? A II. 73. lapon ez olvasható : „Ha Jézus beszédeinek, mondásainak és példabeszédeinek alapján akarnak véleményt alkotni, akkor azt kell mondanunk, hogy Jézus mestersége nagyobb valószínűség szerint kertész lehetett.“ „De — folytatja a következő bekezdésben — ennek ellenére is lehetséges, hogy a hagyománynak van igaza és Jézus mestersége ugyanaz volt, mint az atyjáé“ (II. 74). Viszont a II. 176. lapon megint kísérti a fantáziája : „Azt kell következtetnünk; hogy Jézus nem folytatta atyja mesterségét.“ A II. 99. lapon színesen leírja, hogy miképpen vett hűcsút Jézus az otthonától s azután hozzáteszi : „az evangéliomokban egyetlen szó tudósítást sem találunk erről az elválásról“. Honnan tudja akkor?

Elszólásai olykor szintén magukon viselik a túlzás vonásait : „A szegénység a gazdagság más alakja“ (II. 90) ; „Jézus szavainak világos értelme ez : Gazdagságod Istentől ellopott örökség“ (II. 260) ; „Gazdag ember nem imádkozhatik így : Add meg nekünk mindennapi kenyerünket. Ez az imádság egyedül a szegényeknek szólt“ (II. 261) ; „Mikor Isten az embert elküldte a világra, megengedte, hogy az ördögök kísérsék. Ezek az ördögök nem mások, mint az emberi szenvedélyek, amelyeket az ember szeme, keze, lába képvisel“ (II. 283).

6. A szerzőben a képzelőerő mellett sokkal nagyobb a *kritikai erő*, amely igen gyakran *kétkedésbe*, sőt *tagadásba* megy át. Itt is megtaláljuk természetesen az ellenmondásba keveredést, így pl. a II. 9. lapon : „A történelemíró szemével nézve az evangéliomok sajnos nagyon kevés megbízható adatot tartalmaznak“ ; míg későbbben a 148. lapon ezt mondja : „A négy evangéliomot tartom Jézus életére nézve az egyedüli teljesen megbízható forrásnak, tudva azt, hogy bizonyos adatok egymással való ütközését el kell fogadnunk, de ilyen ütközések és ellentétek a meglévő adatok között bármilyen életrajz megírásánál is felmerülhetnek és felmerülnek.“ Hasonló ingadozás látható a II. 59. lapon : „A tizenkét éves Jézusról a harmadik evangéliomban található történetben annyi az ellenmondás, hogy az egyház iránt érzett minden tiszteletem ellenére is kénytelen vagyok ennek a történetnek a hitelességét kétségbevonni.“ E merész állítás után visszakozik : „Ez azonban még semmiképpen sem jelentheti, hogy igaz szelleme és értelme szerint elvessük és értéktelennek jelentjük ki ezt a történetet. Erről szó sem lehet.“

Ezek után azt gondolhatnók, hogy a tagadó kritika által évszázadokon át szóvá tett, vagy általa felfedezett, avagy elgondolt ellentéteket megkísérli összeegyeztetni. De ennek épen az ellenkezője történik. Nincs Jézus életének egyetlen mozzanata, amelynek elbeszélésénél szembe ne állítaná — ha van — az evangéliomokban foglalt adatokat, vagy — ha ilyen összehasonlítás

nem lehetséges — fel ne sorolná kétségeit, ne halmozná kétkedő kérdéseit s ne helyezkednék akárhányszor a tagadás álláspontjára.

Megmutatkozik ez a módszere a Jézus nemzetségi táblázatától (II. 16) elkezdve, a Mária tisztulási szertartásánál (II. 24), az evangéliumok egyeztetésénél (II. 146), Keresztelő János kérdésénél (II. 154), a samáriai ásszony történeténél (II. 201) és így tovább minden részletnél, az utolsó vacsoránál, a Gecsemánékerti jelenetnél, Jézus pöre ismertetésénél, a Pilátus előtti tárgyalásnál, mindenütt át meg átszöve egyéni megjegyzésekkel, amelyeket nem számíthatunk építő erejűeknek.

S ha a kételkedést fennen emlegeti ezeknél a történeteknél, nagyon is előtérbe helyezi ezt a *csodáknál*. Az ószövetségből az özönvíz és Babel történetét elhagyhatónak véli (I. 60). Természeti magyarázatot ad sok esetben, így: az egyiptomi elsőszülöttek pusztulásának (I. 131), a Veres-tengeren való átkelésnek (I. 133), a manának (I. 135), a Jordánon való átvonulásnak (I. 154—155), Jerikó falai leomlásának (I. 158), Gedeon történetének (I. 178). Szerinte hallucináció a bethlehemi pásztorok látomása (II. 23); nem hiszi a természet feletti születésről szóló kijelentést (II. 30), a Jézus megkeresztelkedésének (II. 113—118), megkísértésének (II. 122), megdicsőülésének (II. 229) történetét és így tovább.

Szíve belsején érzi, hogy ez a kritika romboló hatású, épen azért a lelke mélyén levő, vagy az értelmére támaszkodó elméje próbálkozik valami magyarázatot keresni, amelyet ne lehessen negatívnak tekinteni. Így például úgy vélekedik, hogy a Jézus születésére vonatkozó történeteket „helyesen értjük, sokkal messzebbre kell mennünk az időben visszafelé, mint a zsidó próféciáknak a szűztől való születéséről szóló jövendölései. Vissza az emberi szívnek ahhoz a vágyakozásához, amely azt kívánta, hogy Megváltója szent és tiszta lény legyen, olyan valaki, aki egyszerre Isten és ember“ (II. 35).

A csodákra vonatkozó véleménye legvilágosabban a II. 223. lapon olvasható: „Nem tudom elfogadni kivétel nélkül az evangéliumokban leírt csodatörténeteket. Azon az alapon teszek különbséget, hogy vannak csodák, amelyek hitelességük bizonyítékát önmagukban hordják és vannak olyanok, amelyekből ez a tulajdonság hiányzik... Elfogadom azokat a csodákat, amelyek a természet erőinek felfokozása által történtek... Elfogadom a feltámasztási csodatörténeteket, közöttük Lázár feltámasztásának történetét is, de azzal a hozzátevéssel, hogy ezek nem fosztják meg a halál kivételeket nem ismerő törvényét ennek a törvénynek méltóságától, ünnepélyességétől és változtatást nem ismerő természetétől.“ Nem fogadja el a kánai mennyegzőn történt csodát (II. 376—381), az ötezer ember megvendéglését (II. 382—390), a tengeren járást (II. 390—393), a tenger lecsendesítését (II. 188). Egyes csodákkal úgy végezne, hogy legszívesebben elhagyná (vakon született meggyógyítása II. 212, a gadarénusok disznónyájának pusztulása II. 178 stb.).

7. Legerősebb próbára teszi a szerző vívódó és tusakodó lelkét

a feltámadás csodája általában is, de Jézus feltámadásával kapcsolatban különösebben.

A naini özvegy fia és Jairus leánya feltámasztását úgy magyarázza (II. 361—366), hogy a lélek visszatért beléjük. Természeti magyarázata így hangzik: „A modern orvosi tudomány jól tudja, hogy a valóságos halál sokszor csak hosszú órákkal később következik be (mint a szív működés megszűnése). A halál addig csak olyan értelemben következett be, hogy az illetőnek már nincs ereje ahhoz, hogy az életbe más segítsége nélkül visszatérjen. Erről az embereknél Jézus idejében Palesztinában sejtelmük sem volt. Jézus tudta, hogy mi a halott ifjú igazi állapota. Tudta, hogy a lélek nem hagyta még teljesen el a betegségtől meggyötört testet. Jézus az ifjú lelkéhez beszélt. Hangját a halott meghallotta. Felkelt és beszélt. Amit Jézus tett, csoda volt, de nem a természet törvényeivel való szembeszállás. A természetfeletti erők diadala következett be; Jézus mindenki másnál inkább birtokában volt ezeknek az erőknek és rendelkezett velük. Így értelmezem én — mondja a szerző — a naini ifjú feltámasztását“ (II. 362—363). Ugyanígy értelmezi a Jairus leányaét is. Hasonlóan magyarázza a Lázár feltámasztását is, mert a négy napos sírbanlétel idejét lemagyarázza „néhány“ órára (II. 366—371).

Az idő lerövidítését említi *Krisztus feltámadásánál* is. A II. 547. lapon kimutatja, hogy a sírbanlétel időtartama mindössze harminchét óra volt. Ebből azonban semmi további következtetést nem von le. De sorra veszi az evangéliomok leírásait és azokat ismerteti kinos aprólékossággal, meg nem válaszolt kérdések felvetésével, felesleges elmélkedésekkel, kételkedések és tagadó vélemények emlegetésével, célzatos beállítással, akadékoskodással, de a hinni akarás görcsös ragaszkodásával, míg nem eljut odáig, hogy: „Bár tagadom Jézus testi feltámadását (vagy helyesebben nem tudom úgy értelmezni az evangéliomok feltámadási történeteit, hogy Jézus testi feltámadását történeti ténynek tudjam elfogadni), azt nem tagadom, hogy Jézus halála után megjelent tanítványainak és ilyen módon keltette életre halott hitőket... A Jézus feltámadásába vetett hit számomra azt jelenti, hogy Jézus követőiben fel tudta kelteni a legszilárdabb és legbizakodóbb hitet, hogy ő halála ellenére is él és hogy amit nekik előre megmondott második eljövetele, be fog következni, amikor Isten úgy rendeli. Ez a jézusi kijelentés lényege. Ez elegendő volt Szent Pálnak és elegendő nekem is“ (II. 576).

Ilyen hit birtokában elfogadja Jézusnak Mária Magdolna előtt, a tanítványok előtt zárt ajtók mögött, az emmausi úton és a damaszkuszi úton való megjelenését, de nem fogadja el a Tamás előtt való és a Genezáret tava (Ján 21) mellett való megjelenését, szóval egyet sem azok közül, ahol Jézus akár sebei megmutatásával, akár evéssel igazolja testi feltámadását. S amikor a feltámadás hitének eredete felől töpreng, azt írja: „Nagyon óvatosan és megfontoltan szabad csak erre a kérdésre feleletet adni, mert esetleg megfosztjuk a keresztyénséget attól, ami benne, mint vallásos hitben, a legnagyobb vonzóerőt jelenti. De vajjon

erőtelenné tesszük ilyen módon Szent Pál hitét? Úgy hiszem nem. Erőtlenné tesszük-e a pünkösdöt? Nem vagyok benne biztos“ (II. 573). Felteszi a tusakodó kérdést (II. 590): „A feltámadás mithosz volt? Semmiképen sem. De a feltámadást meg kell tisztítanunk mindattól, ami feleslegesen hozzátapadt, ami szükségtelen és elhihetetlen.“ De aztán addig-addig tisztogatja, míg kialakít magának egy sajátzerű, alig vagy egyáltalán nem érthető megállapítást ekként: „Ha nem gondolunk Jézus feltámadására a szó fizikai és testi értelmében, hanem úgy fogjuk fel a feltámadást, mint Jézus testi lelkének új életre kelését, a feltámadással kapcsolatban a nagyobb nehézségek eltűnnek“ (II. 604). Nem vitázunk a szerzővel, mert kérdéseinkre már nem felelhet. Éppen ezért nagyon örülünk, hogy a testi feltámadás tagadásával szemben felmerülhető legfontosabb kérdést ő maga veti fel így: „Csak egyetlen nehézség marad még fenn. Ha Jézus felfeszített és Arimathiai József által eltemetett teste nem támadt fel, mi történt vele? Erre a kérdésre nem tudok feleletet adni“ (II. 604—605). Ezzel az őszinte felelettel meg lehetünk elégedve és ebből a feleletből sok mindent megértünk. Megértjük azt is, hogy a harmadik könyvben semmi különös értéket nem találunk.

8. Megértjük, hogy amiben a szerző a véleményét összefoglalja a III. könyv 179. és következő lapjain, annak legnagyobb része negatívum és semmiesetre sem építő. Megállapítható az is, hogy a keresztyénség alapigazságait tudja. Tanítja, hogy „egyedül Jézus és az ő engesztelő halála által van az örök élet, a mennyei Atyával való megbékélés, a megbocsátás és a kegyelem. Ez a keresztyénség. Ez és semmi más“ (II. 243). De értelme marcanolja, kritikai elméje hányja-veti a kételkedés habjain úgy, hogy biztos révbe jutni nem tud. S nem tudhatnak azok sem, akik könyve nyomán remélik a Krisztushoz való megérkezést.

Ez a munka sem nem szépirodalmi, sem nem tudományos mű. A szerzőnek egész életén tartó kutatása és adathalmaza Jézus életéről egyéni megjegyzésekkel, rendszerezés nélkül. Nincs történelmi egyház, amely ezt a munkát dogmatikai szempontból magának fogadhatná el. Azok, akik lelki épülést és hitbéli erősítést vártunk e munkától, megállapíthatjuk, hogy nem találtuk meg, amit reméltünk. De megerősödtünk abban a meggyőződésünkben, hogy az *élő* Krisztushoz nem emberi életrajzok, hanem csakis az evangéliomok vezetnek el, mert csak az evangéliom Krisztusa az igaz, élő Krisztus.

(Debrecen.)

Dr. Erdős Károly.

Újszövetségi kijelentéstörténet. Dr. Mátyás Ernő könyve¹

A magyar református egyházi irodalomban igen régen hiányzik az Újszövetség tanításait rendszeres egészbe foglaló munka. Ezt az adósságot most Dr. Mátyás Ernő sárospataki teológiai professzor rótta le e tekintélyes kötetben, mely a magyar református egyház hivatalos kiadványainak sorában látott napvilágot s így egyszersmind valamennyi magyar református lelkipásztor kezéhez eljutott.

Mindjárt előjáróban elmondhatjuk, hogy Mátyás Ernő a legmodernebb teológiai szemlélet alapján áll, mint maga írja: „*K. Barth* dialektikai szemléletmódja és *R. Bullmann* egzisztenciális gondolkozása voltak rám erősebb hatással. Ezek a hatások egyaránt érvényesülnek munkámban“ (VII. o.). Ennek megfelelően a vonatkozó irodalom is a modern német- és francia nyelvű irodalom termékeit öleli fel, kiegészítve a magyar irodalom figyelembevehető újabbkori rész-alkotásaival. A régi és régebbi magyar irodalom természetszerűen marad figyelmen kívül, valószínűleg azért is, mert azt *Dr. Varga Zsigmond* Bibliai vallástörténet c. nagy munkájának bevezető kötetében részletesen összefoglalta.

A könyv négy nagy részre tagozódik. A bevezetésben az újszövetségi kijelentéstörténet problematikájával foglalkozik (1—12. §§ 1—42. oldal). A második rész Jézus Krisztus evangéliumát dolgozza fel a szinoptikus evangéliumok alapján (13—49. §§ 43—180. oldal), a harmadik részben Pál apostol evangéliumát tárgyalja a páli levelek (külön véve a Héber levelet) alapján (50—90. §§ 181—364. oldal), a negyedik részben pedig a János apostol írása szerint való evangéliumot az összes jánosi iratok alapján (91—119 §§ 365—472. oldal). A kötetet kiegészítik a jegyzetek, az irodalom, bibliai helyek mutatója, név- és tárgymutató, valamint az értelemzavaró sajtóhibák jegyzéke (473—591. oldal).

*

A *bevezető* részben mindenekelőtt arra a *válságra* mutat rá Szerző, mely a szóbanlévő tudományágot is jellemzi. Újból tisztázni kell célját, helyét a teológiai tudományok között, módszerét és a kutatás határait. Az újszövetségi biblica theologia problémáit történeti áttekintésben nyújtja az ó-protestantizmustól egészen a legújabb dialektika theologia koráig. (Orthodoxia, pietizmus, felvilágosodás: Gabler, idealizmus: Neander, racionalizmus: Bauer, vallástörténeti iskola: Pfleiderer.) Az Újszövetség tartalmát kutatva, megállapítja, hogy az „nem emberi törté-

¹ *Dr. Mátyás Ernő*: Újszövetségi kijelentéstörténet. Átnézték: Dr. Budai Gergely és Dr. Erdős Károly. Budapest, 1943. Református Egyházi Könyvtár XXI. kötete. Bethlen-nyomda. XVI + 592 oldal.

nelem, nem emberi erkölcsi eszmények, még az emberi szellem legértékesebb megnyilatkozásának, a vallásnak a világa sem lényeges az Újszövetségben; Istenről, az ő uralmáról, az ő dicsőségéről nyerünk abban ismeretet. De nem közvetlenül, hanem az ő *Kijelentése és a Kijelentést hordozó Ige, a Jézus Krisztus által nyerjük ezeket az ismereteket* (7. o.). Mert, mint a következőkben kimutatja, a Kijelentés az isteninek és emberinek Krisztus személyében s mindenekfelett az ő kereszthalálában való *találkozása*. Ezt a találkozást nyerjük az Igében, mely nemcsak a multnak egy ténye, hanem *folymatos történet is*. Amikor az egyház emlékezik erre az egykor végbement döntő eseményre, ugyanakkor az továbbplántálódik és jelenvalóvá lesz az Ige hallgatójában. Az Igében Isten szólít meg bennünket és „*döntés elé állít*” s mi magunk határozzuk el felelősségteljesen és teljes szabadsággal, hogy Isten parancsára hallgatunk-e, vagy pedig a Sátán uralma alatt maradunk. Az Ószövetség és Újszövetség viszonyát vizsgálva, arra az eredményre jut Szerző, hogy bár az Ószövetség is Isten kijelentése, de nem egyenlő értékű az Újszövetséggel. Ezt maga az Újszövetség is igazolja. Az Ótestamentum leglényegesebb részei az *ígérek*, melyek a törvényen túl egy egészen más életlehetőségre mutatnak rá. „*Az Ótestamentum önmagától nem nyerheti hitelességét, egyedül Krisztus adhatja ezt neki, de minél inkább tudták rajta keresztül nézni annak világát, annál inkább tekinthették Kijelentésnek is és fogadhatták hittel*” (17. o.). Az Ótestamentum tehát történet. De az Újszövetségben is van történet, amit azonban az jellemez, hogy életlehetőségeke hordoz. E lehetőségek Krisztus halálában és feltámadásában adódnak, miért is az újszövetségi történet főeseménye éppen Krisztus halála és feltámadása. Azt el kell ismerni, hogy Isten bizonyos idői, történeti és emberi viszonyokon keresztül szólott, tehát emberi történet is van az Újszövetség világán belül. Az isteni és emberi oldalt azonban egyaránt szemlélünk kell, mert ez adja a helyes szemléletet. Az újszövetségi kijelentéstörténet értelmét az adja, hogy az isteni mellett emberi oldal is van az Újszövetségben, az isteni tartalom emberi formában jelenik meg és ennek megismerése is elengedhetetlenül szükséges. A kijelentéstörténet tárgyánál és jellegénél fogva a theologiai tudományok történeti csoportjába tartozik, az újszövetségi tudományoknak pedig koronáját képezi. A módszer kérdését tárgyalva, megállapítja Szerző, hogy mivel Isten és az ő Igéje felett hatalmunk nincs, így módszerről tulajdonképpen nem lehet szó a theologiában. Ha mégis beszélünk módszerről, ez azért van, hogy ezek bennünket segítenek közelebb jutni ahhoz, hogy magunkat átadjuk a világfeletti igazságnak. De bármennyire a Lélek hatalma alá kerülünk, a teljes isteni valóságot akkor sem birtokolhatjuk. „*Finitum non est capax infiniti*.” Más a helyzet az emberi oldal megértésénél és feldolgozásánál. Itt felhasználhatók és felhasználandók a különböző módszerek, mint az összehasonlító vallástörténeti a valláspszichológiai, az összehasonlító filológiai stb. módszerek. Végül teret kell engedni a művészi előadásmódnak is, ami e munkánál érvényesül is. Az anyagfelosztást már a tartalmi

áttekintésnél megemlítettük, de itt is megismételjük, hogy három nagy csoportra osztja Szerző az anyagot: Jézus, Pál és János evangéliumainak megfelelően.

*

Jézus Krisztus evangéliuma megismerésénél Szerző a szinoptikus evangéliumokra: Máté, Márk és Lukácsra támaszkodik, amint ez általában szokás. János ugyanis a hű történet mellett egyebet is kívánt nyújtani, ezért nem jöhet figyelembe, csak legfeljebb másodsorban.

Mivel Jézus nem ismerhető meg a világban léte nélkül, szükséges megismerni azt a világot, amelyben született és élt. Ezért Szerző elének vetíti elsősorban az Imperium Romanum-ot. Augustus, a stoicizmus, a vallási univerzalizmus megelevenednek előttünk, majd szemléljük Krisztusnak ezzel a világgal való kapcsolatát. Megismerjük a zsidóság sajátos helyzetét a római birodalom keretei között, majd Galilea, Jézus közvetlen földjének jelentőségét.

Jézus személyiségével kapcsolatosan megismerteti Szerző Jézus személyiségének alapvonásait. Jézus ellentétben áll a világgal, de ez nem jelent nála világtagadást. Feltűnő Jézus erkölcsi fensége és tisztasága. Egyénisége „felette vonzó“. A világgal szemben való magatartását a tettek jellemzik „szokatlan akaratereje és elszánt harciassága“. Személyisége paradox vonásokból tevődik össze. Mint tanító, sok tekintetben hasonlít az írástudókhöz. Pedagógiai képessége azonban rendkívüli. De lényegesen különbözik is az írástudóktól, mert hatalma is van. Más a tanítványokhoz való viszonya is, mint az írástudóknak.

Prófétai tisztében is hasonlít az ótestamentumi profétákhoz, Keresztelő Jánoshoz, de személyisége is felette áll a profétáknak, műve is felülmúlja a többi profétákét. Messiási öntudata adja személyiségének lényeges tartalmát. Az Isten Fia, az Ember Fia és az Úr szenvedő szolgája címek alatt ismerjük meg Jézus személyiségének további vonásait.

Jézus igehirdetéséről igen részletesen szól Szerző. Mindenekelőtt Istenről szóló igehirdetését tárgyalja. Mivel a zsidóság Isten hite nélkül nem ismerhető meg Jézus Istenről szóló tanítása sem, így először a zsidóság Isten-hitét ismerteti meg velünk Szerző. Isten teremtő Isten és gondviselő Isten. A perzsa vallás dualisztikus jellemvonása is jelentkezik a zsidóság Isten-hitében, de a világ sohasem lesz önálló hatalommá Istennel szemben a Sátán minden félelmetessége mellett sem. Paradox vonások találhatók a zsidóság Isten-hitében. Egyszerre távoli és közeli Isten, Ura a jelennek, de a jövődönnek is, igazságos, de kegyelmes is, minden nép Istene, mégis csak a zsidó nép Istene.

Jézus igehirdetésében Isten a jelennek is, de főként a jövődönnek Istene, mert uralmát a jelenben istenellenes erők akadályozzák, amint a Miatyánk első részében is kifejezésre jut. Isten, mint a jelen Istene, gondviselő, ki szeretettevékenységgel fordul teremtményei, elsősorban az ember felé. Az emberekkel való személyes viszonyában Isten Atyaként mutatkozik, ki szeretetével, igazságos-

ságával veszi körül gyermekeit. Isten azonban mindennekfelett bűnbocsátó Isten s ez teszi lehetővé az ember számára a vele való életegységet. Legfelségesebb ténye a megváltás munkája.

Jézus igehirdetésében jelentős helyet foglal el az Isten országáról szóló tanítás. A zsidóság történetében keleti, valószínűleg perzsa hatásra eschatologikus értelmet nyer ez ország és transzcendenssé válik. Isten országa már az Ótestamentumban is, mint Jézusnál *Isten uralmát* jelenti. A titkok és paradox vonások tömege jellemzi e tanítást. Isten országa végeredményben a reménység tárgya.

Jézusnak *Isten akaratáról* szóló igehirdetése sem érthető meg az ótestamentumi felfogás ismerete nélkül. „A zsidóság etikája vallásosan meghatározott, a parancsolatok gyökere az Isten akaratában van.“ A különböző tartalmú parancsolatok értékelés nélkül kerülnek egymás mellé, s lassanként a törvény formális tekintélye lesz úrrá. A hellénizmus korában a rituális törvények emelkednek ki főként. A törvény egész rendjét sajátágosan jellemzi a jogi fogalmazás.

Maga Jézus különbözőképpen viselkedik a törvénnyel szemben. Egyszer konzervatív módon ragaszkodik a törvényhez, máskor forradalmi magatartást tanúsít azzal szemben. Elveti a kazuisztikát, kizár minden jogi elgondolást Isten és az ember viszonyából, ehelyett a prófétai kegyesség eleven árja tör keresztül rajta.

Éppen ezért Jézus erkölcsi követelményei nem vezethetők le humánisztikus elgondolásokból. Isten iránti feltétlen és teljes engedelmességet követel, úgy, amint ez az engedelenség megvalósult az Ő életében. Jutalmat azok nyernek, kik nem a jutalomért, hanem önmagáért cselekszik a jót: Isten akaratát.

Tanításainak lényege a szeretet, mely Isten akarata. E parancsolat kettős: Isten és ember felé való viszonyulás. Lényege a szolgálat, mely mindent félretesz, önmagát is háttérbe szorítja.

A világgal kapcsolatosan határozottan hirdeti, hogy nem kívánja az abból való kiszakadást, sőt éppen abban kell megállni és az ott adott körülmények között teljesíteni Isten akaratát. Nem a viszonyoknak kell megváltozni, hanem az embernek. A követelmények magasak, de nem is emberi erő által kell azoknak megvalósulni, hanem Krisztus által Istennek erejével. „Az Istennél minden lehetőségcs.“

Krisztusnak *az emberről* szóló tanítása két arcát tünteti fel az embernek. Egyfelől szemben áll Istennel, bűnös és nyomorult, de másfelől Isten gyermeke. Ez utóbbi lehetőség azonban Krisztusban van elrejtve számunkra s azt a bűnbánat, az imádság, a kereszthordozás, a sákramentumok útján érhetjük el. Jézus az egyházban közösségről is gondoskodott, hogy ez segítségül legyen a hívőknek üdvösségük elnyerésében. Mert az egyházi közösséget maga Jézus is akarta és munkálta. Az egyház ott van, ahol Krisztus van. Az egyház szoros kapcsolatban van Isten országával.

Hasonló részletességgel szól Szerző Pál apostol evangéliumá-

ról. Forrásokul elismeri az összes páli leveleket és az Actát. Külön mutatja meg a Zsidókhöz írott levél gondolatvilágát.

Pál élete útján megismerjük az őt környező világot Tarsus hellenizmusát, a gnoszticizmust és a misztérium-vallásokat, Jeruzsálem farizeizmusát és apokaliptikáját, Damaskus keresztyénségét s ennek Pálra való hatását. Egészen részletes képet nyerünk Pál személyiségéről, missziói és theologiai munkájáról és jelentőségéről.

Pál igehirdetésének analízise mélyreható és részletes Istenről, Jézus Krisztusról, Krisztus munkájáról, Isten akaratáról, a megváltott emberről szóló összefoglaló fejezetekben egy egészen új világ tárul elénk a Jézusnál hallottakkal szemben, valójában mégis ugyanazt adja és hirdeti Pál is, mint maga Jézus Krisztus: Más a világa, más a működési területe, mint volt Jézusnak, de mondanivalója ugyanaz. Sőt rajta keresztül és mint majd Jánoson keresztül is maga Krisztus szól.

A Zsidókhöz írott levél sok hasonlóságot mutat Pál írásával, de vannak eltérő vonásai is, miért is külön szakaszban tárgyalja Szerző.

A harmadik nagy fejezet a János írása szerinti evangéliummal foglalkozik. Forrásokul a János evangéliuma, a levelek és a Jelenések könyve szolgálnak elsősorban. Szerző szerint ez utóbbiak is származhattak Jánostól, a mennydörgés fiától.

János apostol világválával kapcsolatban megismerjük a zsidó (Philo) és a hellén filozófia (Plato) mellett a gnosist, az iráni dualizmust, a császárkultuszt és az apokaliptika világát. Legjellegzetesebb itt a mandeus gnosztikus szekta, mely iráni hatásokból táplálkozik.

János evangéliumának lényege a krisztológia. Igehirdetésének zömét ez adja. Új fogalmakként jelentkezik a logos és a paraklétos. A jelenések könyvének sajátos világa szükségessé tette, hogy a főbb tanításokat külön, a Jelenések könyvében is bemutassa Szerző (Krisztus képe, a megváltás gondolata, Isten akarata, az egyház).

*

A hatalmas terjedelmű munka részletesebb ismertetése felette kívánatos lett volna, azonban egyrészt helyszűke miatt is, de másrészt azért is, mert az érdeklődőnek úgylis magát a könyvet kell elolvasnia, megelégedtem azzal, hogy az első és legfontosabb szakasz főbb gondolatait ismertettem részletesebben. Bírálatmondásba jó lelkiismerettel nem bocsátkozhatunk még, mert ha évek hosszú sora kellett a könyv megírásához, úgy elég jelentős időt igényel a bírálat is. Legfeljebb egycs, szerény megjegyzésekre szorítkozhatunk.

1. Az anyag elrendezése és feldolgozása egészen sajátos és elismerésre méltó. Szerző *theologiai* szempontból kezeli anyagát, amit jelentősen befolyásol az egzisztenciális filozófia és a dialektikai módszer. Valószínűleg ezek hatása, hogy megnyugtató tisztázást nem kapunk számos fontos kérdéssel kapcsolatban, mint pl.

Isten országa, a hogyi beszéd erkölcsi követelményei stb. Az apostoli atyák és egyes egyházi atyák tanítása valószínűleg többet nyújtott volna e tekintetben, mint Thurneysen, vagy bármelyik legújabb magyarázó.

2. Megoldási módnak kecsegtető is, a kor színvonalán álló is az *eschatologia* kiélézése és előtérbe helyezése, más oldalról azonban nem titkolhatjuk el azt a meggyőződésünket, hogy ez a kérdésnek inkább eltolása, mint megoldása.

3. Szívesen vettük volna akár külön fejezetben is egyes jelentős fogalmak tisztázását és megvilágítását, mint például a *dikaiosüné* stb.

4. Ugyancsak szívesen láttuk volna a *logos* kapcsán annak az ótestamentumi *chokmá*-val való kapcsolatát, viszonyát, illetőleg e viszony tisztázását, ami elsősorban idetartozik.

5. Anélkül, hogy a fenti megjegyzéseket folytathoznánk, a lehető legnagyobb hálával fogadjuk Szerzőnek ezt a kiváló ajándékát, amivel szegényes irodalmunkat megajándékozta. A könyv kiállítása szép, az értelmezavaró sajtóhibák jegyzéke sok félrcéttől megóv, de idekiváncozik még pl. a 73. oldalról, hogy „az éhezők és szomjúhozók” nem „*megilletetnek*”, hanem *megelégítetnek*.

Dr. Módis László.

Dr. Victor János: Református Hiszekegy. Budapest, 1943. 16°, VII + 352 l. A „Református Traktátus Vállalat” kiadása.

Senkit se csaljon meg a könyv rendkívül szerény bemutatkozása, mert hiába olvassuk a címlapon kiadóként egy *traktátus*-vállalat nevét, hiába jelenti ki a szerző előszavában, hogy könyve nem tudósoknak szánt szakmunka, hiába állapítjuk meg a tudományos apparátus hiányát, a valóság az, hogy ez a könyv az egész magyar református theologiai irodalom eddig legjobb Hiszekegy-magyarázata, sőt még mint igen szigorú tudományos mértékkel mért dogmatika is a legelső között áll. Ha valaki részletes és alapos indexet készítené hozzá, kitűnnék, hogy a református theologianak úgyszólván minden locus-a benne van és minden locus a református egyház biblikus és hitvallásos tanítását adja elő. A szerző előre figyelmezteti az olvasót, hogy ennek a könyvnek nem „A református Hiszekegy”, hanem „Református Hiszekegy” a címe. Pedig a könyv elolvasása után megállapíthatjuk, hogy „A református Hiszekegy” sem támasztana túlzott igényeket, mert a könyv nem Victor János egyéni, bár református jellegű meggyőződéseit, hanem hitvallásos irataink református egyházának tanításait tartalmazza. A könyv publicitását sem a tömegesen felsorakoztatott locusok, a dicta probantia-k mutatják — az egész könyvben egyetlen bibliai locus sincs megjelölve —, hanem a mondánivaló legelső tartalma. Ami pedig a tudományos szakszerűséget illeti, a theologailag képzett olvasók nagyon hamar fel fogják fedezni, hogy ez a könyv egy bámulatosán fegyelmezett, iskolázott tudós elme munkája, aki a protestáns theologia legmodernebb problematikájával is tisztában van. Például az „egyetemes kegyelem” és az „általános kegyelem” egymáshoz való viszonyának manapság olyan sokat vitatott problémájáról alig irtak még nálunk nagyobb öntudatossággal és elvi világossággal, mint ebben a nem is szakkönyvnek szánt Credo-magyarázatban. Tudományos szempontból is különös figyelmet érdemel „A szentháromság titká”-ról szóló fejezet, Krisztus kettős természetének fejtegetése és a XXII. fejezettel kezdődő ecclesiologiai rész. Másfelől azonban éppen úgy hiányzik a műből az orthodox dogmatikák száraz skolaszticizmusa, mint a modern „hittanok”

vértelen filozofálása. A „speculativa theologia“-nak nyomát sem találjuk: a mű elejétől végig mélységesen gyakorlatias, vagyis igazán egyházi jellegű, az Ige körül egybegyülekezett közösség építésére való. Viszont ez az építő jelleg nem a pietista építő-iratok gyakran tapasztalható érzélgőssége. Victor János bizonyosságtevése elsősorban a fegyelmezett értelemnek szól; azon át melegíti fel a szívünket.

A könyv *időszerűségét* sem a felszín mutatja. Az egész könyvet a türelmes, áhítatos analízis jellemzi. Látszik, hogy a szerző magát a Hitvallást akarja megszólaltatni, mert tudja, hogy amint a Hitvallás beszélni kezd, majd az maga fog gondoskodni arról, hogy a kapcsolat a jelennel létrejöjjön. Helyenként úgy tűnik fel, hogy a fejtegetés elkerüli a jelen égető kérdéseit, és csak később vesszük észre, hogy éppen ez az elmélyedés, a jelen zűrzavarától való elfordulás vezetett el az igazi felelethez.

A mű stílusa bámulatosan pontos és szabatos. Helyenként erősen elvont és a figyelem teljes összpontosítását kívánja az olvasótól. Ez azonban a tárgy természetéből következik. A szemléletések mindig találóak, egészen plasztikusak. Lehet-e szemléletesebben és szebben megmagyarázni azt, hogy Jézus két természetét lehetetlen emberileg egyszerre látni, mint a következőképpen: „Úgy vagyunk ezzel, mint amikor átlátszó, tiszta víztó vagy folyó fölé hajlunk: látjuk annak fodrosodó felszínét, hullámainak játékát, az ég színének, felhők alakjának és egyebeknek a tükröződését, vagy pedig látjuk a fenék alakulatait, az ott heverő köveket, a mélyben uszkáló halakat — de nem láthatjuk azt is, emezt is egyszerre“ (158. l.)?

Victor János könyve nem könnyű olvasmány. De nem is a szélesebb néprétegek számára íródott, amint az előszó mondja, hanem „olyanokhoz kíván szólni — és ilyenek, hála Istennek, egyre nagyobb számban vannak —, akik theologiai képzettséggel nem bírnak ugyan, de azt az igényt hordják magukban, hogy velük, mint gondolkodó emberekkel, magasabb értelmi szinten is beszéljünk a református keresztyén hitről, mint ahogy a vallásoktatás során az iskolákban vagy prédikációkban az általános gyülekezeti közösségben lehetséges és szokásos“ (VII. l.). Adja Isten, hogy minél többen legyenek azok, akik a mostani idők nagy nyugtalanságában is elmélyedő türelemmel és lelki csendességben tudják olvasni ezt a kiváló könyvet. Fáradságuknak meglesz a méltó jutalma, mert a „Református Hiszekegy“ kalauzolása nyomán nemcsak a régi hitvallási kincsek tárulnak fel előttük, de a mai idők nehéz problémái is új megvilágításba kerülnek. Victor János hitvallás-magyarázata maga is hitvallás. Felráz, eszméltet, döntésre készítet, megfedd, megvizsgálat és megerősít.

Szemelvényekkel alig lehetne érzékeltetni a könyv gazdagságát. De befejezésésképpen mégis hadd álljon itt egy idézet az „Istenben hinni jó!“ című fejezetből: „Az Istenben hívő ember nem töpreng úgy hazájának sorsa felett, mintha ennek a rettentő gondnak egész súlyát neki kellene hordoznia. Tudja, hogy a nemzetek történetét Isten írta rá a múltban is, Isten fogja ráírni a jövőben is az évszázadok lapjaira. Minden embernek ki van ugyan osztva ebben a szerepe, kinek kisebb, kinek nagyobb. De mégha valakinek olyan kimagasló szerep jutott is, hogy nemzetének az élén jár és milliók igazodnak a szavához, akkor is csak nagyon kicsiny része van az egész nemzet sorsának alakulásában. Hamar letelik az ideje és nagyon korlátozott az ereje. Munkássága alig jelent többet, mint olyan hullámvérést a nemzet életének vizében, amilyent néhány erős evezőcsapás idézhet elő. Hogy a nagy folyam merre veszi áramlásának irányát, arra neki egymagában alig lehet befolyása. Kinek-kinek az a dolga, hogy a maga helyén hűséggel és odaadással töltsse be azt a feladatot, amelyet nemzete életében Isten parancsolt elébe. Ettől csak elvonná a figyelmét és az erejét, ha olyan gondokban emésztődne, amelyek nincsenek ügysem rábízva. A többi mind annak az Istennek a dolga, aki mindent az Ő igazságosságával és kegyelmével igazgat világában. Reá lehet hagyni azzal a nyugodt hitvallással: „Hiszek Istenben!“ Jobban megdicsőül Istennek hatalma, ha olyan nemzet életében, amelynek tagjai nem az Ő dolgát akarják elhanyagolni, hanem teljes erejükkel belevetik magukat, kiki a maga helyén, az Ő alázatos szolgálatába! Akár örömapok virradnak az ilyen nemzetre, akár súlyos megpróbáltatásokon át vezet sorsának útja, minden-

képpen az teljesedik be történeli életében, amit Isten rendelt el fölé a maga dicsőségére. Nemzetek is csak azért vannak ezen a világon, mint minden egyéb is, ami Isten teremteltségében van, hogy az Ő dicsősége megnyilvánuljon bennük. Addig marad fenn egy-egy nemzet, amíg Isten a maga céljaira fel akarja használni. De addig fennmarad, mégha az egész világ összeesküszik is a kiirtására. És jó és rossz idők váltakozó során át úgy marad fent, ahogy azt Isten a maga céljaira alkalmasnak látta és öröktől fogva eltervezte föléle.”

Dr. Czeglédy Sándor.

Dr. Erdős Károly — Dr. Pongrácz József: Újszövetségi bevezetés. Második kiadás. Theologiai kézikönyvek: 4. Pápa, 1942. 543 oldal. Főiskolai nyomda. Ára 25 P.

Az első ízben 1934-ben megjelent, beosztásában, tartalmában és irányzatában egyaránt kitűnő kompendiumnak immár második kiadása látott napvilágot. Az illusztris szerzők, mint az előszóiban meg is jegyzik, a könyv beosztásán, alapanyagán nem változtattak semmit, de annál behatóbban és részletesebben dolgozták át az irodalmat. A könyv adatait és tartalmi tagozódását rövid áttekintésben nyújtottuk már az első kiadás ismertetése kapcsán, folyóiratunk 1937. évfolyamában a 84—85. oldalakon, azok ismétlését itt mellőzzük.

Az irodalom feldolgozásánál az a szempont érvényesült — igen helyesen —, hogy a 10 évnél régibb idegennyelvű munka csak kivételesen került be a felsorolásba, a magyar nyelvű irodalmat ellenben igyekeztek Szerzők teljes egészében nyújtani a legrégibb időtől napjainkig. Hazai irodalmunknak erre a megbecsülésére különös szükségünk van, mert eddig még csak egyszerű felsorolás formájában sem állította össze senki ezt a jelentős — belső értékében változatos és sokképpen mérhető — anyagot. E kötetben örömmel üdvözölhetjük ez anyag jó részét, nemcsak az önálló munkákat, de folyóiratokban megjelent dolgozatokat, cikkeket is, nemcsak a magyar nyelven megjelent műveket, de magyar szerzők idegennyelvű kiadványait is, sőt a kéziratban maradt és őrzött anyag egy részét is. Igen elismeréseméltó újítás a kötetben, hogy az irodalmi felsorolást apróbb betűkkel iktatták be a szövegbe.

A kötet kiállítása csinos, apróbb sajtóhibák elég gyakoriak. A részletes név- és tárgymutató megkönnyíti a nagyterjedelmű anyagban való tájékozódást.

Az irodalmi rész teljesebbé tételéhez kívánunk hozzájárulni az alábbi megjegyzésekkel: A *Theologia* c. folyóirat nem 1935-ben, hanem 1934-ben indult (24. old.). A Máté evangéliumára vonatkozó irodalmi felsorolásból kimaradt *Lic. Dr. Karner Károly*: A kísértés történetének értelme és jelentősége Jézus messiási munkájára nézve (Mt. 4:1—11). Theologiai Szemle, 1927. 341—350. lk. (82. old.). Az újszövetség magyar fordításainak irodalma sorából kimaradt *Csikesz Sándor*: Új bibliafordítás. PSz., 1924. ismertetése, melyben Czeglédy Sándor 1924-ben megjelent újszövetségi fordításával foglalkozik igen behatóan. (Újából megjelent a Csikesz Sándor Emlékkönyvek 5. kötetében is.) Az újszövetség magyar fordításai között szívesen láttuk volna a codexekben megjelent részfordítások felsorolását, ugyanígy a perikopa-fordításokat és az újabb részletfordításokat is.

Módis I.

Dr. Kathona Géza: Károlyi Gáspár történelmi világlképe. Tanulmány a magyar protestáns reformatori apokalyptika köréből. Theologiai Tanulmányok 75. szám. Debrecen, 1943.

A köztudat eddig Károlyi Gáspárt mint *bibliafordítót* tartotta számon, mint *theologust* kevésbbé. Pedig ő nemcsak *hívtatózó* volt s Méliusz hú fegyvertársa, hanem az eddig kevésse ismert „Két Könyv”-ével Magyar István elődje s az első magyar történelembölelet megírója. Az egyetlen példányban fennmaradt „Két Könyv” ugyan a Magyar Irodalmi Ritkaságok sorozatban kétszer is megjelent — 1931-ben és 1940-ben —, de e felettébb érdekes mű *theologiai* — különösen apokalyptikai — és történetfilozófiai forrásait szinte egyáltalán nem ismertük. Ezt a nagyon fontos *elemzést* végezte el egészen példaadó és iránymutató módon Kathona Géza.

Eddig ugyanis a „Két Könyv”

theodiceáját többé-kevésbé megértettük, de apokalyptikájának forrásait a nemreformátori (szekta és rajongó) theologusoknál kerestük minden eredmény nélkül. Kathona Géza pedig pontos forráselemzéssel világosan és megcáfolhatatlan kimutatja, hogy Kárclyi Gáspár 1563-ban — a könyv írásakor — minden vonatkozásban a wittenbergi-lutheri-melanchthoni historiaelemzés és theologiai hatása alatt állt. Itt Kathona európai látókörben tárgyalja a XVI. századi reformátori theodiceát és apokalyptikát, valamint a történelelemzési alapelveket. Felsorolja a német vonatkozó irodalmat, de ő nem „világi” — mint a német kutatók —, hanem „theologiai” szempontból nézi a kérdést, amelyen vonatkozású tanulmány német nyelven sincs, ami Kathona tanulmányának értékét felettébb növeli. De éppen ilyen páratlanul értékes a „*Vaticinium Eliae prophetae de annis mundi*” forráselemzése a talmudi alaptól az egyházatyákon — különösen Ágostonon — s a középkoron át a reformátorokig, majd ennek a jövődőlésnek magyar vonatkozásai Károlyi Gáspár előtt. „Az augustinus-bedai hagyományokon nyugvó történelmi világképhez csatolt török—pápa—antikrisztológia a Luthertől kialakított s Melanchthontól rendszerezett wittenbergi történetfilozófia legjellegzetesebb alkotása volt, melynek adoptálásával Károlyi a lutheri ideológia egyik igen jelentős eszméjének rendelte magát alá” (32. l.). Méltán írja tehát Kathona, hogy „nem tilok többé Károlyi szellemtörténeti függősege” (31. l.).

Irodalmunk legelső történelembölcseleti tanulmánya így áll előttünk teljes megvilágításban, beállítva a szellemtörténeti háttérbe, felfedve forrásait s kimutatva, hogy „nem gyökértelen ábrándozás, felületlen és kalandos szentírásmagyarázat, világtól elforduló rajongás eredménye volt a magyar reformáció eschatologikus váradalma, hanem a nyugati kereszténység wittenbergi szemléletben átépített másfélezer éves történelmi világképe alkalmazásának nagyon is természetes következménye” (40. l.). De másrészt azért is igen jelentős ez a tanulmány, mert elvitathatatlan ebből

az a tény, hogy „Zápolya öldöklő százada evangéliumi hittű magyarságának nemzeti büntudata és sorsszemlélete *kizárólag a wittenbergi történelmi világkép hatása alatt alakult*, annak a világképnek hatása alatt, mely ellen Kálvin nyíltan állást foglalt, annak exegetikai erősségeit kemény kritikával szétrombolta... *Kálvin szemlélete a wittenbergi világkép fundamentumos elemeivel az egész vonalon nyílt ellentétben van*. Ezek után kétségtelen, hogy *a XVI. századi magyar protestáns történelem- és sorsjelfogás alakítója és irányítója nem Kálvin volt*. Károlyi sem léte tanult...” (40–42. l.).

A XVI. század és abban Károlyi Gáspár theologiját, történelembölcseletét és ezek forrását, valamint az egész század szellemi arculatát Kathona Géza e nagyon értékes tanulmánya után sokkal jobban ismerjük, mint eddig, mert sok sejtésünket helyes útra vezette és sok ismeretlen tényt tett ismertté. Példa ez a tanulmány arra, hogyan kell egy kérdés a maga teljességében európai színvonalon feltenni és megoldani.

(Debrecen.) Szabó Gábor.

Cullmann, O.: Urchristentum und Gottesdienst. Basel, 1944. H. Majer kiadása. 8°, 88. l.

Ez az értékes tanulmány az *Abhandlungen zur Theologie des Alten und Neuen Testaments* című, Eichrodt Walther és Cullmann Oszkár professzorok szerkesztésében megjelenő sorozat 3. köteté. Az első részben a szerző az őskeresztény istentisztelet fő vonásait rajzolja elénk. Leglényegesebb megállapítása itt az, hogy az őskereszténységben nem volt eredetileg elkülönítve az igehirdetés és sákramentumos istentisztelet, amint például Weizsäcker, Knopf vagy Lietzmann és mások feltételezik, hanem az igehirdetés is a közös istentiszteleti étkezés keretében ment végbe. Az istentiszteleti összejövetel valóságos étkezés volt, amelynél az Urat mint jelenlévőt, övéivel az asztal mellett ülőt gondolták el. Ezért az istentiszteletben beteljesedik a régi eucharisztikus imádság kérése: Maranatha! Jövel, Urunk! A feltámadott Úr a Szent Lélek által válik jelenvalóvá. A mysteriumvallások is tudnak a Lélekről, csak hogy míg azokban a Lélek működését a transzcendencia

és immanencia polaritása határozza meg, addig az őskeresztyén hit szerint a Szent Lélek az eljövendő valóság valósága, amint az a mullban végbement üdvösemény alapján a jelenben megvalósul. Az őskeresztyén istentiszteletnek legsajátosabb vonása éppen a Szent Lélek valóságának ez az üdvtörténeti meghatározottsága.

A könyv második része az őskeresztyén istentisztelet és a János-evangélium viszonyával foglalkozik, és Buhtmann 1941-ben megjelent híres János-kommentárjával teljes ellentétben rámutat az evangéliumnak a keresztséggel és az úrvacsorával való kapcsolataira, sőt egyenesen azt a tételt állítja fel és bizonyítja igen meggyőző módon, hogy az egész evangélium vezető tendenciája éppen a gyülekezet istentiszteleti életének a földi Jézus élete eseményeiben való kiábrázolása.

Végül a függelékben egy ősi kereszteleési formula nyomaira mutat rá a szerző. Abból a rendkívül érdekes körülményből indul ki, hogy a *καλώσει* „akadályozni” ige a kanonikus újtestamentumi könyvekben és az Ebionita-evangélium egy helyén öt alkalommal fordul elő a keresztséggel kapcsolatban. Ebből arra következtet, hogy az őskeresztyénségben a keresztséget egy olyasféle kérdés előzte meg, mint amelyet az Acta 8 : 36-ban olvasunk, amire a liturgikus felelet körülbelül az *οὐδὲν καλώσει* (nihil obstat) lehetett.

Ez a rendkívül eszméltető könyv nemesak az őskeresztyénség, hanem a jelen istentiszteleti gyakorlatát is sok szempontból egészen új megvilágításban helyezi. (Pld. a homília és az úrvacsorai istentisztelet viszonyának kérdése). Boldog Svájc, ahol még ma is van nyugalom és lürem az ilyen elmélyedő kutatások végzésére!

Dr. Cz. S.

Iskolák és irányok az egzisztencia fogalma körül.

Diem, Traub, Ruttenbeck, Heinemann, Siegfried és Koncz Sándor dolgozatai után is figyelmet érdemel Wilhelm Andersen előttünk fekvő könyve (*Wilhelm Andersen : Der Existenzbegriff und das existenzielle Denken in der neueren Philosophie und Theologie. „Der Rufer“* Evang. Verlag, Gütersloh,

1940. 217 lap. Beiträge zur Förderung christl. Theologie. 42. Band. 1. Heft.), amely az egzisztencia fogalmának alakulásairól szól a legutóbbi évtizedek theologiai és filozófiai irányában. A könyv négy főrésze oszlik. Az első Kierkegaard gondolkodásának fejlődését mutatja be és részletesen ismerteti az egzisztencia-fajtáknak azt az egymásutánját, az esztétikai, az etikai, az általános vallási és a keresztyén egzisztenciáét, amely Kierkegaard gondolkodásának gerince. Megfelelő fény derül Andersenél arra az alig felbecsülhető hatásra, amelyet Kierkegaardra Hegel tett oly módon, hogy a nagy dán gondolkodó éppen azokra a valóságokra mutatott rá alig fokozható szenvedéllyel, amelyek Hegelnek és dán epigonjainak spekulatív rendszerében nem fértek el. A hegeli egyetemessel szemben így hangsúlyozta Kierkegaard az egyénnek, a logikával szemben az életnek, a vallásfilozófiával szemben az üdvösségnek, a végtelen fejlődéssel szemben a golgotai kereszt egy-zeri történetiségének jelentőségét.

A két utóbbi évtized filozófiai mozgalmairól szólva, tanulmánya második részében Andersen megállapítja, hogy az ú. n. egzisztenciális *filozófusokra* Kierkegaard kizárólag mint Hegel ellenlábas, nem pedig mint *keresztyén* filozófus hatott (61). Kierkegaard gondolkodásának hívó keresztyén élét tudatosan zárójelbe tették, vagy pedig egyenesen arra törekedtek, hogy az egzisztencia fogalmából eltávolítsanak minden keresztyén theologiai tartalmat. Az egzisztenciális filozófiákban úgyszólván ez az egvedüli közös vonás. Egyébként Andersen seregszemléje is ugyanolyan eredménnyel végződik, mint az a még 1929-ben kiírt pályatétel, amely az „egzisztenciális gondolkodás” fogalmát szerette volna egyértelmű módon meghatározatni. Mint az akkori pályázók, úgy az Andersenél ismertetett filozófusok között sincs kettő, aki ugyanazt értené egzisztencia alatt. A pályázaton az egyik pályamű szerint egzisztenciális gondolkodás alatt értjük a logikai szabályoktól nem feltétlenül függő, „beleérező” gondolkodást, a másik szerint bizonyos „intuicionizmust”, a harmadik és a negyedik szerint „építő, vallásos célú bölcse-

kedést", illetve „életfilozófiát” stb. Mint mondtuk, fogalomtörténeti szempontból ugyanez a kép bontakozik ki Andersen tartalmazás, dolgozatából is.

Csak a kiemelkedőbb gondolkodókat érintve, Jaspers egzisztenciális lételemzéseit ilyenfajta végeredményben foglalhatók össze: „Az egész világgal szemben légy önmagad, mert Te adsz értelmet a világnak!” Az egyéni ellensúlyaként megjelenik ugyan a transzcendens, de Jaspersnél ez is egyéni. A lételes vallási rendszerektől függetlenül kell mindenkinék kibetűzni a valóság „chifré”-iből a transzcendenst, tanítja. Heidegger ebben a vonatkozásban még távolabb áll Kierkegaardtól. A dán gondolkodónak egyáltalában nem értékesíti elméleti-tudományos írásait. Heidegger számára Kierkegaard inkább szemléltető példa, éppen ezért az utóbbinak gyakorlati-építő megnyilatkozásait használja fel, persze nem tárgyát tartalmuk, hanem hangulatuk miatt. A keresztvényellenes Griesebachnak lázas, túlzó, elég zavaros, egészében túlon túl német fogalmazásában egzisztenciális látásmódként a személyi *szociális* szempontok jutnak vezetéshez.

Andersen munkájának harmadik fejezete az egzisztenciális teológusokkal foglalkozik. Megkülönböztet általánosan vallásos-exisztenciális és keresztvény-exisztenciális teológusokat. Az előbbieket csoportjába tartoznak többek között Hirsch, Bultmann és Brunner, az utóbbiakéba pedig Heim, Gogarten és Barth. Andersen Barth követője. Barth nézeteinek fejlődését abban a tükörben szemlélteti, amelyet az „exisztencia” fogalmának szerepe tár elénk Barth könyveiben. A Dogmatika első részének első kiadásában ez a szó még nagy szerepet játszott, hogy a második kiadásban époly gyökeresen és szembetűnően háttérbe szoruljon. Míg Brunner felfogása szerint egzisztenciális helyzetünk feloldása legalább negatív irányban igen fontos a keresztvény teológia számára is, mert az embert a maga váltásra szoruló mivoltában mutatja be, addig Barth legkésőbbi álláspontján az egzisztenciális tájékozódásnak ezt a fajta hasznát és alkalmasságát sem ismerte el. Nem lehet a teológia feladata, véli,

hogy a földön felállított fényoszoró által világítsa meg az eget, viszont annál inkább leendőjéül ismerheti fel, hogy a menny fényében ismerje meg a földet. A kijelentett, leírt és hirdetett Igétől függetlenül, nincs egzisztenciája sem az embernek, sem a világnak (Dogmatik, I. kötet, 2. kiad. 161). Kierkegaardal együtt tanítja Barth, hogy a természeti ember léte nem exisztálás, illetve nem érdemli meg ezt a nevet. Valósága a szó tulajdonképpeni értelmében csak Isten-igéjének van, tehát az emberek között csak az „új embernek”. Barthnál „exisztencia” helyett már „minőség” áll, pl. a következő idetartozó helyen: „Die neue Qualität, die ich durch das Wort Gottes bekomme, ist meine eigentliche und wesentliche Qualität”. (Ugyanott, 16.)

Szorosan Barth nyomán, egyúttal ismertetésünk számára Barth álláspontját tovább megvilágítóan, állapítja meg Andersen a munka bevezetésében és a saját gondolatai előtérására szolgáló negyedik részben, hogy egzisztenciáról csak ott lehet beszélni, ahol azt a Szentlélek Isten az Ige által megteremti. Igazsága és valósága csak Isten igéjének van (Ézs. 40 : 8). Az embernek semmivel sem több, mint amennyi része van az Igéből. Csak ott van megállás az elhúlás árjában, tehát csak ott van anderseni értelemben vett egzisztencia, ahol az emberi élet az Igére épül, abból él, saját igazságaként azt gondolja. Az emberi ész még bűnösségünk, váltásra szorult voltunk, egzisztenciális hiányunk felismerésére sem elegendő. Az ember a maga véges ségét csak a Szentlélek világosságában ismeri fel (10. lap). Barthianushoz illő bátorsággal ítéli meg Andersen tágabb környezete hangulatát: „Minden test tú és minden szépsége mint a mező virága. Mindez akkor is, sőt éppen akkor érvényes, amikor most a testi élet múlhatatlan értékei után kutatunk lázas szenvedéllyel és bennük keressük a végső és örök dolgokat” (10. lap).

A magvas és mégis jól olvasható tanulmányt mindazok haszonnal forgathatják, akik az elmúlt két évtized teológiai fejlődését annak legsajátabb törekvéseiből óhajtják megérteni.

(Budapest.)

Bucsay Mihály.

Kardos Albert: Csokonai öszövet-ségi látomása. Különlényomat az IMT 1943. évkönyvéből. Theologiai szempontból is érdekes ez a rövid tanulmány, amely Csokonai „A haza templomának örömnappja” című költeményének 127–168. soraiban található teofániának öszövet-ségi vonatkozásait tárgyalja. Érdeemes volna egyszer alapos és részletes tanulmányt írni Csokonai theológiájáról, és ehhez a dolgozathoz Kardos Albert jelen tanulmányának megállapításai is figyelemreméltó újmutatásokkal szolgálhatnának. Cz. S.

Dr. Kovács István: Magyar egység — keresztyén egység. Budapest, 1943. 32 l. A kecskeméti református egyházmegye Lelkészegyesületének kiadása, Okos Gyula előszavával.

Az „egység”-mozgalomnak az utóbbi években külön irodalma van. Nemcsak alkalmi — egyházi, folyóirat és világi — megnyilatkozások, magvas vagy szentimentális újság-cikkek, de alapos theologiai megnyilatkozások, sőt tanulmányok is mind sűrűbben jelennek meg mindkét oldalon. Kár ugyan, hogy ezt nagyobb részét a háborús helyzet „ajándékának” lehet tekinteni, de annyi biztos, hogy a mai kor szellem- és egyháztörténetéhez ez az egyre szaporodó irodalom is hozzá fog tartozni.

Ennek a korjellemző egység-irodalomnak egyik értékes darabja Kovács István jelen tanulmánya is. Tulajdonképpen az ORLE 1943. évi körkérdése volt ez a tétel: „A magyar nemzet lelki egysége, különös tekintettel a felekezeti közti viszonyra.” Ezt a tételt dolgozta fel — egy kissé tárgy- és korszerűbben beállítva — Dr. Kovács István a kecskeméti református lelkészegyesület számára, s az ott elhangzott előadás jelent meg egy kis füzetben.

Kovács István először a magyar egység történeti meg-nem-valóságát tárgyalja, mint ezeréves állandó küzdelmet, feladatot és égető vágyat, de sohasem boldog tapasztalatot. Bemutatja azután, hogy az egység-gondolat napjainkban — függetlenül egyházi, vallási vonatkozásaitól — mennyire égetően aktuális kérdés. Csattanós történeti példákkal igazolja európai, de főleg magyar szempontból, hogy a nemzet életében az egység hiány okát kizárólag a

felekezetek létében keresni megtévesztő tévedés, tudatlanság, vagy szándékos rosszakarat.

A nemzet keretén belül jelentkező felekezeti ellentéteket történeti, dogmatikai és egyházpolitikai szempontból vizsgálja, a megoldási lehetőséget — illetve lehetetlenséget — is e három síkban mutatja ki találó példákkal, nagy olvasottságra és tájékozottságra valló idézetekkel. Majd szól a pozícióharerről és a reverzálisküzdelemről.

Végül az *egység lehetőségének* vizsgálásánál Ravasz László megoldását találja elfogadhatónak és követésreméltónak: a katolikusok által értelmezett egység — viszsza Rómához! — helyett, kölcsönös megbecsülés és megértés. Mindegyik fél vallja a maga hitét úgy, ahogy megbecsüli a másokét. Legyünk minél inkább Krisztusé, annál közelebb jutunk már e földön egymáshoz, mert az *egység a hit tárgya.*

Az önmagában is tartalmas, értékes, sok gondolatot tartalmazó és nagyon eszméltető füzetnek még külön értéke az, hogy függetlenül adja a II. Helvét Hitvallás, Kálvin János, Révész Imre és Ravasz László idevonatkozó tanításait, illetve nyilatkozatait.

Magáról a könyvről — e tartalmi ismertetés után — azt mondhatjuk, hogy az célja szerint nem polémia vagy apologia, hanem komoly, alapos és *reális lehetőség- és ténylátás* szentimentalizmustól mentes biblia-theologiai és romanticizmustól mentes történelmi magyar alapon. Úgyes problémameglátás és megoldás, nagyvonalú tájékoztatás, melyet minden e kérdés iránt érdeklődőnek érdemes lenne elolvasni.

Van azonban egy hiánya: vég-eredményben csak azt mutatja ki, hogy magyar vonatkozásban a római katolicizmus és a reformáció egyházai — különösebben is a református egyház — között nem lehet egység. De már arra csak utal, hogy egy nemzet keretén belül is az egyházak (= felekezetek) a nemzeti egységnek még építői is lehetnek! Azt pedig még kevésbé tárgyalja, hogy az egység nemcsak olyan *tény* és *feladat*, amelyet bizonyára Isten nevelői akarata és az ember bűne miatt itt és most maradéktalanul megvalósítani nem lehet, de olyan feladat is, amelyért

állandóan munkálkodunk és imádkozunk kell s amely a maga lényege szerint nemcsak *emberi lehetőség*, hanem *isten* *lehetőség* is, mert Krisztus Urunk *ezért* is imádkozott: ut omnes unum sint.

(Debrecen.) Szabó Gábor.

Éliás József: A samaritánus kérdés. Ádvent-kiadás. Budapest, 1943. 16°, 90 l. „Különösen zsidószármazású keresztyének lelki építésére“ írta ezt a könyvet a református Egyetemes Konvent „Jó Pásztor“ Missziói Albizottságának lelkésze, de bármilyen származású keresztyének lelki haszonnal olvashatják ezt a komoly próbák tüzeiben edzett hittel és igazi misszionáriusi szeretettel írt bizonyosságtevést. Lelkészek, akik talán túlságosan megmerevedtünk és kényelmesekké váltunk a normális gyülekezeti munka törvény, hagyomány és közfelfogás által biztosítottnak látszó keretei között, talán megszégyenülve, de mindenképpen lelki okulással láthatjuk ebben a könyvben, mit jelent ma Istennek szuverén kegyelmét hirdetni a magyar református egyháznak azon a talán legnehezebb lelkigondozói területén, ahol tényleg csak Isten szuverén kegyelmének hirdetése adhat igazi vigasztalást. Éliás József pedig ezt az evangéliumot hirdeti. Ervelése, frásmagyarázati módja helyenként eltér a megszokott utaktól, de mindvégig erőteljes, szemléletes, pregnáns és világosan mutatja azt, hogy a szerző valóban az I. Kor. 9:20 programja szerint prédikálja az evangéliumot.

Cz. S.

Kiss Sándor: Péter apostol első levelének magyarázata. Pápa, 1942. Ára 3-50 P.

Míg Szerzőnk két kiadást ért Hegyi beszéd c. munkája tudományos alaposságával és részletességével tünt ki és vált ismertté, addig e munkája gyakorlatiasságával óhajtja szolgálni és könnyíteni a lelkipásztori munkát. A legújabb és legjobb külföldi szerzők figyelembevételével, minden terhelő tudományos apparátus nélkül, de a tudomány eddigi eredményeinek felhasználásával írta meg a könyvét. Mellőzi az irodalomtörténeti problémákat is. Eljárási módja, hogy elől nyújtja egy-egy összefüggő szakasz fordítását, majd az azokban előfor-

duló fogalmakat és szövegrészeket magyarázza meg történeti és theologiai szempontok szerint.

A könyv jelentős segítséget nyújt minden igehirdető számára, mert megnyeri abból mindazokat az ismereteket, melyeket egyébként nehéz és fáradságos munkával kellene összegyűjtenie. Hasznosítható bibliai körökben és nélkülözhetetlen vasárnapi iskolai vezetők számára is.

A könyv kiállítása szép. Sajtóhibák itt-ott maradtak benne, legszembeötlőbb és legsajnálatosabb a 3. oldalon „Galáciában“ helyett „Galiciában“.

(Debrecen.) Dr. Módis László.

Nagy Gy.: Der Doppelaspekt der Seele in Platons Jugend- und Reifezeitdialogen. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades. Druck: Aderhold, Spezialdruckerei für Dissertationen, Weida (Thür.), 1943. 125 l.

A soproni evangélikus theologiai fakultás pár évvel ezelőtt végzett, egyik kiváló hallgatója — majd berlini studens és Ed. Spranger tanítványa — írta e szép tanulmányt, melynek alapján Berlinben múlt év tavaszán bölcsészettudományi vizsgát is tett.

Témája a problémákban oly gazdag platóni filozófiának legszebb, legérdekesebb, de egyben legbonyolultabb és legkevésbé tisztázott problémaköréből vett: az emberi lélek értelmezése, közelebbről a lélek kettős arculata, s az egymással állandó feszültségben álló e két lelki aspektusnak egymáshoz való viszonya és helyzete a való világban. E problémát Pláton — tudvalevően — nem fejtette ki részletesen és rendszerbe építve; írásaiiban idevonatkozóan csak utalásokat találok. Ezeket Pláton dialógusaiból összegyűjteni és rendszerbe foglalni vállalkozott az ifjú evangélikus filozófus.

A különböző fejlődési fokokon átment platóni lélekfogalom első állomását az ifjúkori dialógusokban jelöli meg, a Politeiát pedig, mint olyan művet, amelyben Pláton lélekfogalma nagy vonalaiban már befejezett formában áll előttünk. Könyve bevezető részében a platóni lélekfogalom történeti háttérét és alapjait rajzolja meg, a második-harmadik részben az emberi lelket mint empirikus jelenséget, a lélek

empirikus, múltó tartalmát vizsgálja a maga sokaságában, illetve a lélek örök eszmei tartalmát, a lényeg ös-képét, mint oszthatatlan egységet; a negyedik részben összefoglaló képet nyújt arról, hogy milyen a lélek képe a való életen belül, míg az ötödik rész erről a lélekképről, mint az empirikus világtól magafelé fordult s ezáltal valóságismerő és életformáló erőről nyújt rövid áttekintést. Megállapítja, hogy az emberi lélek Plátónnál sohasem úgy jelentkezik, mint önmagában létező, független, autonóm „én“, hanem mindig az „idea“-ra vonatkoztatva, azzal kapcsolatban; és hogy benne csak annyi az igazi létező, örök és változhatatlan, amilyen mértékben az „idea“-ban résztvesz. S mivel így lényege szerint egészen más, mint az empirikus valóság, az empirikus élet a lélekre mindig veszélyt, szét-hullást, díszharmoniót jelent. Mind-azonáltal a platóni lélekkfogalom középhelyet foglal el az ókori görög filozófia testszerű, anyagi lélekképzete és a későbbi spirituális-szubszanciális lélekkfogalom között; mert ha léte az „idea“ területén van is, féllábával a levés területén áll. Úgyhogy a lét és levés közti ez az elhelyeződés s az ezzel járó feszültség adja meg a platóni lélekkfogalom kettős karakterét. A platóni valóság szemlélet kettőssége — az empirikus világtól az ideák világa felé fordulás és az ebből fakadó világformáló entuziasmus — az emberi lélek itt ismertetett két aspektusa közötti feszültségre vezethető vissza, mint ahogy itt kell keresnünk a magyarázatát az emberi szellem ismerő és cselekvő, intellektuális és etikai korlátozottságának is.

A görögnyelvű Plátón-dialógusok alapján, szakszerű vezetés mellett, nagy gondnal és hozzáértéssel megírt tanulmány minden tekintetben érdemes munka.

(Debrecen.)

F. I.

Journal des Missions Évangéliques.
Revue mensuelle. 118 année. 1943.
Január—december, 6 szám.

A folyóirat július—szeptemberi száma az 1943. évi közgyűlésről számol be. A beszámoló képet ad a rendkívüli nehéz körülmények között dolgozó misszió eredményeiről. Isten iránti hálaadással emlékezik meg arról, hogy a missziói munka az elmúlt évben is lankadatlanul folyt

tovább, bár a missziói munkások ereje egyre nagyobb próbának van kitéve. A szabadságolás, az anyagi támogatás, az elszakított családok egymással való érintkezése legtöbb területen már évek óta szünetel. Ez a körülmény két jelentős változást hozott az egyes missziói állomások életébe: igyekeznek önfenntartók lenni és maguk létesítenek telepeket a pihenés, az üdülés és új erőgyűjtés számára.

A folyóirat decemberi száma hosszabb tanulmányt közöl a missziói mai problémáiról. A missziók nemzetközi tanácsa — olvassuk — egyre nagyobb terheket vállal az „árva missziók“ (német, norvég, holland, finn) támogatására. Sok területen az új erőre kapott nacionalizmusok idegen hódító törekvést látnak a misszióban, s ezért zárkóznak el előle. Ázsia és Afrika új öntudatra ébredésében egyre inkább a saját tradícióihoz való visszatérést keresi. Az evangélium tisztaságának megőrzése nehéz, de mindenképp előtt való feladat. Hitelre csak úgy találhat az üdvhír, ha minden nemzeti hátsó gondolatól mentes.

A folyóirat egyes számai egyébként a megszokott beosztás szerint közlik az anyagot. A január-februári szám évnyitó elmélkedése a lélek békéje megtartására int. Állandó rovat az egy-egy területen folyó missziói munkáról való beszámoló, s e beszámolókból több helyütt olvassuk, hogy a misszionáriusok ma sokszor több körzet terhére kénytelenek magukra venni. A „rövid hírek“ és a „levélkivonatok“ ünnepélyekről, jubileumokról, templomszentelésről, kórházmegnyitásról, keresztelési vagy konfirmációi ünnepségekről hoznak hírt. Sok tanulságos adatot kapunk itt a keresztyén ségnek a benszülöttek között való sajátos megnyilatkozási formáiról. Személyi hírek, az „imába ajánlott missziói terület“ cím alatt rövid elmélkedés, pénzügyi tudósítás zárják be a lapot. A lankadatlan áldozatkészség jelének bizonyítékai az egyes számokhoz mellékelte zöld lapokon közölt adományok. — A közgyűlés is Isten iránti hálával emlékezik meg arról, hogy a folyóirat ma is meg tud jelenni, s valóban a terjedelem és a kiállítás ellen semmi kifogást sem lehet emelni.

L. L.

Tudományos élet

Kivonat

a debreceni m. kir. Tisza István Tudományegyetem református hittudományi karának 1944. évi január hó 25-én tartott VII. rendes ülése jegyzőkönyvéből.

154. szám.

(164. htksz.) Dékán kötelességszerűen, de egyben mély megilletődéssel jelenti, hogy a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úr 222,864—1943. XVI. számú leiratával értesítette a Tanácsot, hogy Dr. Varga Zsigmond debreceni m. kir. Tisza István-tudományegyetemi ny. r. tanárt saját kérelmére 1944 január elsejével nyugdíjba helyezte.

E bejelentéshez Dékán még a következőket fűzi:

Dr. Varga Zsigmonddal, hittudományi karunk mindnyájunk által szeretett és tisztelt doyenjével az a professorz válik ki karunk tagjai sorából, aki 1921-ben elsőnek neveztetett ki professzornak arra a hittudományi karra, amelynek minden eddigi tagja már az ifjú fakultás bölcsőjénél ott állott, de az évek múlásával örömmel hívta, várta és fogadta a kar kebelébe a tudományos alkotások vágyától égő Dr. Varga Zsigmondot. Tizenhét esztendő múlva pedig Csánki Benjámint nyugdíjbavonulása után, már Dr. Varga Zsigmond a kar legrégebbi tagja, jeléül annak, hogy az élet országútján nincs megállás, és hogy az őrségváltás a tudományos és nevelői munka területén is szükségszerűen előbb-utóbb bekövetkezik.

Dr. Varga Zsigmond két és fél év híján egy negyedszázadig volt hittudományi karunkon a vallástörténet és rokontudományai c. újonnan szervezett tanszék egyetemi ny. r. tanára. Ez alatt az idő alatt neve és munkássága teljes mértékben összeforrt a kar életével. Karközi és más viszonylatokban egyaránt mindig minden lehetőséget megragadott, hogy hittudományi karunk jogos érdekeit megvédelmezze, illetve érvényesítse. Mint kartárs mindig arra törekedett, hogy a kar minden egyes tagjával a lehető legbarátságosabb és szívélyesebb kapcsolatot ápolhassa. A debreceni református Kollégium hagyományai eleven valóságként éltek lelkében, visszatükröződtek minden cselekedetéből, másfelől viszont azt a szellemi többletet is értékelte, megvallotta és képviselte, amely hittudományi karunknak, mint egyetemi fakultásnak tudományos munkásságából, a nagyobb lehetőségek megnyíltával a magyarországi református lelkészképzés egészére áldásként kisugározhatott.

Dr. Varga Zsigmond szerelmese tudományszakának. Az úgynevezett vallástörténeti iskolának magyar földön a legmarkánsabb képviselője. Élete példa arra, mit tud alkotni szaktudománya területén az a tudós férfiú, aki minden ingadozás és melléktekintet nélkül az egyetlencélúság képviselője: tudományszakának rendíthetetlen szerelmese és művelője.

Nekünk az Ő legközvetlenebb munkatársainak, amennyire fáj — márpedig igen fáj —, hogy Varga Zsigmondtól, mint tényleges kartársunktól, nyugdíjbavonulása következtében, meg kell válnunk, épp olyan nagy öröm forrása annak tudata, hogy Ő töretlen szellemi erővel továbbra is munkálkodhatik és hogy még a nyugdíjbamenetele után is a legtalálékosabban a Példabeszédek könyve 31. részének 18. versével jellemezhetjük az Ő munkás életét: „Látja, hogy hasznos az Ő munkálkodása, éjjel sem alszik el az Ő világa.”

Mi pedig, az Ő kartársai, mondjunk neki megindult hálával köszönetet mindazért, amit karunkért tett, mint hűséges kartárs, mint pontosságával mindig példaadó nevelő, mint karunk háromizbeni dékánja és négyizbeni prodekánja, mint többszöri tanszékhelyettese és mint egyetemünk 1933—34. tanévi Rector Magnificusa. Az Ő drága munkás életére, egész kedves családjára esedezünk további áldásokért az Egek Urához, akinek Szentlelke a baráti kapcsolat szétéphetetlen láncával továbbra is fűzzön össze bennünket Ővele.

Dr. Kállay Kálmán, mint a Karnak ezidőszerint Dr. Varga Zsigmonddal legrégebben együttműködő tagja kér szót a Dékán előterjesztése után, amelyet teljes egészében elfogadott. Úgy érzi, hogy a maga részéről is el kell mondani, amiben kétségtelenül tudja, hogy egyet ért vele az egész hittudományi kar, hogy Varga Zsigmond távozása igen nagy vesztesége a Karnak. Nemcsak azért, mert a professzoroknak ama típusához tartozott, akik szívvel-lélekkel csak tudomány szakuknak éltek, hanem azért is, mert a kar életében mindig teljes érdeklődéssel vett részt, semmiféle külön megterheléstől sohasem vonult vissza és a mellett megértő, melegszívű kolléga és barát is tudott lenni. Varga Zsigmond szerette és nagyon magasra emelte tudomány szakát, páratlan gazdagságúvá tette annak irodalmát a vezetése alatt álló közönyvtárakban nemcsak országos, hanem világviszonylatban is és elméje teljes tudásával, ereje teljes odaadásával olyat produkált irodalmi munkásságával, ami kevés professzornak adatott meg nemcsak idehaza, hanem külföldön is. Kiemeli azt a meggyőződését, hogy bár karunk mély fájdalommal tekint egészségi állapota okozta korai távozására, ő és kartársai remélik, hogy a tudományos munka közössége és a személyes kapcsolatok őszintesége továbbra is meg fog maradni Varga Zsigmond és mi közöttünk. Szavait azzal fejezte be, hogy Varga Zsigmond életére, egészségére Isten gazdag áldását kérte.

„Kar Dékánja előterjesztését és D. Dr. Kállay Kálmán méltató szavait mély megilletődéssel hallgatja végig. Dr. Varga Zsigmond egyetemi ny. r. tanár nyugdíjazását őszinte sajnálattal veszi tudomásul. A dékáni előterjesztés és a hozzászólás minden szavát teljes egyhangúsággal magáévá teszi s egyben megbízza a Kar Dékánját és Prodékánját, hogy e jegyzőkönyvi számot kivonat alakjában a kar nevében személyesen adják át a nyugdíjbavonult kartársnak s juttassák kifejezésre előtte a Kar tagjainak osztatlan szeretetét s további munkásságára is Isten áldásáért történő esedezését.“

Kiadta :

Debrecen, 1944 március 20.

Dr. Vasady Béla,
e. i. dékán.

D. Dr. Révész Imre püspök febr. 26-án Nyíregyházán „Válság idején, magányban. (Gondolatok Arany János két költeményéhez)“ címen tartott előadást.

Új theologiai doktor. A debreceni tudományegyetem hittudományi karán az etikai tárgykörből doktori szigorlatot tett *Sárközy Lajos* debreceni segédlelkész „cum laude“ fokozattal. Dolgozatának címe: A megszabadított lelkiismeret.

A budapesti református theologiai akadémia baráti szövetsége február 29-én a Ráday-könyvtár olvasótermében tartotta évi közgyűlését.

A debreceni egyetemi templomban ismét megkezdett egyetemi istentiszteleteken március 5-én *Dr. Czegledy Sándor*, március 12-én pedig

Dr. Török István egyetemi tanárok végezték a szolgálatot.

Csikesz Sándor barátai és tanítványai február 18-án, b. e. Csikesz Sándor halála évfordulóján felkeresték az egykori kiváló professzor sírját a debreceni Köztemetőben, hol *Nagy István* diakonisszaintézeti igazgató emlékezett meg kegyeletes szavakkal az egykori barátról és fáradhatatlan munkásról.

A Coetus Theologorum ülése. A dunamelléki tagozat február 18-án Budapesten tartott ülést. Előadott *Éliás József* a világnézet bibliai gyökerei címen. A tiszántúli tagozat ülésén Debrecenben március 4-én *Dr. Csikesz Tibor* nagyváradi vallás-tanár tartott előadást a lélektani ismeretek fontossága a lelkipásztori munkában címen.

A kiadóhivatal üzenetei

A papírrak és nyomdaköltségek rohamos emelkedésére való tekintettel kénytelenek voltunk folyóiratunk **előfizetési díjait** ez év elejétől kezdve **mérsékeltlen felemelni** (L. az első borítólapon belső oldalán). Nagyon kérjük tisztelt Előfizetőinket, hogy az előfizetési díjakat a mellékelt csekklapon minél előbb befizetni szíveskedjenek.

Az újabbban érkezett befizetéseket következő számunkban nyugtázzuk.

THEOLOGISCHE RUNDSCHAU

Eine Vierteljahrsschrift. Begründet von D. Alexander *Csikesz*.
Herausgegeben von der Arbeitsgemeinschaft Reformierter Theologen —
Coetus Theologorum.

Schriftführer: D. Béla *Vasady*, Debrecen.

Verantwortlicher Schriftleiter: D. Alexander *Czeglédy*, Debrecen.

Mitredakteur: D. László *Módis*.

Schriftleitung, Debrecen, Ungarn, Központi Egyetem.

Für unverlangte Rezensionsexemplare wird keine Haftung übernommen.

Abonnementspreis: jährlich RM 6. —, 6 francs suisses.

Einzelpreis: RM 2.—, 2 francs suisses.

INHALT:

STUDIEN:

- A. *Makkai*: Kirche und Gemeinde (Mit besonderer Rücksicht auf die Seelsorge).
J. *Bodonhelyi*: Bemerkungen zur Verkündigung des ungarischen Puritanismus.

REZENSIONEN ★ THEOLOGISCHE NACHRICHTEN.

THEOLOGICAL REVIEW

Founded by the late Prof. A. *Csikesz*, D. D. Published quarterly by the
Coetus Theologorum — Fellowship of Theological Work in the Reformed
Church.

Editor in Chief: Prof. Béla *Vasady*, D. D.

Editor: Prof. Alexander *Czeglédy*, D. D.

Editorial & Management Office: Debrecen (Hungary), Központi
Egyetem.

CONTENTS:

STUDIES:

- A. *Makkai*: The Church and the Congregation. A Study in Pastoral
Theology.
J. *Bodonhelyi*: Some Aspects of the Hungarian Puritan Preaching.

BOOK REVIEWS ★ THEOLOGICAL NEWS.

REVUE DE THÉOLOGIE

Fondé par Alexandre *Csikesz*. Publié par *Coetus Theologorum* — Communauté
de Travail des Théologiens Réformés. Paraissant tous trois mois.

Rédacteur en chef: Béla *Vasady*.

Rédacteur: Alexandre *Czeglédy*.

Rédaction et administration: Debrecen (Hongrie), Központi Egyetem.

SOMMAIRE:

ETUDES:

- A. *Makkai*: Église et paroisse.
J. *Bodonhelyi*: Remarques sur la prédication du Puritanisme hongrois.

COMTE RENDU ★ NOUVELLES THÉOLOGIQUES.

THEOLOGIAI

SZEMLE

ALAPÍTOTTA: D. CSIKESZ SÁNDOR

TARTALOM:

AZ IGE: Dr. Czeglédy Sándor: **A Szentlélek kitöltetése.** ↔
TANULMÁNYOK: Dr. Czeglédy Sándor: **Csikesz Sándor emlékezete.** ↔ Dr. Bakos Lajos: **Dr. Vass Vince mint theologus** ↔
Dr. Nagy Barna: **Kálvin kiadatlan prédikációi.** ↔ **IRODALMI SZEMLE:** Dr. Soós Béla: **„Tegnap és ma és örökké...“** ↔
TUDOMÁNYOS ÉLET.

*A COETUS THEOLOGORUM
REFORMÁTUS THEOLOGUSOK MUNKAKÖZÖSSÉGÉNEK
FOLYÓIRATA*

DEBRECEN, 1944.

THEOLOGIAI SZEMLE

Református tudományos theologiai folyóirat. Kiadja a Coetus Theologorum — Református Theologusok Munkaközössége.
Megjelenik negyedévenként.

Főszerkesztő: Dr. VASADY BÉLA Felelős szerkesztő: Dr. CZEGLÉDY SÁNDOR
Társzerkesztő: Dr. MÓDIS LÁSZLÓ.

Főmunkatársak: *Dr. Budai Gergely, Dávid Gyula, Dr. Farkas Pál, D. Dr. Illyés Endre, Dr. Imre Lajos, Dr. Incze Gábor, D. Dr. Kovács J. István, Dr. Makkai Sándor, Dr. Márkus Jenő, Dr. Mátyás Ernő, Dr. Nagy Sándor Béla, D. Dr. Révész Imre, Szenes László, Dr. Tavaszgy Sándor, Dr. Tóth Endre, Dr. Török István, Dr. Újszászy Kálmán.*

A szerkesztőség csak előre megbeszélte cikkeket közöl. Minden közleményért szerzője felelős.

Szerkesztőség és kiadóhivatal: Debrecen, Központi Egyetem.

A kiadóhivatal vezetője: *Boros Dezső* református segédlelkész.

Postatakarékpénztári csekkszámja neve és száma: Theologiai Szemle fenntartási alap, Debrecen 53,735.

Előfizetési díjak: theologiai hallgatóknak, ha Coetus-tagok: 5.— P, ha nem tagok: 6.— P. Segédlelkészeknek 7.—, illetve 8.— P. Lelkészeknek: 10.—, illetve 12.— P. Jogi személyeknek: 12.—, illetve 14.— P. Egyes szám ára: 4.— P.

KÖNYVISMERTETÉSEK:

Révész Imre: „Tegnap és ma és örökké...” <i>Soós Béla</i>	103
Niesel—Nagy Barna: Kálvin theológiája. <i>Horváth István</i>	114
Augustinus—Földváry Antal: Civitas Dei. <i>Szabó Gábor</i>	114
Koesi Csergő Bálint—Szimonidesz L.: Magyar vértanúk nyomában. <i>Szabó Gábor</i>	115
Földes-Papp Károly: Böhm idealizmusának alapellentmondása. <i>Farkas Ignác</i>	115
Kiss Tihamér: Református hitvallásunk. <i>Farkas Ignác</i>	116
Tóth Kálmán: Sámuel próféta, az Isten embere. <i>m.</i>	117
A Debreceni Ref. Koll. Tanárképző-intézetének dolgozatai 1943. <i>Szabó Gábor</i>	118
Szabó Géza: A magyar református orthodoxia. <i>Szabó Gábor</i>	118
Pákozdy László: Péter avagy Krisztus az egyház fundamentuma? <i>m.</i>	119
Popovits István: Egyetemes egyháztörténelem. I, 1. <i>Szabó Gábor</i>	120
A Budapesti Gör. Kel. Hittud. Főiskola Évkönyve 1941—43. <i>Szabó Gábor</i>	120
Horkay László: Hegel Phaenomenológiája. <i>Farkas Ignác</i>	121

A Szentlélek kitöltetése

Jóel 2: 28—32. „És léssen azután, hogy kiöntöm lelkemet minden testre, és prófétálnak a ti fiaitok és leányaitok; véneitek álmokat álmodnak; ifjaitok pedig látomásokat látnak. Sőt még a szolgálókra és szolgálóleányokra is kiöntöm azokban a napokban az én lelkemet. És csodajeleket mutatok az égen és a földön: vért, tüzet és füstoszlopokat. A nap sötétséggé válik, a hold pedig vérré, minekelőtte eljő az Úrnak nagy és rettenetes napja. De mindaz, aki az Úrnak nevét hívja segítségül, megmenekül; mert a Sion hegyén és Jeruzsálemben léssen a szabadulás, amint megígérte az Úr, és a megszabadultak közt lesznek azok, akiket elhí az Úr!“

Lehetne-e találni nagyobb és felemelőbb üzenetet ezen a napon, mint Jóel próféta most felolvasott próféciáját: azt az Igét, amelyet az első pünkösd ünnepén Péter apostol alapige gyanánt választott és amelynek hallatára ezek tértek meg bűneikből és nyerték el a Jézus Krisztusban eljött üdvösséget? Ezt az Igét, ünneplő gyülekezet, nemcsak Péter apostol, nemcsak az anyaszentegyház születése napja, hanem Krisztus egyházának egész története az első pünkösd napjától a mai napig hirdeti és magyarázza. Hadd szólaljon meg hát ebben az ünnepi órában a próféták és az apostolok szavával együtt az anyaszentegyház kétezeresztendős tapasztalata és a gyarló emberi beszéd felhasználásával hadd mondja meg nekünk, a jelen ezer aggodalma, szorongása, megpróbáltatása és kísértése között élő keresztyén gyülekezetnek, mit jelent a Szentlélek kitöltetése.

I.

Alapigénk első sajátossága az, hogy a Lélek kitöltését az *ítélettel*, az Úr nagy és rettenetes napjával hozza kapcsolatba. — A Szentlélek ugyanis a megalkuvást nem ismerő igazmondás lelke, vagy ahogy Krisztus Urunk mondja János evangéliuma szerint: „az igazság Lelke“. Ahol a Lélek kitöltetik, ott nem lehet többé összekeverni az igazságot a hazugsággal, a jogosságot a jogtalansággal. Ott leesik minden álarc és a képmutatásnak minden takarója. Ott nem lehet többet a dolgokat szépítgetni, a feketét fehérnek mondani, a bűnt erénynek nevezni. Ott megrázó látomás-

ként feltárul az emberiség szörnyű romlottsága, Isten ellen lázadása és megérdemelt szenvedése. Ott teljes iszonyatosságában áll előttünk a bűn és annak zsoldja, a halál.

De ugyanakkor a Lélek azt is megmutatja, hogy mégsem az Isten ellen lázadó emberé, mégsem a bűné az utolsó szó, mert eljön a nap, amikor a kétértelműség megszűnik, amikor a tiszta búza elválasztatik a konkolytól, és az Isten választottainak ajkán felhangzik a győzelmi ének : „Alleluja! mert uralkodik az Úr, a mi Istenünk, a mindenható“ (János jel. 19 : 6).

Ezt a napot, az Úrnak nagy és rettenetes napját készíti elő a Lélek kitöltése. Egyelőre csak előkészíti, bejelenti, megmutatja. Alapigénk szerint a prófétálás, az álomlátás, a csodajelek az égen és a földön mind az előtt történnek, „minekelőtte eljő az Úrnak nagy és rettenetes napja“. Mindezek a jelek még itt mennek végbe a mi időnkben, a mi történelmünkben. Tehát még mielőtt az ítélet eget és földet rázó végkatasztrófája bekövetkeznék, Istennek Szentlelke itt működik a mi világunkban, hogy nekünk adjon figyelmeztetést, nekünk adjon jeleket és a mi számunkra magyarázza a természet és a történelem titokzatos és megdöbbentő jeladásait.

Vér, tűz és füstoszlopok! Szentlélek Úristen, *kinek* küldöd ezt az üzenetet? Nekünk szól ez, annak a nemzedéknek, amelynek életében már másodszor indult meg a vér áradata; azoknak az özvegyeknek és árváknak és megszorodott szívű szülőknek, akik hősi halált halt férjüknak, atyjüknak, gyermeküknek még a sírjához sem mehetnek ki, mert azok ott domborulnak, vagy talán már be is süppedtek és eltűntek a távoli csatatereken; azoknak, akik mindennapi imáinkba foglaljuk a halállal naponként szembenéző szereteteink áldott nevét; azoknak, akiknek összebombázott városai fölött éjjel az égő házak fénye festi vérszínűre a holdat és a több kilométer magas füstoszlopok sötétítik el a napot? — igen, mindez nekünk szól, a mi világunknak, a mi nemzedékünknek!

Vér, tűz és füstoszlopok! Szentlélek Úristen, *mit* akarsz mondani ezzel minékünk? Vajjon mindez a vak sors, a véletlen szerencse, a kegyetlen végzet játéka volna? A gonosz hatalmak martaléka lett a világ? Irgalmas Isten, bocsásd meg a mi hitetlenségünket! Isten ma is uralkodik a világ fölött. Nem történhetik semmi, aminek ne volna célja, ne volna értelme az Ő világtervében. Csak addig látjuk értelmetlen és kegyetlen zürzavarnak ezt a világot, amíg Isten Lelke nem működik bennünk. Amikor azonban a megvilágosító Szentlélek költözik a szívünkbe, egyszerre mintha hályog hullanék le a szemünkről, egyszerre ködként foszlik szét körülöttünk minden önáltatás, minden hazug propaganda és minden, amivel csak a világ fejedelme el akarja takarni előlünk a valóságot : egyszerre úgy látjuk a világot, amint van és önmagunkat, amint vagyunk.

Felismerjük, hogy a vér, a tűz és a füstoszlopok Isten igazságos ítéletének jelei. Ez az Istentől elfordult világ sorsa! De hát

nem szolgáltunk rá Isten haragjára? Volt idő, amikor az emberiség jobban eltávolodott volna az igazi keresztyénségtől, mint éppen manapság? Volt korszak, amikor jobban elhalványodott volna az igazságnak, a jogosságnak, a méltányosságnak eszméje, mint ma, amikor a nyers erőszak és az önző uralmi akarat próbálja átvenni a vezetést az élet minden vonatkozásában?

De a vér, a tűz és a füstoszlopok még csak a kezdet. Alapigénk szerint mindezek a jelek csak előjelei az Isten nagy és rettenetes napjának. Ebben a világban nem mindig éri utól a gonoszt a büntetés. Ebben a világban sokszor sikerül a gonosznak áttolni a felelősséget az ártatlanok vállára. De eljön az idő, amikor minden jogtalan cselekedetért, minden hivalkodó szóért, sőt minden gyűlölködő gondolatért is felelni kell, és „rettenetes dolog az élő Isten kezébe esni“ (Zsid. 10 : 31).

A vér, a tűz és a füstoszlopok a mi bűnünk kiábrázolásai és bennünket hívnak bűnbánatra. Nem a szomszédunkat, nem az ellenfelünket, hanem minket magunkat, akik sokszor hajlandók vagyunk arra, hogy felebarátunk szemében a szálkát is észrevegyük, amikor a magunk szemében a gerendát sem vesszük észre. Mert csak a dőre hiszékenység vagy a vak elbizakodottság képzelheti, hogy az emberiség jelen katasztrófájának egyetlen oka ez vagy az a nép, ez vagy az az ország, ez vagy az a faj, ez vagy az a világnézet volna. Ami most történik, azért mindnyájan felelősek vagyunk. Amikor a saját erőnkben hittünk, amikor felebarátunkat megvetettük, amikor a bűnös propagandának hitelt adtunk, amikor vakmerő és világmegváltó tervek délibábjait kergettük, amikor az ember és az ember közötti ellentétet mélyítettük, amikor félretettük a krisztusi törvényt : amit nem akarsz magadnak, ne tedd embertársadnak, amikor a gyűlöletnek szívünkben helyet adtunk, vagy a gyűlölet lángját másokban is szítani akartuk : — mindannyiszor mi is a mostani világramlás előkészítői voltunk. Ezért méltán szakadt ránk a büntetés.

De még így is az örökkévaló Isten megmagyarázhatatlan kegyelme az, hogy élünk és reménykedhetünk. Mivel volnánk jobbak azoknál, akik egy bombatámadás alkalmával mindenütt elveszítik, vagy azoknál, akik künn a csatatereken naponként teszik kockára életüket? Katonáink áldozata helyettes áldozat. A vér, a tűz és a füstoszlopok azt követelik tőlünk, hogy a szívből jövő hála érzése szálljon fel Isten meg nem érdemelt kegyelméért és hálával gondoljunk azokra is, akik a csatamezőkön küzdenek, véreznek és áldoznak helyettünk.

II.

A Szentlélek kitöltetése azonban nemcsak a vér, a tűz és a füstoszlopok jeleivel jár együtt. Alapigénk szerint a Lélek kitöltetése az új látás és az új prófécia ajándékát hozza magával. „Profétálnak a ti fiaitok és leányaitok; véneitek álmokat álmodnak; ifjaitok pedig látomásokat látnak.“ Még a vének is! Pedig tudjuk,

hogy az új meglátásokat, az új eszméket rendszerint a fiatalok hozzák, a forradalmak élén ők állanak, mert az öregek természetüknél fogva hagyománytisztelők, akik gyanakodva fogadnak minden újdonságot, mert csak azt szeretik, amit már megszoktak. Amikor azonban a Lélek kitöltetik, akkor bekövetkezik az, amit egyébként soha nem tapasztalunk: még a vénék is álmokat álmodnak és még a vénék előtt is feltáruul az isteni ígéretek eljövendő világa. Ebből látszik, az, hogy a Lélek kitöltése nem valami rakétás, görögtüzes lelkesedés, nem valami emberi elragadtatás, nem emberi tervek és lehetőségek meglátása, hanem az isteni bölcsesség oánét felülről jövő világossága.

Csak ez a látás segíthet rajtunk! Az emberi tervek és elgondolások elhamvadnak a mostani világégés tüzeiben. Mindazok a társadalmi elméletek és önmegváltási tervek, amiket csak az Istentől mindjobban elforduló emberiség az utolsó évszázadok alatt képes volt kieszelni, most megsemmisülnek a második világháború szörnyű kohójában. Valami gyökeresen új üzenetre van szüksége a világnak!

Hála legyen az Istennek, hogy ez az üzenet a szabadulás üzenete. „Mindaz, aki az Úrnak nevét hívja segítségül, megmenekül; mert a Sion hegyén és Jeruzsálemben leszen a szabadulás, amint megígérte az Úr, és a megszabadultak között lesznek azok, akiket elhí az Úr.“ Mit jelentene ez mást, ünneplő keresztyén testvéreim, mint azt, hogy a szabadulás helye a lelki Sion, a lelki Jeruzsálem, vagyis a keresztyén anyaszentegyház, ahol az evangélium hirdették? Az emberi eszmék, a politikai elgondolások semmivé válnak, de itt, a lelki Sion hegyén találkozunk Azzal, Aki így szól ma is hozzánk: „Az ég és a föld elmúlnak, de az én beszédeim soha el nem múlnak“. Isten megrostálhatja, megostorozhatja a közönyössé vált, lágymeleg, sőt nem egyszer hittagadó, Krisztus nevére gyalázatot hozó álkeresztyéniséget, névleges keresztyénséget, de a „szent mag“ túlél minden vihart, minden katasztrófát: azon Krisztus Urunk ígérete szerint a pokol kapui sem vesznek diadalmat. Ezért van itt a szabadulás! Ezért jöhet innen fény akkor is, amikor nemcsak a városok utcáin, de a lelkekben is bekövetkezik a „teljes elsötétítés“ állapota. Ezért tárulhat fel itt előttünk a látomás: egy igazibb és hűségesebb keresztyéniség és egy tisztább, nemesebb és boldogabb magyarság látomása. Ez őrizheti meg számunkra és mentheti át a viharon mindazt a lelki értéket, amit csak szentnek tartunk és amitől megválni semmi áron sem akarunk.

1896-ig állt a mai református lelkészlak helyén a hajdúhadházi reformátusság régi bástyatemploma. Valamikor nagyon régen, amikor ellenséges hordák dúlták az országot, ide menekült a hadházi nép az ellenség elől. A keresztyén egyházat ma nem veszi körül kőből készült erődítmény. De körülveszi egy minden kőnél, minden ércnél szilárdabb és erősebb bástya: az Úr kegyelmének és hűségének bástyafala. Boldog ember, az, aki e mögé a bástyafal mögé menekülhet! Mert a vesztébe rohanó világ számára csak itt van a szabadulás.

Atyámfiai, adjunk hálát Istennek, hogy ma, 1944 pünkösdjén még e mögött a lelki bástyafal mögött lehetünk és itt, Krisztus egyházában könyöröghetünk egy tisztább és boldogabb jövőért.

III.

„Mindaz, aki az Úrnak nevét hívja segítségül, megmenekül“. De csak az, aki az Úrnak nevét hívja. Vagyis aki imádkozik. Aki többé már nem önmagában hisz, hanem Istenben. Most, a próbák idején úgy érezzük, hogy Isten közelebb van hozzánk. Pedig azelőtt sem távozott el tőlünk, csak mi távoztunk el tőle. Most azonban, amikor világi javainkban többé nem bízhatunk, mindjobban érezzük, hogy Istennél van a szabadulás. Boldog az az ember, aki végre tényleg megtanul imádkozni. Keresztyén atyámfiai, állítsuk magunk elé katonáink példáját. Tábori lelkészek, de nem-lelkészi emberek is beszélnek arról, hogy sokan ott kinn, a harctéren tanulták meg, mi az imádság. Ott minden hamis biztonságérzés eltűnik. Ott az élet komollyá válik. De éppen ott, az élet és a halál közötti keskeny ösvényen táruul fel az onnét felülről való szabadulás látomása. És akkor nem tehet mást az ember, mint hogy leborulva imádja azt, Aki erősebb mint a háború, erősebb mint a halál. Ez a Szentlélek munkája. Mert a Szentlélek ott lebeg a csataterék felett. Ugyanaz a Lélek, Akinek nevében most pünkösdöt ünnepelünk. Ez a Lélek köt bennünket össze helyettünk és érettünk vérző szereteteinkkel. Ez a Lélek mutatja meg nekik is, nekünk is a szabadulás egyetlen útját: „mindaz, aki az Úrnak nevét hívja segítségül, megmenekül.“ Ünneplő keresztyén gyülekezet, váljék hát a mi pünkösd-ünneplésünk is az Úr nevének segítségül hívásává, szívből jövő könyörgéssé: „Urunk, könyörülj rajtunk! Jöjjön el a Te országod, legyen meg a Te akaratod.“* Ámen.

Dr. Czeglédy Sándor.

* Elhangzott a hajdúhadházi gyülekezetben 1944 május 29-én.

Csikesz Sándor emlékezete

Ha Istenben boldogult tanszékelődömről a mostani alkalommal nem őszintén kegyeletes emlékezést, hanem szigorú bírálatot kellene mondanom, akkor is azzal a megállapítással kezdeném, hogy Csikesz Sándor nagy egyéniség volt. Ezt egyelőre nem értékelésképpen mondom. Amit ugyanis általában „nagy egyéniségnek” szoktunk nevezni, az nem mindenestől fogva a szellem megnyilatkozása, hanem többé-kevésbé természeti jelenség, mint az impozáns termet, a kellemes hang, a megnyerő arckifejezés és általában mindazok a testi és lelki adottságok, amelyekkel a természet pazarló jókedve szokta különösen kedvelt gyermekeit kitüntetni. Vannak emberek, akik — tekintet nélkül arra, hogy milyen szellemiséget képviselnek, milyen eszmények szolgálatában állanak — igen erős benyomást gyakorolnak környezetükre; bármilyen társaságba kerülnek is, azonnal figyelmet keltenek maguk iránt; bárkivel találkoznak is, állásfoglalást követelnek, mert nem tűrhetik, hogy bárki is a semlegesség álláspontjára helyezkedjék velük szemben. Hogy Csikesz Sándor ilyen értelemben nagy egyéniség volt, azt ellenfelei is készséggel elismerték. Lehetett vele szembehelyezkedni, vitatkozni, lehetett jelenlétét fárasztónak érezni, de nem lehetett róla tudomást nem venni és mellette közönyösen elmenni. Amint azonban mindnyájan jól tudjuk, Csikesz Sándor nemcsak ebben az értelemben volt nagy és erős egyéniség. Aki őt közelről megismerte, hamarosan megláthatta, hogy harcias, kemény, sokszor szinte a kiméletlenségig erélyes és megalkuvást nem tűró egyéniségét egy magasabb szellemiség sugározta át, amelynek szolgálatára egész életét kitöltötte. Ezért — bármit mondott is a látszat — mi sem állt tőle távolabb, mint önmaga érvényesülésének erőszakos hajszolása. Élete fontos vezetőgondolatának tekinthető az, amit egyik prédikációjában így fejezett ki: „Aki a maga ügyében nagyhangú, az az Isten ügyében megnémul.”¹ Ha a szélső individualizmus jelszava ez: merj önmagad lenni, akkor Csikesz Sándor egyéniségét sokkal jobban lehetne jellemezni ezzel a jelszóval: merj egészen Istené lenni, hogy igazán önmagad lehess! Mert egyéniségének nagysága annak a szemérmes és a világ elől elrejtett önmegtadadásnak a jegyében állt, amely az igazi kálvini ethosz egyik legsajátosabb vonása. Csikesz Sándor egyéniségét az eszményei tették naggyá.

¹ Csikesz Sándor Emlékkönyvek. I. kötet. Debrecen, 1940. 70. 1.

Mint sok kiváló magyar embert, őt is a külföldi tartózkodás segítette eszményei tudatosításában és életfeladatai felismerésében. Miután a budapesti református theologiai akadémia első három évfolyamát kiváló eredménnyel elvégezte, majd a negyedik évben a legjobb diákot illető széniori tisztséget is kiszolgált, 1908-ban a magyar református lelkészjelöltek ősi szokása szerint nyugati tanulmányútra indult. Először Berlinbe ment. Jól ismert mondás volt a régi magyar peregrinus diákok körében, hogy aki magával Ultrajektumba órát nem viszzen, az nem is hozzon, érteve ezen azt, hogy aki alapos itthoni készütség nélkül indult külföldre, az alig remélhette, hogy onnan hozzon vissza valamit. Hogy azonban Csikesz Sándor zsebében már indulásakor is ott volt a közmondásos óra, az abból is látszik, hogy a berlini egyetemen egy rögtönzött vizsga után azonnal bejutott az akkori leghíresebb német theológus, Harnack Adolf egyik nagyon szigorú szemináriumába. Ezzel a fiatal magyar diák a „vilmosi korszak“ teljes fényében viruló német protestáns tudományosság középpontjába került. Ebben az időben nem is találhatott volna senkit Németországban, aki a protestáns keresztyénség és a humanisztikus-idealiztikus műveltség egységét olyan tisztán és impozáns módon képviselte volna, mint a bámulatosan egyetemes szellemű nagy egyháztörténész, a később nemességgel kitüntetett Harnack Adolf, aki nemcsak szaktudományára terén, hanem mint Vilmos császár bizalmasa,¹ az Állami Könyvtár vezérigazgatója, majd 1910-től a Kaiser Wilhelm Gesellschaft szenátusának dékánja kultúrpolitikai téren is a maradandó alkotások egész sorát hozta létre. Érdemes megemlíteni, hogy Harnack szemináriumában Csikesz Sándor együtt dolgozott a mai protestáns theologia vezéregyéniségével, az akkor még ismeretlen, fiatal Barth Károlylyal. Úgy látszik, hogy a tudományos theologia eszményképét a berlini egyetem látta meg Csikesz Sándorral. Ugyancsak itt győződött meg a keresztyénség történeti vizsgálatának fontosságáról is, és amikor később, debreceni professzorsága idején a gyakorlati theologia művelésében is különösképpen a történeti szempontokat hangsúlyozta, ezt jelentős részben a Harnack-féle tudományosság hatásának kell tekintenünk. Valószínű, hogy a kultúrprotestáns szintézis és a vele szorosan összefüggő theologiai historizmus később annyira kiéleződő problémái ekkor még éppen olyan kevésbé tudatosodhattak Csikesz Sándorban, mint a vele együtt tanuló Barth Károlyban. Pedig Csikesz Sándor Berlinből további útja során hamarosan eljutott Heidelbergbe is, ahol a nagy történész és kultúrfilozófus, Troeltsch Ernő munkássága már ekkor kezdte felvetni azokat a problémákat, amelyek körülbelül egy évtized múlva nyilvánvalóvá tették a keresztyén hit és az idealisztikus kijelentésfogalom ellentétét.²

¹ *Kaiser Wilhelm II.*: Ereignisse und Gestalten aus den Jahren 1878—1918. Leipzig & Berlin, 1922. 165. l.

² *Brunner Emil* mondja Troeltsch historizmusáról: „... ezzel a becsületesen és következetesen érvényesített historizmussal a protestáns theologia fejlődése egyik végállomásához érkezett... a radikális historizmus nagy szolgálatot tett azzal, hogy a keresztyén hit és az idealisztikus ki-

Érdekes, hogy Troeltsch — amint egy beszélgetés során magától Csikesz Sándortól hallottam — nem imponált neki annyira, mint Harnack, aminek egyik oka bizonyára a heidelbergi tartózkodás rövidege volt, a másik pedig az, hogy Csikesz Sándor sajátos lelki alkatánál fogva már ekkor is többre értékelte a történettudományban az elemző természetű részletkutatásokat azoknál a széles területeket átfogó és már-már a kultúrfilozófiába torkolló szintéziseknél, amelyek pedig Troeltsch munkásságában is olyan nagy szerepet játszottak. Valószínű, hogy Csikesz Sándor nagy mesterétől, Harnack-tól nemcsak annak szimpátiáját, hanem — legalább is részben — antipátiáit is átvette. Igen valószínűnek tartom, hogy a német liberális teológia erősítette meg őt orthodoxia-ellenes nézeteiben. Évekkel később jegyzi fel naplójába egy budapesti egyházi konferencián elmondott hozzászólásából: „Az élőkeresztyénység ügyénél hibáztattam az orthodox dogmatikai hátteret. Tiltakoztam, hogy a hitvallásokkal, régi idők avult emlékeivel megkössék kezünket...“¹ Másfelől azonban, noha Harnack teológiája nemcsak a konfesszionalizmussal, hanem a XIX. században megindult újpietista reakcióval is ellentétben állott, Csikesz Sándor őszintén tudta értékelni a német belmisszió mozgalmanak hatalmas alkotásait, amelyek pedig igen nagy részben a pietisztikus jellegű ébredési és közösségi mozgalmak lelki erőforrásaiból táplálkoztak.

A szoros értelemben vett tudományos tanulmányok mellett Csikesz Sándornak arra is volt ideje, hogy a német egyházi életet közelebbről megismerje. De nem elégedett meg Németország látásával, hanem Párizson át Genfbe utazott, ott résztvett Kálvin János születése négyszázéves jubileumi ünnepségén, majd rengeteg benyomással, tanulsággal, ihletéssel meggazdagodva még 1909-ben visszatért Magyarországra. Hogy milyen nagy hatással volt ez a tanulmányi év nemcsak vallásos életére, de magyar érzületére is, azt később, már csányoszrói lelkipásztor korában, de még mindig fiatalos idealizmussal maga mondja el bizalmas naplójában: „Mint ifjú theologus eltökéltem, hogy az Úrnak szolgáljak. Berlinben, a nagy, hatalmas idegen városban megfogadtam, hogy a magyar ügy diadalrajuttatásán munkálok. Genfben Kálvin ünnepén köteleztem el bensőmben magam, hogy az Úr ügyét a magyar szent ügygel egy gyülekezet boldogításában a nagy Kálvin szellemében munkálom.“²

E célkitűzés kezdett megvalósulni akkor, amikor két esztendei ceglédi segédlelkészi szolgálat után a baranyai kiscsányoszrói

jelentésfoglalom közötti kiegyenlíthetetlen ellentétet félreérthetetlenül megmutatta és nyilvánvalóvá tette, hogy az idealisztikus kijelentésfoglalom talaján csak általános vallástudományról és vallásos egyesülésekről lehet szó, de soha igazi teológiáról és igazi keresztyén egyházzal. Religionsphilosophie, 1927. 22. l.

¹ Egyes lapokra írt, majd később egy „Csikesz S. Vázlatok 1920. dec.—1925. jan.“ feliratú lapszámozás nélküli kötetbe beragasztott naplófeljegyzések és vázlatok. Csikesz Sándor tanítványai és baráti körének birtokában.

² U. o.

gyülekezet lelkipásztora lett. Ezzel a magyar református lelkipásztori szolgálatnak az egyik legnehezebb és legszomorúbb terepére érkezett. Pedig tulajdonképpen hazament, mert maga is apai és anyai ágon ormánsági tanítócsaládból származott.¹ Ezen az egykori török dúlásoktól aránylag megkímélt, ingoványos, ligetes vidéken egy ősi, népi kultúra gazdag maradványai próbálják elfeledtetni a jelen szomorúságát: a nép fáradtságát, életuntságát és a lassú népöngyilkosságot, az egykerendszert, amelynek ez a táj, a Fekete víz menti Ormánság az egyik klasszikus hazája.² De Csikesz Sándor nem riadt vissza az előtte tornyosuló akadályoktól. Mindjárt az első héten belöhettek az ablakán,³ majd felgyujthatták a szénáját, amikor a magzatelhajtással megölt fiatalasszony jól ismert és a koporsó mellett képmutató módon zokogó gyilkosait kiprédikálta,⁴ a keménykezű Csikesz Sándor nem hagyta magát és nem hagyta a reábízott ügyet, hanem bámulatos önfegyelemmel, szakadatlan önképzéssel erősítette magát, hogy felemelhesse, meggyógyíthassa a reábízott tehetetlen és sok tekintetben ősi pogányságban sínylődő népet. Kodolányi János, aki „Süllyedő világ“ című könyvében olyan szép irodalmi emléket állított Csikesz Sándorral való találkozásának, nem győzött csodálkozni azon, hogy itt „az italos tanítók, kártyázó jegyzők, disznóval kereskedő, vásároló papok“ világában egy olyan papra akadt, aki több ezer kötetre menő könyvtára segítségével próbálja fenntartani a kapcsolatot egy magasabb és nemesebb világgal.⁵ Hogy Csikesz Sándor könyveit nemcsak szobadísznek használta, azt olvasmányairól beszámoló naplófeljegyzései is mutatják. Ebben a kultúrától távoleső kis baranyai faluban Csikesz Sándor — a nélkül, hogy szobatudóssá vált volna, vagy népével való kapcsolatát egy pillanatra is elvesztette volna — éppen olyan intenzív és igényes szellemi életet élt, mint egykori nyugati peregrinálása idején. Bibliáját állandóan az eredeti nyelveken olvasta és prédikációira ebben a körülbelül 650 lélekből álló gyülekezetben is a legnagyobb gonddal, a legjobb kommentárok figyelembevételével készült. Nagy indulatoktól fűtött testét és gátszakadással fenyegető, sőt a gátat nem egyszer át is törő temperamentumát szinte methodisztikus jellegű aszkézissel próbálta állandóan fékentartani és a szolgálatra alkalmasabbá tenni. De figyelő tekintete nem állt meg parókiája határainál. Mivel a már ceglédi segédlelkészége idején megindított „Egyházi értesítő“ című hitébresztő lapocska szerkesztését itt nem folytathatta, éles ítélőképességre és nagy tudásra valló írásaival mind sűrűbben az akkori legnagyobb protestáns heti közlönyt, a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapot

¹ Egy tanítók előtt tartott előadásában mondotta, hogy a tanítókkal apai és anyai ágon felmenő ősei több mint egy évszázad óta kapcsolják össze. Cs. S. E. III., 5. l.

² L. *Hidvégi János*: Hulló magyarság. Budapest, az Athenaeum kiadása. 44. skk.

³ *Juhász Géza*: Csikesz Sándor. A Cs. S. E. I. kötetében 5. l.

⁴ *Kodolányi János*: Süllyedő világ. Athenaeum-kiadás. II. kötet 168 l.

⁵ I. m. II., 164. l.

kereste fel. Aztán egyházmegyéjét mozgósította a Kálvin Szövetség ottani megszervezésével és a Baranyai Kálvinista Lobogó című lap útján, majd az Országos Református Lelkészegyesület munkájába való bekapcsolódásával megtalálta életművének egyik legfontosabb területét, ahol vezéri képességei mindjobban kibontakozhattak. A világháborút tábori lelkészként szolgálta végig, és ez a nehéz, sok testi és lelki töredelemmel, sőt gyakori halálos veszedelemmel járó szolgálat még jobban megerősítette az egyszerű magyar néppel mindhalálig vállalt szolidaritását. Az önképzést, a jó paphoz illő, holtig tartó studiumot a világháború és az összeomlás alatti idők sokasodó gondjai és munkái között sem hanyagolta el. Még arra is volt ideje, hogy az 1917—19. években a budapesti egyetemen keleti és görög nyelvészeti előadásokat hallgasson. De mindebben semmi sem volt a mindenáron való érvényesülést kereső emberek önző törtetéséből. Eszébe sem jutott, hogy nehéz órhelyéről meneküljön, vagy egyéni érvényesülésének tágabb lehetőségeket nyújtó állást keressen. Annyira csak a szolgálat szempontjára ügyelt, hogy amikor 1922-ben főleg Baltazár Dezső püspök ösztönzésére és kezdeményezésére igen komoly formában felmerült debreceni lelkészképzőintézeti professzorságának terve, ezt írta bizalmas naplójába: „Én ugyan jobban szeretnék itt maradni“ (t. i. Kiscsányosztrón), majd másutt: „Legyen úgy, ahogy Isten akarja.“¹

Amikor azután egy esztendővel később a debreceni Tisza István Tudományegyetem hittudományi karán az egyik gyakorlati theologiai tanszéket is elnyerte, végre valóban olyan pozícióba jutott, ahol talentumai kamatoztatásának igazán nagyszerű lehetőségei tárultak fel előtte. Csikesz Sándor nem is volt rest az Istentől nyert alkalmak kihasználásában. Életének ezután következő másfél évtizede a terveknek, a vállalkozásoknak, a jeles teljesítményeknek olyan gazdagságát tárja elénk, hogy annak kimerítő méltatását mostani előadásom keretében meg sem merném kísérelni. Nem beszélek részletesen Csikesz Sándor professzori egyéniségéről, hiszen erre sokkal hivatottabbak azok, akik tanítványai és munkatársai voltak. Nem méltatom szorosabb értelemben vett egyházi munkásságát sem, noha tudvalevő, hogy Csikesz Sándor önmagában a theologia professzorát sohasem választotta el az egyház szolgájától és hatalmas arányú és maradandó alkotásokban gazdag egyháztársadalmi munkásságával gyakorlatilag azt a meggyőződését fejezte ki, hogy az igazi theologia nem öncélú vallástudomány, hanem csak egyházi jellegű és egyházat építő diszciplína lehet.² Egészen külön tanulmány tárgyává kellene tenni Csikesz Sándor kultúrpolitikai elgondolásait és munkáit is, de erre illetékesebbek lesznek majd azok, akik e tervek megvalósításában vele együtt dolgoztak és harcoltak. Mostani előadásom hátralevő részében Csikesz Sándor theológiájának alapvonalait próbálom a nagyérdemű ülés előtt felvázolni.

¹ 1922. július 28. és 25. dátum alatt.

² L. pl. Theol. Szemle 1929. 190. l.

Már szoltam röviden arról a döntő hatásról, amellyel a német protestáns liberális vallástudomány Csikesz Sándor theologiai fejlődését meghatározta. Az első világháborút megelőző időkben ez az irányzat jelentette a protestáns theologia élvonalát, és szinte érthetetlen lett volna, ha a jóban is a legjobbat kereső Csikesz Sándor nem oda sietett volna, ahol a kor protestáns tudományosságának legkiválóbb szellemei csoportosultak. Mindazonáltal Csikesz Sándor sohasem vált epigonná, utánzóvá. Bármilyen lenyűgöző hatással volt is rá egy Harnack, egy Troeltsch tudományossága, ő mindvégig ragaszkodott ahhoz az egyszerű, reflektálatlan kegyességhez, amelyet a szerény baranyai rektori hajlékból és talán a Budapesten megismert századeleji ébredési mozgalmak ajándéka képpen vitt magával. Legközelebbi barátai néha úgy látták, mintha egyéni hitélete és tudományos theologiai felfogása között bizonyos feszültség, sőt ellentét lett volna, különösen fiatalabb éveiben. Ha a nagy Schleiermacher még halálos ágyán is azt a vallomást tehette, hogy számára a legbensőségesebb vallásos érzések teljesen egyek a legmélyebb spekulatív gondolatokkal,¹ akkor Csikesz Sándor inkább azt érezhette, hogy a kor vallástudománya által nyújtott gondolati formák végeredményben képtelenek hitéletének adekvát kifejezésére. Az bizonyos, hogy a liberális theológiának valamikor elég sokat hangoztatott elvét, az „előfeltevésnélküliségnek“, a szemlélődő semlegességnek, a hideg objektivitásnak jogát a maga számára sohasem próbálta igénybevenni, mert kezdettől fogva érezte, amit ma már világosan látunk, hogy a theológiában, ebben a leghonyolultabb szellemtudományban éppen annyira, vagy még sokkal inkább szükségünk van a vizsgálendő tárgy iránti szinte szenvedélyes szeretetre és érdeklődésre, mint a többi szellemtudományokban. Ilyen irányú gondolatait Csikesz Sándor egy folyóirati vita során részletesen ki is fejtette. „Más tudománycsoport — írta Csikesz Sándor — megengedheti magának a személytől elvonatkoztatott objektív igazság keresésének fényűzését. A theologiai tudományok igazságai személyiségekben átélt igazságok, melyek személyiségek életében objektiválódnak. Minél személyibbek, annál reálisabbak. A theologiai tudomány minden disciplinája tartozik tekintettel lenni az empirikus egyházra és tartozik ezt az empirikus egyházat ideális egyházzá fejlődésében elősegíteni. Vagyis nem önmagáért, hanem az ideális egyház megvalósulásáért van. Egyébként adhat nagyszerű adalékokat a sémi filológiához és kortörténethez, a koiné-kutatáshoz és művelődéstörténethez, az ókor, a középkor és újkor szellemtörténetéhez, de ez mind nem theologia még. Ezeket a kutatásokat elvégezhetik teljesen és félig hitetlen emberek is, mint ahogy a zenetörténetből és zeneelméletből is sok problémát kidolgozhatnak és megoldhatnak botfűlű, de egyébként tehetséges és acélszorgalmú kutatók. Pectus est quod theologum facit.

¹ „Ich muss die tiefsten spekulativen Gedanken denken und die sind mir völlig eins mit den innigsten religiösen Empfindungen“. Aus Schleiermachers Leben. In Briefen. II. 511. 1.

A christocentrikus keresztyén személyiség teljességéig kifejlődött vallásos érzékű kutatók munkája teremt teológiai tudományt.¹

Ez azonban egy pillanatra sem jelentette, hogy Csikesz Sándor a teológiát el akarta volna szigetelni a többi tudományoktól, vagy pedig tehernek érezte volna azt, hogy a teológiát egy egyetemi fakultás keretei között kellett művelnie. Sőt ezt egyenesen kiváltságnak és drága alkalomnak tekintette. Gyökeres keresztyén humanizmusa, európai látóköre és mélyreható történelmi műveltsége különösképpen alkalmassá tették őt arra, hogy az ősi universitas-eszmét, amelynek pedig a kor praktícizmusában, technicizmusában és államtotalításra való törekvéseiben olyan veszedelmes ellenfelei támadtak — mind karközi viszonylatban, mind pedig kifelé nagy lelkesedéssel és meggyőző erővel képviselje. Egyik egyetemi évnyitó istentiszteleti prédikációjában mondta: „Mind a négy fakultás forduljon egy cél felé: igazságot követni szeretetben, ... ha az ideális universitas tagja akar maradni. Mert universitas egy cél felé fordulást jelent. Ez a cél az igazság, aki mint az Örök Isten erkölcsi, hitbéli, tökéletes törvénye, testben megjelent s így szólt: én vagyok az igazság!”² Egy másik évnyitó beszédében ugyanezt a gondolatot így fejezte ki: „Vallásos élmény, dogma, jus perpetuum, maxima lex, közigazság, egyetemes törvény, alap-hypothesis, postulatum, axioma... az Ó arculatának halvány kerete. Emberi értelmünk palotájának a végtelenség felé kinyitott ablakai ezek. Boldog lélek, kinek áhítatos kipillantására Krisztus biztató, hívogató, megragadó arca néz felé. Mert nemcsak a teológiai tudomány, de minden tudomány akarva-nem akarva, vélve vagy véletlenül, de Feléje tör, mint naprendszerünk egy távoli csillagzat felé.”³

Csikesz Sándor őszinte és minden képmutatás nélkül való kegyességének legfőbb vonása az isteni kijelentés világával szemben érzett áhítatos tisztelet volt. Szinte a rajongásig szerette a Bibliát és lelkipásztori eszményképét azokban a magyar gályarabokban látta, akik Bibliáiktól megfosztva, kénytelenségből a Szentírásnak egész könyveit voltak képesek emlékezetből rekonstruálni.⁴ Noha tanszékének csak egyik, inkább másodlagos feladata lett volna a bibliaismeret terjesztése, Csikesz Sándor szinte legfontosabb és legkedvesebb studiúmává a Biblia ismertetését és a Biblia gyakorlati magyarázását tette. Több tanítványától hallottam, hogy tőle éppen mint bibliamagyarázótól nyertek legtöbbet. Felettebb dús és egyéni fantáziája segítségével nagy-szerűen bele tudta magát élni a Biblia keleti képzetvilágába, és csak helyenként támad az az érzésünk, mintha bibliamagyarázataiban a képzelet elszakadna a történelmi értelemről. Általában azonban tényleg az eredeti értelem jut szóhoz. Különböző bibliamagyarázatai azt is mutatják, hogy a liberális vallástudomány historizmusát sikerült gyakorlatilag legyőznie. Ezekben ugyanis

¹ Theol. Szemle 1929. 190. l.

² Theol. Szemle 1925. 289. l.

³ Cs. S. E. I., 187. l.

⁴ Cs. S. E. III., 150. l.

a szigorú történeti szemléletmód mindig együtt jár az építő jelleggel, sőt a tanulság annál aktuálisabb, minél jobban sikerült a sensus literalis történeti feltárása.

A keresztyén vallás sajátos történeti jellegének értékelése volt az, ami Csikesz Sándort mindig vonzotta a kijelentős ősi talaja, a Szentföld felé. Életének egyik nagy álma valósult meg akkor, amikor 1929 elején beutazhatta Egyiptom és Kis-Ázsia egy részével együtt Palesztinát. Ettől kezdve igen sokszor nyilatkozott erről a nagy élményéről. De hogy szentföldi útja nem a romantikus élménykeresés vagy a tisztán tudományos érdeklődés, hanem a Krisztust kereső és Őt mindjobban megragadni kívánó keresztyén hit jegyében ment végbe, azt legjobban a következő mélységesen őszinte és megragadó vallomása mutatja. „Mikor mindent végigszemléltem Jeruzsálemben — mondja Csikesz Sándor egyik prédikációjában — maradt két nap szabadidőm. Az egyiket arra használtam föl, hogy egyedül, egymagam végigbolyongtam az utolsó hét helyeit. Lélekben ott voltam a tizenkettő között, hiszen mindegyikből volt bennem valami; abból is, aki elárulta, abból is, aki megtagadta, abból is, aki tamáskodott, abból is, aki mint legifjabb meggondolatlan merészséggel követte őt a főpap hajlékába, hiszen én is kockáztattam már nem egyszer az életemet a harcmezőn s testvér vagyok azokkal is, akik elfutottak, gyáván megszaladtak. Mint az alvajáró, úgy vártam az estét, melyen a Niszán hónap teljes holdtöltének gyönyörű fénye hangtalan, ezüst zuhatagban tette fehérré Jeruzsálem falait, hegyeit, völgyeit. Nyugtalan szívem a torkomig lüktetett a gondolatra, hogy végigmegyek Vele az utolsó úton... A Hínnom völgye szennyéből a menny tisztaságába. Mindnyájunk életútja ez. Bűneink szennyéből a menny tisztaságáig. Boldog, akit ezen az úton Jézus vezet, boldog, aki Jézust követi.“¹

Szorosabb értelemben vett szaktudományai művelésében is főképpen a történeti szempontokat hangsúlyozta. Ha például az általa promoveált doctorok értekezéseinek címét vizsgáljuk, kitűnik, hogy legtöbbször közülök történeti témát dolgoztatott ki. Itt azonban ismét rá kell mutatnom arra, hogy Csikesz Sándor történeti szemléletmódja az egyház- és kegyességtörténeti kérdések vizsgálata közben sem vált relativizmussá vagy élettől elidegenedett historizmussá. Csikesz Sándor számára a történelem valóban az élet tanítómestere volt. Ezért szinte szenvedélyes szeretettel fordult a magyar református egyház múltja felé. Részletkutatásokon alapuló szakdolgozatot ezen a téren nem alkotott, de kisebb történelmi vonatkozású értekezései erősen fejlett történeti érzékről tesznek bizonyosságot. Történeti tanulmányai táplálták azt a gyengéd, bensőséges, szinte fiúi szeretetét is, amellyel a debreceni nagy Alma Mater, a Kollégium iránt mindvégig viseltetett. Noha maga a Kollégium diákja nem volt, minden áldozatot képes lett volna meghozni a magyar reformátusságnak és az egyetemes magyar nemzeti művelődésnek ezért az ősi intézményéért és a

¹ Cs. S. E. I. 88, 89. 1.

Tisza István Tudományegyetemen is egyike volt azoknak, akik a kollégiumi hagyományt a leghűségesebben és a legnyomatékosabban képviselik.

Őszinte és igazi kegyessége attól is megmentette, hogy az anthropocentrikus vallástudomány pszichologizmusában elmerüljön. A vallás lélektani vizsgálatát mindvégig fontosnak tartotta, de azt is tudta, vagy legalább is sejtette, hogy a keresztyén-ség sajátossága éppen abban van, hogy nem lehet besorozni a vallások közé, mert a keresztyén hit ott kezdődik, ahol a vallásnak, mint emberi magatartásnak teljes elégtelensége nyilvánvalóvá lesz. Ezt a tételt ilyen kiélezett formában természetesen nem találjuk meg műveiben, sőt 1926-ban „A vallás gyökere” címen tartott dékáni értekezése, amely egy régebbi, már kiscsányoszrói naplójában fellelhető vázlatának a kidolgozása, éppen azt látszik bizonyítani, hogy a keresztyén hit sem más, mint a vallásos ösztön legmagasabb és legnemesebb megnyilatkozása és mint ilyen: tulajdonképpen a humanitás kiteljesedése. Ehhez a tiszteltreméltó keresztyén humanizmushoz mindhalálíg ragaszkodott, noha nemcsak gyakorlati munkásságában, hanem későbbi elvi megnyilatkozásaiban is voltak elemek, amelyek lényegükben már túlvezettek azon és egy olyan theologia körvonalait kezdték kibontakoztatni, amelynek középpontjában már nem a történetileg és lélektanilag vizsgált homo religiosus, hanem a humanitás határait szétfeszítő isteni kijelentés paradoxonja állott. A tanszékéhez tartozó három főbb szaktudomány alapvetésében már ez az új szempont érvényesült. Igen erélyesen képviselte azt az elvet, hogy a vizsgálódása körébe tartozó három egyházi tevékenységnek, az igehirdetésnek, a vallástanításnak és az istentiszteletnek a törvényeit nem az emberi önértelmezés területén, hanem Isten kijelentésében kell keresnünk. A gyülekezeti igehirdetés tudománya, a homiletika szerinte nem vallásos előjellel ellátott retorika. „Sem Jézus, sem apostolai, sem az őskeresztyének nem voltak rétorok és orátorok” — írja Csikesz Sándor. „A retorika becsempészése és ittmaradása egyike azoknak az emberi találmányoknak, melyek a reformátorok árgus szemeit kikerülték.”¹ Éppen így a vallástanítás válságát is attól az időtől számította, amikor annak istentiszteleti jellege megszűnt és a vallás iskolai tantárggyá változott. „A legveszedelmesebb emberi találmányok egyike az — írta Csikesz Sándor —, mikor érvényesül, hogy a vallás is tantárgy, tehát ugyanolyan elbánásban kell részesíteni, mint a többi tantárgyat.”² Végül a liturgia elméletében világosan látta, hogy a református keresztyén istentisztelet lényegét sem az ember vallásos hiányérzésének kielégítésében kell látnunk, hanem abban, hogy Isten jelenvalóvá lesz híveinek az Ige körül összesereglett gyülekezetében.³

Nemcsak egyházi, hanem általános tudományos szempontból is nagy nyereség lett volna, ha Csikesz Sándor ezeket az egészséges

¹ Theol. Szemle 1929. 189. l.

² Cs. S. E. III. 21. l.

³ Cs. S. E. V. 128. l.

alaptételeket egész tanításában következetesen érvényesíthette volna. Ennek a feladatnak teljes elvégzésében azonban nemcsak korai halála akadályozta meg őt, hanem az a tudományos felfogása is, amely szerint az elvkereső rendszerezés az egyes tények feltárása mellett csak másodlagos feladat. Bár a rendszerezésre és az elveknek a végső axiómáig való vezetésére is tett újból és újból kísérleteket, művei mégis inkább azt a benyomást keltik bennünk, hogy erősen realizstikus, az érzéki, tapasztalatai élethez tapadó szellemisége elsősorban a részletek gazdagságának feltárására, az egyéni élet változatos alakulatainak megragadására tette őt alkalmassá. Amit azonban a rendszeres theologus Csikesz Sándor tanításaiban talán hiányként érez, az másfelől előnynek is bizonyulhat. Kétségtelen például az, hogy Csikesz Sándor nyomtatásban megjelent tanulmányaiban nyoma sincs annak a rendszerhajszolásnak és theoretizáló definiálgatásnak, amely gyakran még a legkiválóbb német gyakorlati theologusok műveit is vértelen és élvezhetetlen olvasmánnyá teszi. Minden mondatában hatalmas élettapasztalata és emberismerete tükröződik.

Csikesz Sándorral olyan férfiú került a debreceni egyetem egyik gyakorlati theologiai tanszékére, aki a magyar református egyházat saját tapasztalatai és mélyreható tanulmányai alapján úgy ismerte, mint csak nagyon kevesen kortársai közül. Őt igazán nem kellett féltetni attól, hogy tanításait egy idealizált helyzethez szabva, olyan elveket fog katedráján képviselni, amelyek a gyakorlatban csődöt mondanak. Amiből a német gyakorlati theologia „Kirchenkunde“ címmel a század elején külön tudományt csinált, az benne elsősorban nem elmélet, hanem eleven megtapasztalás volt. Ha majd az utókor egyháztörténetírása a századeleji magyar református egyház helyzetképét meg fogja rajzolni, ehhez Csikesz Sándor dolgozatai is elsődrendű források gyanánt szolgálhatnak.

Mély és tiszta magyarságismeretének kulcsa önmagában volt, mert ez az ízig-vérig magyar ember teljesen egy volt népével. Ezért tudott olyan szépen, ízesen, színesen és nyomatékosan magyarul beszélni. Hatalmas képzelete átfogta a magyar ember élettapasztalatának egész területét és a megragadó szemléletek nagyszerű gazdagságát gyűjtötte össze mondanivalójának megvilágítására. Különösen három forrás táplálta beszédének kifejező erejét: a falusi élet, a magyar katona világháborús tapasztalatvilága és a szentföldi utazás. Ravasz László egyik prédikációs-kötetéről írt és a Napkeletben közzétett bírálatában az volt a leg-erősebb kifogása, hogy a műből hiányzik a falu.¹ Ez a vád saját munkáit igazán nem érhette. Csikesz Sándornak nemcsak népszerű prédikációiban, ismeretterjesztő előadásában, de legsúlyosabb tudományos megnyilatkozásaiban is benne volt a magyar falu. Érezte, tudta, sőt hirdette — a nélkül, hogy a falu-romantika követője, vagy a népi ideológia megszállottja lett volna —, hogy a magyar falu betegségeinek meggyógyítása nélkül nem lehet szó a magyarság és a magyar nemzeti művelődés jövőjéről.

¹ Ravasz László legújabb kötetei. Napkelet. 1938. 409. 1.

De ebből a magyarságismeretből hiányzott minden szűklátó-körű provincializmus és pöffeszkedő sovínizmus. Csikesz Sándor, ez a megjelenésében is szinte már keletiesen magyar ember a szó legnemesebb értelmében vett európai műveltség birtokosa volt. Számos utazása során szinte egész Európát bejárta és a külföld szellemi életét itthon is mindvégig éber figyelemmel kísérte. A magyar református egyházat is ökumenikus perspektívában tudta szemlélni és talán ez segítette őt ahhoz is, hogy a partikularizmus béklyóitól teljesen megszabadulni még mindig nem tudó magyar reformátusságot is egységként tudja látni. Külföldi útjai során a magyar református egyház egyik kiváló kultúrdiplomatajának bizonyult, aki német nyelven tartott előadásaiival, személyes tárgyalásaival és kiterjedt levelezésével sok barátot és jóakarót szerzett a magyarság ügyének.

Ifjúkori fogadástételét, hogy egész életét a magyar ügy diadalrajuttatásának szenteli, debreceni katedráján is megtartotta. Amennyire jellemző, hogy ezt a fogadalmát csak bizalmas naplójának mondta el, éppen annyira érdekes az is, hogy eddig megjelent írásainak tanúsága szerint aránylag keveset beszélt a hazafiasságról és a nemzet iránti kötelességekről. Számára ugyanis a népével való együttérzés annyira természetes, magától értődő indulat volt, hogy annak retorikái meglöbögatását szinte izléstelenségnek vélhette. A neobarokk kor címőai, illúziói és modorosságai távol álltak tőle. A cinkosság határán mozgó osztályszolidaritást vagy az osztálygőgöt soha nem érezte; viszonyát az egyszerű néphez mindvégig, az egyetemi katedrán is a népből szakadt és a néppel együtt élő magyar református lelkipásztor felelősségteljes és kissé pátriárkális magatartása jellemezte. Mint igazi magyar ember, minden politikai messianizmustól irtózott. Viszont tudta és vallotta, hogy a magyar nemzeti megújulás gyökerei a vallásos élet őstalajába nyúlnak le.

Ez a meggyőződés határozta meg tudományos célkitűzéseit. Tudta, hogy a magyar nemzeti kultúra egyetemes ügyét közelebbről a tudományos lelkipásztorokképzés színvonalának emelésével, távolabbról pedig az egész magyar református egyház vallásos életének megerősítésével kell szolgálnia. Feladatának nagysága és ezernyi akadályja világosan állt előtte. Az évszázados küzdelmek erőfeszítéseiben kimerült, majd a racionalizmus sorvasztó, kiszáritó homokviharával sujtott református egyház sok nyomorúságát saját tapasztalatából ismerte és megdöbbenő erejű helyzetrajzaiban újra és újra kifejezte. Az európai szellemiség fokozódó szekularizálódásának veszedelmét is világosan látta. Különösen bántotta őt a magyar református lelkészégnak, a nemzeti művelődés egykori elsővonalbeli fáklyavivőjének szellemi aláhanyatlása. Baltazár Dezsőről írt nagyszerű tanulmányában az első világháború előtt élő lelkészi kar helyzetét ezekkel a szomorú, de igaz szavakkal jellemzi: „A református lelkészi kar alig veszi észre szellemi csuszamlását. Olyan évtizede volt ez a magyar református papságnak, hogy hajnalán, ha tükörbe nézett, Baksay Sándor daliás és legendás, pátriarchális és prófétai, egészen európai és minden

izében magyar papi alakjai néztek szembe vele, hogy azután e korszak estéjén a tükörképben MórícZ Zsigmond és Szabó Dezső káromkodó, gyalázatban hentergő, Krisztust és a nyáját egyaránt elhagyó papi alakjainak torz vigyora hahotázzék felé... Az ebből a korból származó papi naplók, amint jóegynéhányba belepillanthattunk, áttüzesednek a lángoló vágytól egy új magyar református lelkipásztor típusa után. Az egyházi lapok hasábjain egy-egy cikk úgy döbbsent meg, mint a férfi-zokogás, amikor siratja elesettsé-
günket, magárahagyatottságunkat, szétszórattatásunkat, meg-
mérettetésünket és könnyűnektaláltatásunkat.¹ De a közeli jövő gyülekező viharfelhőit is látta. 1931-ben például egyik lelkészekhez intézett beszédét e szavakkal zárta: „Sem jós nem akarok lenni, sem riogató és félelmet keltő és borzalmat keltő és annak a klaviatúráján játszó nem akarok lenni ti közöttetek, csak megállapítom azt, mint ezer meg ezer tényből és jelenségből — hitem szerint —, feltétlenül bekövetkező és reánk jövő meg-
ítéltetést, hogy eljön még egy rövid évtized alatt az idő, amikor élet-halálharc árán kell mindnyájunknak számot adni arról, hogy a Szentlélek klérusába beletartozunk-e, hogy ott van-e lelkünkben a lélek újjászüelő anyjának, a Szentléleknek vonása, és amikor sokan közülünk a vértanúság koronájával fognak hó-
fehér ruhába öltözködve állani az Örökkévalóság vizeinél. Készül-
nünk kell erre és ezt nem szerezhethjük meg másként, mint lelkünk töredelmével és alázatával, Isten előtt megnyitott készségével kítárjuk az ablakot, hogy a Szentlélek, ahová fújni akar, fújjon ide is és tisztítsa meg lelkünk dohos levegőjét, avas, bűzhödtt levegőjét és hozzon bele tavaszi lelket. Imádkozzatok azért, hogy mi velünk ne történjék az ítélet az elvesztésre, hanem történjék a kegyelem az új életre és újjászületésre.“²

A helyzetnek ez a bátor és szinte kegyetlenül józan felismerése gyors és határozott cselekvést követelt. Csikesz Sándor úgy érezte, hogy új református lelkésztipusra van szükség, olyan lelkészekre, akik a legkorszerűbb fegyverzettel lépnek a jelen küzdőterére. Ebben a célkitűzésében nem ismert megalkuvást. Ezért lett a csontopogató pedagógia félelmes bajnokává. Szerinte a theolo-
gus-diák tanulmányának „heroikus értelmi erőfeszítéssé“³ kell válnia. Jaj volt a keze alatt annak a diáknak, aki a dolog könnyebb végét akarta fogni, vagy aki kellő hivatásérvés nélkül próbált diplomát szerezni. Egyik évzáró beszédében mondotta: „Az Uni-
verzitás a nemzeti szellem pénzverdéje. Minden kiadott diploma, mely mögött nem áll megfelelő szellemi talentom-fedezet: szédü-
letes arányú, bűnös bankóhamisítás a nemzet becsülete és szellem-
erkölcsi tőkéje ellen.“⁴ Olesó népszerűsége diákjai körében sem törekedett. Viszont éppen a legkiválóbbak szerették őt legjobban. Professzori eszményét egyszer így fejezte ki: „Királyi igazságok a szolgálat völgyén át jutnak újra trónjukra. Végeztél-e ilyen

¹ Theol. Szemle 1936. 164. l.

² Cs. S. E. I. 138. l.

³ Cs. S. E. III. 131. l.

⁴ Cs. S. E. I. 183. l.

szolgálatot Jézus példája szerint? Inkább kicsiny tanítványi körnek, de mindent odaadni. Inkább kevésnek, de nagyon. Inkább párnak, de szívügyé lenni. Tudós étellel eleven tudást, életpéldával példás életet.¹ A nélkül, hogy kedvencek nevelésére törekedett volna, a lelkes tanítványoknak és munkatársaknak egész seregét gyűjtötte maga köré, akik mind a mai napig megragadó hűséggel őrzik emlékezetét és sugározzák tovább a tőle nyert ihletést. Tanítványai fölött szinte atyai jogokat gyakorolt, de atyai kötelességeiről sem feledkezett meg: kedves tanítványaiért a súlyos anyagi áldozatok határáig szinte mindenre képes volt, amint ezt Kodolányi Jánossal együtt mind a mai napig igen sokan hálással elismerik.² E mellett olyan gyengéd tapintattal tudott segíteni és adni, hogy a megajándékozott sohasem érezhetett megaláztatást vagy szégyent, hanem csak hálát és szeretetet. Boldog volt, ha valakiben jóakarató ambíciót és tehetséget pillantott meg. Ilyenkor nem ismert fáradságot az akadályok elhárításában. Tekintélyes listát lehetne összeállítani azoknak a nevelőből, akiket Csikesz Sándor „fedezett fel“ és indított el a tudományos pályán.

Kevés ember tudott úgy dolgoztatni, mint ez a keleti uralkodók képzetét idéző professzor. De nemcsak parancsolt, hanem ihletett is: a feladat szépségének megmutatásával sarkalta tanítványait mindig nagyobb tudományos erőfeszítésekre. Tudományos elgondolásainak nagy részét másokkal dolgoztatta ki, és az utókor valószínűleg sohasem fogja tudni pontosan megállapítani, mennyit adott bele a saját meglátásaiból, ötleteiből, megfigyeléseiből, sőt részletkutatásaiból is azokba a tudományos dolgozatokba, amelyek az általa megindított és szerkesztett Theologiai Szemlében, valamint a Theologiai Tanulmányok és az Egyházi Értekezések című nagyszabású sorozatokban megjelentek.

A hagyományos külföldi tanulmányút áldásos hatásai felől saját tapasztalatai alapján annyira meg volt győződve, hogy ennek a szokásnak fenntartása és fejlesztése érdekében minden tőle telhetőt megtett. Nagyon sok külföldi egyetemi tanárral és intézménnyel állt állandó levelezésben és személyes kapcsolatban, hogy kiváló diákjai közül minél többet küldhessen ki a külföld legfontosabb protestáns gócpontjaiba. Egész kis seregére tehető azoknak a református lekipásztoroknak a száma, akik Csikesz Sándor fáradozása folytán jutottak külföldi ösztöndíjhoz.

Hatalmas tudományos szervező munkájának legszebb diadala a tudományos szempontból is jelentős, hatalmas arányú budapesti Református Kiállítás megszervezése után a debreceni Kollégium négyszázéves jubileumának megrendezése lett volna, amelyet igazán csikeszi fantáziával és lelkesedéssel világraszóló arányúnak tervezett. De ezt a tervét már keresztülhúzta a második világháború.

Irodalmi elgondolásai is nagy részben tervek maradtak. A szektákról, Baltazár Dezső életművéről, Kálvin János pásztori

¹ Cs. S. E. I. 180. l.

² I. m. II. 275. l.

igehirdetéséről írt kitűnő monográfiái és más kisebb dolgozatai szinte fájdalmasan emlékeztetnek arra, hogy milyen gyönyörű termés érlelődött volna ki akkor, ha a kegyelem Csikesz Sándornak még néhány évtizedet ajándékozott volna és ha óriási lekötöttsége mellett az írásra több időt fordíthatott volna. De még így is gazdag irodalmi hagyatéka maradt utána, amelynek sajtó alá rendezésével tanítványainak és barátainak hűséges gárdája foglalkozik. Ha talán túlzott is az a várakozásuk, amellyel Csikesz Sándor összes műveinek terjedelmét: tíz kötet nyolcadrét alakú, egyenként 320 lapra terjedő munkára becsülik,¹ valószínű, hogy a még kiadatlan kéziratok hagyatéka tárnáiból sok kibányászatlan kincs fog napvilágra kerülni. Fájdalom, éppen az egyetemen előadott tárgyak összefüggő feldolgozását lesz legnehezebb összeállítani. Korai halála megakadályozta Csikesz Sándort abban, hogy szaktárgyainak feldolgozását egyetlen nagy és szelleméhez méltó műben tárja a világ elé. Visszont pedagógiai okokból nem volt hajlandó arra, hogy egyetemi előadásainak vezérfonalát kiadja vagy mással kiadassa; az ilyen, mások fáradsága árán létrejött kompendiumot a lelkiismeretes diákhöz nem egészen illő „lelki konzervnek“ bélyegezte.² Az volt az eszménye, hogy minden hallgatójának saját jegyzete legyen. Tény az, hogy több kiváló német theológusnak az előadásait egészen jól össze lehetett állítani az utókor számára ilyen diák-jegyzetekből, különösen akkor, ha az előadások egy része — a régebbi németországi akadémiai szokás szerint — egyenesen diktátum volt. Csikesz Sándor ellenbe csak igen keveset diktált, egyébként mélyreható és széleskörű tanulmányok alapján készült, mindig érdekes, megragadó előadásait szabadon, szélesen, helyenként jóízű humorral, kissé Eötvös Károlyéra emlékeztető modorban adta elő, ami bizony gyakorlatilag azt jelentette, hogy a hallgatók — bármilyen sokat nyertek is az előadásokból — azokat megbízható módon lerögzíteni nemigen tudták, és így a reánk maradt Csikesz Sándor-féle kéziratok vázlatokból és diákok által készített jegyzetekből alig, vagy csak igen nagy fáradsággal lehet majd Csikesz Sándor tanításait összefüggő módon rekonstruálni.

Különben azonban szinte úgy áll a dolog, hogy Csikesz Sándor tudományos életművében annál, amit papírra írt és kinyomatott, talán fontosabb volt az, amit tanítványai szívébe írt. Híszem, hogy az emberi szívekbe vetett magok nagy része még csak ezután fog kikelni és gyümölcsöt teremni.

Csikesz Sándor lenyűgöző, hatalmas egyénisége ma is élő valóság. Érdekes, hogy már életében is szinte legendás alakká nőtte ki magát, akiről egyházi és diák-körökben számos jellemző történet volt forgalomban. Az utókor képzelete azonban egészen biztosan oda fogja őt helyezni azok közé a legendás hírű debreceni professzorok közé, akik nemcsak tudományos működésükkel, hanem elsősorban erős, színes és a képzeletet megragadó egyénisé-

¹ *Incze Gábor*: Csikesz Sándor. Cs. S. E. II. 5. 1.

² Cs. S. E. III. 136. 1.

gükkal legelől jártak a debreceni Kollégium és ezzel a Kollégiumból kinőtt debreceni egyetem sajátos szellemiségének kialakításában. A Csikesz Sándorról szóló történetek gyakran a csikeszi nagyotakarás körül forognak és nem egyszer humoros csattanóval végződnek, mert a külvilág előtt úgy tűnt fel, mintha a köpcös, robosztus Csikesz Sándorban sok rejtőzött volna Cervantes ösztövérv lovagjának idealizmusából. Egyik leglelkesebb tanítványa írta róla: „Álmodó lélek volt, nem akarta látni a valóságot, vagy legalább is tagadta azt a valóságot, amelyet annyira ismert, amellyel annyira egybenőtt.”¹ Ámde éppen ez az álmodó és nagyvonalúságában már-már a lehetőségek talaját is elhagyó képzelet és ez a megalkuvást nem ismerő idealizmus tette őt azzá, aki volt: egy magasabb és nemesebb világ fáradhatatlan, önzetlen, magát nem kímélő harcosává. Ha álmainak csak egy töredéke vált is valósággá, ezért nem szemrehányást, hanem hálát érdemel, mert abszolút mértékkel mérve ez a töredék is gazdag örökség és nemcsak a magyar református egyháznak, hanem az egyetemes nemzeti műveltségnek is maradandó nyeresége.

Dr. Czeglédy Sándor.

¹ *Incze Gábor*. Cs. S. E. IV. 6. 1.

Dr. Vass Vince mint theologus

1943. évi június 4-én „hosszú, de türelemmel viselt szenvedés után visszaadta lelkét Urának, kit egész életén át hűségesen szolgált“, Dr. Vass Vince, a kecskeméti református egyház egyik lelkipásztor, a pápai református theologiai akadémiának tizenkét éven át volt dogmatika professzora. Kevéssel halála után azt a megbízatást kaptam, hogy Dr. Vass Vince életművéről theologiai méltatást írjak. Ennek a szívem szerint való megbízatásnak próbálok a következőkben eleget tenni. Megemlékezésem nem akar Dr. Vass Vince munkás és eredményekben igen gazdag földi életének kimerítő ismertetése lenni. Arra sem vállalkozhatom, hogy sokoldalú egyéniségének teljes rajzát adjam. Csupán arra szoritkozom, hogy az ő áldott szolgálatának legkimagaslóbb s talán legértékesebb ágáról szólok, amikor róla mint *theologusról* emlékezem. Megemlékezésem azonban ebben a vonatkozásban sem teljes. Ehhez ugyanis meg kellett volna ismernem az ő kéziratilag hagyatékát is, ami az elmúlt esztendő alatt külső körülmények miatt lehetetlen volt számomra. Amit mondok, az inkább a tanítvány hálás visszaemlékezése, mint a Dr. Vass Vince kiváló theologus egyéniségéhez és szolgálatához igazán méltó és teljes méltatás.

Az elindulásakor

Mint korának sok más igazi nagy embere, Dr. Vass Vince is *alulról* jött. Életének gyökerei a magyarság áldott termőtalajának egyik legértékesebb rétegébe nyúltak le: a magyar református földművelő kisemberek világába. Egyszerű hölcsője a nemesócsai zsellérházban ringott s drága lelkének bimbója ebben a világban nyílt ki. Ez a körülmény elhatározó jelentőségű volt sorsának további alakulására: a dunántúli magyar református kisemberek kis gyülekezeteinek szolgálatára predesztinálta őt. Dr. Vass Vince nagy volt a legjobban kiművelt, előkelő hallgatóság szónoki emelvényén is, nagy volt a tudós professzori katedra magasságában is, de legnagyobb volt és legjobban elemében volt a dunántúli kis eklézsiák fehérfalú, csillagos tornyú templomai körül letelepedett egyszerű református magyarok szolgálatában. Szíve meleg szeretettel értük dobogott s valami megmagyarázhatatlan ősi nosztalgiával az élet magaslatairól is hozzájuk vágott vissza. Az összetartozásnak, a sorsközösségnek ez a mély átérzése a Lélek indítása mellett bizonyára nagy szerepet játszott abban, hogy az összeomlás után, a huszas években olyan lázas buzgalommal vetette bele magát a Dunántúlon is elindult missziói munka sodrába. A dunántúli egyházkerületnek csaknem minden gyülekezetében megfordult s alig van itt olyan eklézsia, amelyben egy-egy igehirdetésének vagy építő előadásának mély nyomokat

hagyó hatására ne emlékezzenek vissza. Országos viszonylatban is úgy tartották őt számon, mint az örökkévaló Igének olyan sajátosan tősgyökeres dunántúli szószólóját. De kevesen is tudták olyan megindító szeretettel szólítani az Ige üzenetével a dunántúli eklézsiák népet, mint ő. Megérezték rajta, hogy vérükből való vér, s a legkeményebb szívek is felengedtek értük lobogó lelkének izzó bizonyágtételeire. Dr. Vass Vince pedig hintette a magot, fújta a lelki ébredés hajnali kürtjét, lelkesített, buzdított, ostorozott, felrázott és lecsendesített. Tudományos könyvei között is a református magyarság sorskérdesei lebegtek előtte s nagyszerű tudásával is ezeket akarta a megoldás felé előbbre vinni. Akármit írt vagy mondott, csak azért tette, hogy szolgálja, emelje, építse azt a népet, amelynek köréből élete elindult s amelyet szívének utolsó dobbanásáig igaz hűséggel szeretett.

Amikor Dr. Vass Vince ébredező lelke a falusi református elemi iskola padjaiban először került érintkezésbe a szellemi élettel, még nem nem volt hivatalosan elrendelt és intézményesen megszervezett tehetségkutatás. De a magyar református egyház akkor már századok óta gyakorolta azt a missziót, amellyel a rög alatt rejtőző szintizsza magyar értékeket kiemelte, napvilágra hozta, kipallérozta és az egyetemes magyarság számára legszentebb áldozatul odaajándékozta. A legrégebbi magyar tehetségkutatók, a „Tiszteletes Tudós Prédikátor Uramék, meg a Rektor Uramék“ éber szemmel hozták felszínre s az ősi alma materek, a pataki, debreceni, enyedi, meg a pápai kollégium az édesanya áldozatos szeretetével ölelték magukhoz ezeket a drága értékeket. Mennyi szép igazi tehetség került így felszínre s jutott el ezen az úton a teljes kifejlődéshez! A magyar református egyház boldog öntudattal, „az Úrban dicsekedve“, elmondhatja magáról, hogy a letűnt évszázadok alatt ezen a téren is hűséggel töltötte be nagy hivatását az egyetemes magyar étellel szemben. Dr. Vass Vince sokat ígérő szép tehetsége is így indult el a csallóközi rög alól a magyar szellemi élet magas íveslésű horizontja felé.

Őt a pápai öreg kollégiumba vezette Annak a keze, Aki legjobban ismeri az övét s bizonyára legjobban is tudja, hogy közülük melyik hová való. Az eszes, eleven diák már korán kitűnt tehetségével társai közül, az első igazi szárnybontogatások mégis a theologiai akadémián kezdődtek el, ahol a rokonszenves ifjú a szorgalmas és komoly tudományos érdeklődés mellett a különböző pályakérdések sikeres megoldásával irányította magára professzorainak figyelmét és támogató szeretetét.

A pápai theológiáról Genfbe került s az 1910—1912. években Kálvin városának nagyhírű egyetemén folytatta tanulmányait. Külföldi tanulmányútján nála is beigazolódtott a régi közmondás igazsága: „Aki Ultrajektumba megyen, ha órát viszen — hozzon is. Vass Vince vitt is“ — hozott is! Genfi tartózkodása idején különösen Fulliquet György professzor volt reá nagy hatással. Legtöbbet az ő irányítása mellett dolgozott s a modern történeti és lélektani kutatás eredményeinek megismerésével párhuzamosan, legfőbb érdeklődését Jézus személyének titka kötötte le. Vezető

professzorának előadásai mindig közelebb és közelebb juttatták annak a kérdésnek a vizsgálásához, hogy „mi is a tulajdonképpen, a gyakorlatilag értékes Jézus személyében s az élő Krisztus micsoda jogon lehet az egyénnek és társadalomnak királya s az emberi öntudatnak középpontja, irányítója; miben különbözik Ő tőlünk, miért él ma is, bennünk való munkálkodása csakugyan értéket s a legfőbb értéket jelent-e?” Ezeknek a kérdéseknek hatása alatt már hozzáfogott Jézus történeti személyének tanulmányozásához, amikor értesült arról, hogy a pápai református főiskola a Deáky-díj pályakérdésül „Jézus bűnnélküliségét” tűzte ki. Tudva levő, hogy e pályakérdés sikeres kidolgozását a főiskola 300 példányban kinyomatja a szerző javára. Valószínű, hogy a fiatal Vass Vince buzgalmát még jobban felfokozta a várható siker reménye, de magának a problémának a szeretete is annyira vonzotta, hogy kidolgozása kötelességéig vált reá nézve. S mikor a következő évben újra kitűzték a kérdést, minden erejét összeszedve, befejezte dolgozatát, melyet a bírálók jutalomra érdemesnek tartottak. Így jelent meg első nagyobb szabású műve 1913-ban „*Jézus bűnnélkülisége*” címen. Ebben a 131 lap terjedelmű apologetikai tanulmányban Vass Vince korához mérten igen komoly és értékes munka gyümölcsét adja. A mélyreható biblíatanulmányozás útján összeszedett exegetikai anyag pontos és céltudatos feldolgozása, a kérdéssel kapcsolatos szakirodalom alapos ismerete s megfelelő értékeléssel való felhasználása, a modern történeti és lélektani kutatás eredményeinek szóhoz juttatása olyan értékei a könyvnek, amelyek méltán érdemelték ki a bíráló szaktanárok elismerését. Bár manapság az apologetikáról, mint önálló tudományágról való felfogásunk más, mint amilyen a századeleji általános theologiai közvéleményé volt, s bár a külön apologetikus tevékenységnek nem tulajdonítunk olyan nagy jelentőséget, amilyent régebben szoktak, ezt a könyvet mégis érdeklődéssel és lelki haszonnal olvashatjuk ma is. Ennek a magyarázata pedig abban van, hogy ez a könyv tulajdonképpen nem is az a bizonyos iskolás értelemben vett apologetikai tanulmány, hanem inkább a megismert élő Igazságról szóló módszeres és rendszeres bizonyágtétel, amely ugyanakkor magában foglalja az ellenvéleményekkel és tévelygésekkel szemben való eleven tiltakozást is. A voltaképpen apologetikus anyaggal csak a könyv harmadik részében, a történeti adatok hiányos voltára támaszkodó ellenvetések, továbbá az exegetikai és filozófiai ellenvetések tárgyalásánál találkozunk, míg az első két részben, a történeti és lélektani részben az apologetikus célt inkább csak a sorok között húzódik meg. E rendszeresen összeállított, világos és tiszta okfejtéssel megírt könyv mindenképpen alkalmas volt arra, hogy fiatal szerzőjében a későbbi nagy theologust sejttesse és alapul szolgáljon azoknak a váradalmaknak, amelyek a külföldi tanulmányútról hazatért Vass Vincétől az igazi nagy eredményeket még ezután remélték.

Theológiai magántanár

A reménykedők nem csalódtak. Az elkövetkező években, aránylag rövid idő alatt nagyszerű arányokban bontakozott ki Vass Vince pompás írói termékenysége. Genfből hazatérve főiskolai szénior, majd püspöki titkár lett Antal Gábor püspök mellett. E szolgálatának ellátása mellett tovább folytatta tanulmányait s 1916-ban a rendszeres theológiai szakcsoportból magántanári képesítést szerzett Pápán az előző évben megjelent *A vallási ismeretelmélet* című értekezése alapján. Ebben a munkájában is elsősorban apologetikai szempontok irányítják érdeklődését. Amint a bevezetésben írja : a vallásos jelenségeknek egyrészt a történelem, másrészt pedig a pszichológia ítélőszéke elé való bocsátása a vallástudomány elé olyan problémák megoldását állította, amelyek azelőtt teljesen figyelmen kívül hagyottak. A történet és a lélektan tényekkel állít szembe. Ezekben a tényekben rejlő érték- és érvényességi alapok felmutatása s a vallásos világnézet igazolása, a tudomány és hit szétválasztása, összeegyeztetése olyan feladatok, melyeket a modern vallástudomány tartozik megoldani (3. l.). Vass Vince tudatában volt annak, hogy a valláslélektan nem mondhat ítéletet a vallásos ismeret értékét, objektivitását illetőleg, csupán megvilágíthatja a történelemmel karöltve a vallás alapját és eredetét, amely a vallástudomány döntő problémája s ezzel alapul szolgál a vallásos ismeretek fölött való ismeretelméleti munkához. Ámde ezeknek az ismereteknek kritikai feldolgozása és objektív érvényességüknek kimutatása újabb munkálkodást igényel. Itt már a vallás mélyen benyúlik a filozófiai elmélkedés területébe. Ettől azonban nem kell megijednünk. Éppen itt látjuk meg, hogy a modern apologetának értelmi argumentumok helyett az öntudat adataira kell támaszkodnia. A keresztyénység gyakorlati átélése teóriai kötelességeket is ró reánk s ezek között legfontosabb hitünk igazolása saját értelmünk ítélőszéke előtt. Nincs jogunk követelni az emberektől, hogy higgyenek olyan dolgokat, amiket nem értenek, nem tapasztalnak, ami ellentétben van az ésszel. Fontos dolog tehát a vallásos ismeretek igazság-érvényét keresni, s azt, amit a hit tapasztalataiból előhoz, szükség-szerűnek feltüntetni. Ha ez sikerül, akkor a vallás igazsága megdönthetetlen (4—5. l.). A kérdésnek ilyen szempontok szerinti beállítása után sorra veszi és a vallásos ismerethez való viszonyukban értékeli a különböző ismeretelméleti rendszereket. Majd azokra a spirituális módszerekre irányítja figyelmét, melyek szerint a vallás az öntudathoz, az emberi lelkiismerethez szól és hatalmát az emberi akaratra gyakorolt hatásával mutatja meg. Munkájának ebben a két fejezetében különösen szembeötlő tudományos érdeklődésének széles és nagyvonalú perspektívája. Szorgalmas kutatásainak eredményeit könyvének további részében igyekezett egységes nézettel feldolgozni. Azonban ez az egységes nézet a maga teljességében ebben a könyvben még nem található fel. Itt inkább csak irányt jelző alapvonalakkal találkozunk.

Ezt egyébként ő maga is világosan látta s vallotta is, hogy merész vállalkozás volna részéről, ha a vallási ismeretelmélet kívánatos megalapozására törekednék s azzal az igénnyel lépne fel, hogy a vallásos ismeretnek befejezett, megdönthetetlen alapot ad. Ezért csak az irányt akarja megjelölni, melyen nézete szerint a modern vallástudománynak haladnia kell. Csak egy esetleges későbbi vállalkozáshoz köveket akar hordani (107. l.).

Egyébként pedig Vass Vince úgy véli, hogy a vallás tapasztalati felfogására van szükségünk, ha helyes képet akarunk alkotni a vallásos ismeretről. A vallásos ember bensejében egy tökéletes lényvel való érintkezésének a tapasztalata jelenik meg. Ez a vallásos tapasztalat az élet koncentrálásának szükségességéből indul ki. Az erkölcsi kötelességérzet kényszerítő, nem-tudatos erővel/hívja elő s az ember gyakorlati magatartásából vonatik le. A kezdeményezés azonban a transzcendenstől indul ki, aki belépve öntudatunkba, ott erkölcsi vágyakozást támaszt. Ez a vágyakozás tehát Isten megelőző munkáját tételezi fel. Az erkölcsi kötelességérzet, mint hatás, az ok elsőbbségére mutat. Ennek a lélek mélységében végbemenő folyamatnak és küzdelemnek gyümölcse a vallásos ismeret. Mikor az ember megtérve elhagyja bűneit, s átadja magát Istennek, mikor imában összeolvad, eggyé lesz vele, mikor világosan lát a kísértésben és győzedelmeskedik minden esetben, mikor személyisége szabadságot követel, akkor, ebben a pillanatban ismeri Istent. Az igazi vallásos ismeret e szerint nem elméleti problémáknak a megoldása, hanem a vallásos élet mélyen lefolyó nehéz küzdelmeknek a kikristályosodása, a mi vallásos életünknek kisugárzása az intellektuális síkban. Mielőtt a vallásos ember kivetítené ezt az élményt, ezt a hatást ismeret formájában, együttéléssel kell hozzákapcsolódnia annak előidézőjéhez. S itt teljesíti szerepét az az intuíció, mely szemlél, mely lát, de nem intellektuális funkciót végez, nem ítél, nem formuláz. A hatást felfogja az Én és nem-tudatos kényszerűséggel, öntudata perifériáinak kiszélesedésével felel rá. Valami belép az öntudatba, mely zavart, harcot, fájdalmat idéz elő, az élet rendellenességének fájdalmát, a megváltás hiányérzetét. Megnyílik abban a hitnek szeme és lát, közvetlenül szemlél, nem tudja, mit, nem tudja, hogy saját magában a transzcendenst látja, de lát és mindig jobban és jobban megbizonyosodik, látása mindig jobban és jobban öntudatosává válik. Ez az a misztikus elem a vallásban, mely kifejezhetetlen, de átélhető, megtapasztalható. A nem-tudatosnak öntudatosává való ez az átalakulása olyan lelki aktus, melyet mellőznünk, elhallgatnunk nem szabad. Ez tapasztalati tény, adottság. A vallásos ember élénk, belső intuíciója elvitathatatlanul állítja, hogy lényé közlekedik egy másik lényvel, egy tartalmasabb öntudattal. Érti, hogy vannak titokzatos hatalmak, melyeknek irányítását önjerejéből nem tudja követni: elégedetlen önmagával és vágyik valami magasabbra, összeköttetésbe igyekszik lépni e titkos hatalommal, személyes és közvetlen viszonyba akar lépni az istenséggel, kitől biztatást nyer, hogy újabb, hatalmasabb, öntudatosabb életre születhetik. Ezt a vallásos élmények bölcsőjénél levő ténynt az

értelem, a pszichológia nem ragadhatja meg. Csakis az élet áramába való belehelyezkedés ismertetheti meg velünk ezt az alaptényt. A vallásos ismeret tehát intuícióval és tapasztalattal megalkotott feltevés folytán jut el az objektivitásról való meggyőződéshez. Ez a meggyőződés azonban nem egy képességnek a bizonyossága, de a teljes élet bizonyossága. A tudatfeletti, tapasztalatilag megismerhető és reális erők az akaratot mozgásba hozzák ; a szeretet hangja felkelti s magasra emelő szárnyakkal növeli meg az érzelmet ; az örök igazság varázsától tündöklő transcendens hatalmasság magasra sarkalja az értelmet s az ember, aki nem tud ellenni kifejezések nélkül, bár érzi, hogy analitikailag nem tudja magát kifejezni, mégis igyekszik kifejezni tapasztalatait a felhasználható képekkel. Bensejében azonban megdönthetetlenül érzi, hogy intuíciójával semmi értelmi argumentáció sem lehet egyenértékű (163., 167., 169., 125—131. lapok).

Ebben a gondolatkörben helyezkednek el azok az épületkövek, amelyeket Dr. Vass Vince most tárgyalásunk alatt álló művében, saját vallomása szerint, egy későbbi nagy vállalkozáshoz, egy egységes és átfogó ismeretelmélet felépítéséhez összehordott. Mí ebben az összefüggésben azért foglalkoztunk ezzel a művével részletesebben, mert úgy látjuk, hogy az ismeretelmélet kérdése az ő theologiai érdeklődésének mindvégig egyik legfőbb problémája volt. Sajnos, ez a kora ifjúságától kezdve mindvégig olyan odaadó szeretettel melengedett terve nem jutott el a megvalósuláshoz. Pedig ezzel szíve vágya szerint élete főművét alkotta volna meg. Még életének utolsó két esztendejében is sokat beszélt erről a tervéről, újra meg újra visszatért hozzá s mikor vállán egyre súlyosabbá vált a kereszt, akkor is remélte, hogy sok munkával és fájdalommal teljes életében egyszer csak találni fog annyi nyugalmat, hogy kedves tervét, theologiai ismeretelméletének megalkotását valóra válthatja. Különösen az a körülmény figyelemreméltó itt, hogy ekkor már nem *vallási* ismeretelméletéről beszélt, hanem kifejezetten *theologiai* ismeretelméletéről. S ez a szempont világosan megjelöli azt a fejlődésvonalat, amelyet a legutóbbi negyedszázad alatt korunk református theologiai gondolkodásával lépést tartva maga Dr. Vass Vince is megtett s ami röviden abban a megállapításban fejezhető ki, hogy *a vallástudomány művelőjéből theologus lett*. Ennek a fejlődésvonalnak a kezdetén még ő is úgy áll előttünk, mint akiben az általános vallástudományi, közelebbről a valláslélektani és vallásbölcseleti érdeklődés dominál, szemben a sajátosan theologiai szempontokkal. „*A vallási ismeretelmélet*“ című művében is csaknem kizárólag ezek a szempontok kötik le érdeklődését s az egész könyvön keresztül inkább a vallásfilozófus viszi a hangot, mint a theologus. A sajátos theologiai szempontok : a kijelentés és kegyelem feltétlensége, a Szentlélek belső bizonyágtételének szerepe, a *sola fide* és a *iustificatio per fidem* elvének a theologiai ismeretelméletben is döntő jelentősége itt még nagyon is a háttérben marad. Tárgyát itt még inkább csak a vallásos ember élményvilágában, valamint ennek érték- és jelentésvonatkozásaiban látja. A fejlődésvonal végén már merőben más a hely-

zet. Itt a teológiát már nem mint vallástudományt kezeli, hanem világosan látja, hogy az a Jézus Krisztusban bennünket személyesen megszólító isteni kijelentés érték- és jelentésrendszerének saját életünk minden egyes viszonyára vonatkozó normatív elismerése, módszeres és rendszeres kifejezése és alkalmazása. Ezen a ponton is örömmel kell feljegyezni azt, hogy Dr. Vass Vincét Istentől kapott világos látása és kritikai érzéke ezen a fejlődésvonalon megőrizte attól a veszélytől, amelybe theologus kortársai közül többen beletévedtek, amikor a teológiát vallástudományként kezelő egyik szélsőségből átlendültek a másik szélsőségbe: a theologizmusba. Erről azonban majd később szólnunk részletesebben.

Filozófiai doktor

A teologiai magántanári vizsga sikeres letétele után Vass Vince újabb vállalkozásba kezd: bölcsészeti doktori szigorlatára készül. Az alig 26 éves fiatal ember páratlan szorgalma, érdeklődésének sokoldalúsága és szellemének frissesége mellett is szinte csodálatraméltó gazdag írói termékenysége. Pedig ezek az évek nem a tanulószoba nyugalmas légkörében telnek. Vass Vince szegény sorban született és nőtt fel s diákkorától kezdve a maga emberségéből kellett eltartania magát. Magántanári vizsgájára és doktori szigorlatára sem készülhetett gondtalan elvonultsgában, hanem bele kellett állnia a valóságos élet sodrába s alaposan meg kellett dolgoznia az egzisztenciáját biztosító mindennapi kenyérért. Tudományos munkálkodása tehát nem l'art pour l'art-szerű időtöltés, hanem a gyakorlati élet vonalán becsülettel és hűséggel elvégzett munkához való hozzáadás, olyan plusz, amelyet a reá-váró hivatás minél jobban való betölthetésének érdekében vállalt. Vass Vince a későbbi korban, tudós professzor korában sem tekintette egyetlen pillanatra sem öncélú tudományrak a teológiát, sőt egyre határozottabban vallotta és hirdette, hogy a tudományos teologiai munkásságot maradék nélkül a gyakorlati egyházépítés szolgálatába kell állítani. Más oldalról viszont nem szűnt meg hangsúlyozni azt sem, hogy az igazi gyakorlati egyházépítő munkához elengedhetetlenül szükséges a lelki felkészültség, az elvi megalapozottság, a teologiai érdeklődés és orientálódás állandó ébrentartása, a gyakorlati egyházi munkát végző lelkipásztornak, mint theologusnak folytonos továbbképzése. E nélkül a legjobb gyakorlati érzékkel megáldott egyházi munkás is dilettáns lehet, Vass Vince pedig talán semmitől sem irtózott jobban, mint az egyházi életben is feltűnhető dilettantizmus veszélyétől. Ezért ostromozta olyan kérlelhetetlen szigorúsággal és keménységgel azt a típust, amelyik utolsó vizsgája után stúdiumait örökre otthagytva az akadémia padjaiban s ezentúl csak „gyakorlati“ munkát akart végezni, örülve annak, hogy lassanként sikerült mindent elfelejtenie, amit valamikor a teológián meg kellett tanulnia. Vass Vince ezt a típust fából való vaskarikának nevezte. Tanítványai előtt, azt hiszem, örökre emlékezetes marad az a profétai

hév és harag, amellyel a „begyöpösödött fejű“ embereket ostromozta. Igaz, hogy e miatt sokak előtt „népszerűtlenné“ vált s többek részéről ellenszenvet váltott ki önmaga ellen. Ő azonban ezzel a népszerűtlenséggel sohasem törődött. Sohasem akart a szó vulgáris értelmében vett népszerűsége pályázni, mert sohasem *látszani*, hanem *lenni* akart. Neki nem a népszerűség volt a fontos, hanem a magyar református lekipásztor szellemi színvonalának minél magasabb szintre való felemelése. Ezért a célért sem tartott drágának s ezért a célért a népszerűtlenséget is hajlandó volt elhordozni. E cél érdekében ő volt önmagának is legszigorúbb kritikusa. Kora ifjúságától kezdve megszokott nagy szorgalma egyéb körülmények mellett ebből a szempontból értéhető és értékelhető igazán.

Ennek a szorgalomnak és lankadatlan önművelésnek szép eredményeként jelent meg 1917-ben „*Vallás és erkölcs*“ című tanulmánya. Érdekes, hogy tudományos érdeklődésének sokoldalúsága mellett is életének ebben a korszakában mennyire uralkodott benne az apologetikus hajlam. Arról már szóltunk, hogy első tanulmányának megírására is főleg ez az apologetikus hajlandóság vonzotta s „*A vallási ismeretelmélet*“ című könyvében is elsősorban apologetikai szempontból igyekezett tisztázni a hit és tudás egymáshoz való viszonyát. Ugyanezzel a törekvéssel találkozunk „*Vallás és erkölcs*“ című munkájában is. Itt is főleg apologetikai szempontból igyekezett a vallás és erkölcs viszonyát felmutatni, szemben azokkal a törekvésekkel, amelyek a religiosum figyelmen kívül hagyásával az etikumot hovatovább puszta moráлизmussá süllyesztették le. Vass Vince határozottan vallja, hogy vallás és erkölcs kölcsönhatásban, szoros kapcsolatban vannak egymással (3. l.). A valóságban nem találhatjuk fel a morált és vallást elkülönítve egymástól (5. l.). A történelemben vallás és erkölcs olyan egységben nyilvánulnak, annyira összekeveredve jelennek meg, hogy szétválasztásuk s ennek alapján egymásra hatásuk értékelése lehetetlen (6. l.). Csupán arra a kérdésre kereshetünk feleletet, hogy *mit jelent a morál a vallásnak* és megfordítva, *mit jelent a vallás a morálra nézve* (48. l.) Vass Vince azzal a felfogással szemben, amely szerint a morál tulajdonképpen a vallásból nő ki, azt vallja, hogy a vallás nem tekinthető a morál kiindulópontjává, mert a vallás megelőző kultúréletet tételez fel. Az értékek s ezek között az erkölcsi érték is, szellemünk apriori sajátjai, hatásuk alatt áll a kultúrélet s az erkölcsi magatartás már akkor is, mikor még távol vagyunk a vallástól, mely lélektanilag éppen az értékek hatásának kitett gyakorlati életérdekekből születik meg (49. l.). De nemcsak vallástörténeti, hanem valláslélektani szempontból is ez a sorrend. A vallásos lelkiállapot kialakulását morális erőfeszítés előzi meg. Isten felismeréséhez képesség kell s a tapasztalat azt tanítja, hogy ez a képesség a morális élet. S ha a vallás azt állítja, hogy Istent kijelentés útján ismeri meg, akkor azt kell felelni, hogy ez a kijelentés sem más, mint az a lélektani mozzanat, amikor a bennünk működő szellemi személyes erő szembefordul az akadályokkal s ezzel tisztítja, erősíti, fejleszti

helyes irányba tereli a morális öntudatot, vagy más szavakkal : a kijelentés az a lélektani mozzanat, melyben saját emberi méltóságunk lép öntudatunkba sokszor fájdalmas, megrázó módon. Csak azért természetfeletti ez, mert a mi természetünk tényleges állapotában ellenkezik vele : bűnös, mert a mi empirikus természetünk nem felel meg legbensőbb lényegének, alatta áll annak ; emberalatti életet élünk. De mivel erkölcsre képes lények vagyunk, természetes is, isteni és emberi együttal. Jézus éppen azért természetfeletti kijelentése Istennek, mert az ő tökéletes életét empirikus emberi erők nem produkálták volna. S ha ő reá hivatkozunk, akkor is azt kell látnunk, hogy a valláshoz elsősorban morális erőfeszítés szükséges, hogy Istennek morális tulajdonságai a döntő fontosságúak (50—52. l.).

De vajjon mit jelent akkor a vallás a morálnak? Azt a lelki diszpozíciót nyújtja, amely a morális életfolytatáshoz szükséges. Fogékonyabbá teszi az embert a morális értékek felismerésére s képessé teszi azoknak megvalósítására. Azáltal, hogy a megtérésben megújult lelkületet ad az embernek, sajátos erővé válik az erkölcsi eszméknek realizálására, képessé tesz a szeretet életére. Vallás és erkölcs tehát együtt haladnak. Az erkölcs mint követelmény lép bele az emberi életbe, mint önlényegünk megvalósulásának ellenállhatatlan szükségessége. Jogosultsága önmagában van, szellemi természetünk szükségkép hozza elő. Ezzel a követelménnyel szemben azonban az embernek szüksége van pszichológiai diszpozíciókra, készsége, hajlamra, képessége, erőre. Ekkor lép közbe a vallás és felrázza az embert, az erkölcsi cél irányába vezetett, megalkuvást nem ismerő szenvedélyt öntve belé. A vallás lényege éppen az a lélektani állapot, az a szenvedély és emocionális felkészültség, mely a morális értékek realizálásához szükséges lélektani feltételeket tartalmazza : az értékek megragadásának, a hozzájuk való viszonyulásnak és átélésünknek feltételeit (53—68. l.).

Vallás és erkölcs tehát nem zárják ki egymást, sőt egyesenes összetartoznak, de azért mégsem azonosak. Mindegyiknek külön léte van — elméletben. A morál taníthatja az erkölcsi eszméket vallás nélkül is. A vallás egyesülhet Istennel a nélkül, hogy az erkölcs formuláit hirdetné. Az élet azonban, mely egyesíti az összetartozandókat és szétválasztja az ellentmondókat, eleven csatornákat váj közöttük, melyeken keresztül erőt szív fel az egyik s erejéhez tartalmat a másik (69—70. l.).

Nyilvánvaló, hogy ez a tanulmány, amelynek csak a megértés szempontjából szükséges főbb gondolatait ismertettük itt, ma már theologiai ethikai szempontból feltétlenül korrekciót igényel. Az az álláspont, amely az etikát csupán bölcséleti alapon, mint filozófiai etikát kezeli s a theologiat vallástudományként fogja fel, ma már határozottan túlhaladottnak tekinthető. De még ha pusztán vallástörténeti és valláslélektani szempontból néznők is a kérdést, a vallás az erkölcs viszonyában akkor is a vallásé az elsőbbség. Mert minden vallásos öntudat bilaterális ; azzal a kérdéssel, hogy mi nekem az Isten, nyomban és közvetlenül szemben áll ez a másik kérdés : mivé *kell* nekem lennem az Isten

számára. A vallásos egyénben fellépő függésérzet nyomban és közvetlenül a *kötelezettség* érzését hívja elő. Tehát tulajdonképpen minden erkölcsiség akkor kezdődik, amikor a lélekben jelentkezik a függés olyan valakitől, akinek az akarata törvényként lép fel az öntudatban. Az ember, mint erkölcsi lény, minden korban és helyen már mint vallásos lény áll előttünk s tisztán történetileg szemlélve is a kérdést, sohasem bontható ki egy olyan valóságból, amelyben akarva, nem akarva, mindig és mindenütt benne él: a vallásos valóságból. Azt kell tehát mondanunk, történeti szempontból is, hogy a vallás az erkölcs anyaméhe. Más oldalról viszont azt is meg kell jegyeznünk, hogy amilyen egyoldalú eljárás volna a vallást az erkölcsiségből származtatni, éppen olyan téves dolog volna az erkölcsöt egyoldalúan a vallásból levezetni. Sokkal inkább azt kell mondanunk, amit tanulmánya végén maga Vass Vince is vallott, hogy vallás és erkölcs között nem egyoldalú függés, hanem szerves kölcsönhatás áll fenn. Hogy ez a kölcsönhatás milyen természetű és mértékű, az persze vallásonként más és más. Ez a felfogás később erőteljesen érvényesült Vass Vince *ethikai kompendiumában* is, amely sajnos, eddig nyomtatásban nem jelent meg.

A professzori katedrán

Ilyen felkészültség után, három szép tudományos munka, a *theologiai magántanári és bölcsészeti doktori képesítés birtokában*, egészen természetes volt, hogy a dunántúli református egyházkerület a pápai *theologiai akadémia* rendszeres *theologiai tanszékére tanárnak* megválasztotta. Ezzel Dr. Vass Vince eljutott arra a *szolgálatra*, amelyre Isten végzése folytán el kellett jutnia, amelyre *nagyszerű tehetsége és alapos felkészültsége* egyenesen *elkötelezték* őt s amelyen *emberi megítélésünk* szerint *mindvégig* meg is kellett volna maradnia. Mert ha *emberi szemmel áttekintjük eredményekben gazdag és hűséges szolgálatban eltöltött életét*, azt kell mondanunk, hogy ennek az életnek *legáldottabb és legtöbb gyümölcsét termő időszaka* az a *tizenkét esztendő* volt, amit a *theologiai tanári szolgálatban* töltött el.

Amint az eddigiekből láttuk, Dr. Vass Vince a *tanári katedrára* úgy érkezett el, mint *alaposan képzett vallásbölcsész*. Az *igazi theologus* egyre *növekvő arányokban tanári szolgálat*a közben *bontakozott ki* benne. Ebben a tényben is *kitündöklék* hű *szolgálatának nagy igazsága*: a *feladatokat* mindig *tehetsége és készültsége* szerint kapta, a *kevésen való hűség jutalmaként*, de a *feladat nagyságához igazán* annak *végzése* közben *nőtt* hozzá. Dr. Vasady Béla *találónan állapítja meg*, róla, hogy *theologiai munkásságát* *kora ifjúságától kezdve* három *tényező befolyásolta*: 1. a *modern vallástudományi, főként valláslélektani és vallásbölcsészeti vizsgálódás*, 2. a *francia theologia sajátos szellemisége*, végül 3. *Kálvin János theológiája* (*Lelkészegyesület XXXVI. évf. 23. sz.*). *Tanári működésének kezdetén* e *három tényező közül* inkább az *első kettő* volt *uralkodó jelentőségű*, ám a *későbbi évek*

folyamán ezek egyre jobban háttérbe szorultak, átadva a helyet a harmadiknak, Kálvin theológiája döntő jelentőségű hatásának. Így fejlődött ő képzett vallásbölcsestől a szó helyes értelmében vett „kálvinista“ theologussá. Feladatul kapta a református theologiai tanár szolgálatát, s az őt mindvégig jellemző lelkiismeretes komolyságból természetszerűleg következett, hogy a tőle telhető legteltesebb mértékben igyekezett azzá lenni, amivé a vállalt szolgálat elkötelezte: református theologussá. S honnan vehette volna ehhez az erőt, a tartalmat, ha nem az örökkévaló Igéből és az Igének ma is legalaposabb és legtisztább tolmácsolásából, Kálvin theológiájából és a református hitvallásokból? Erre az időre esik lelki életének pozitív irányvétele s az Ige alázatos és szorgalmas tanulmányozása folytán egyre fokozódó elmélyülése és meggazdagodása mellett Kálvin műveinek, a hitvallásoknak és a pozitív irányú református theologiai irodalomnak alapos megismerése is. Azok a hű lelkek, akik akkori imádságaikban olyan sokat tusakodtak Dr. Vass Vincéért s Istenhez vezető útjában és lelki életének határozott evangéliumi irányvételében annyi szeretettel támogatták őt, bizonyára tanúságot tudnának tenni arról a buzgó keresésről és szomjúságról, amellyel sokszor éjtszakai-kon át az Ige mélységeibe merült alá Kálvin theológiájának és a hitvallásoknak tanulmányozása mellett. Ő maga később úgy emlékezett vissza ezekre az időkre, mint életének legboldogabb és legáldottabb időszakára. Arca szinte átszellemült az emlékezésben felújuló újraátélés gyönyörűségétől, amikor ezekről az évekről beszélt. Saját vallomása szerint sokszor megtörtént, hogy amikor egész éjtszakai tanulás után szerető hitvese jó reggelt köszöntött rá dolgozószobájában s felhúzta az ablakredőnyöket, a beáradó reggeli világosság láttára így sóhajtott fel: milyen kár, hogy ilyen gyorsan múlik az idő, pedig ezt még szerettem volna elolvasni!

Ezeknek az éveknél egyik legszebb termése az a hét részből álló tanulmány, amely a Dunántúli Protestáns Lap XXXIII. évfolyamának hasábjain jelent meg 1922-ben „*A kálvinista theologia — élménytheologia*“ címmel. Ha alkalmas idők jöttével sor kerül majd arra, hogy Dr. Vass Vince kézirati hagyatéka nyomtatásban megjelenjen, szerény véleményünk szerint ezt a pompás tanulmányt feltétlenül ki kellene emelni a Dun. Prot. Lap ma már nehezen hozzáférhető régi évfolyamának kötetéből és nyomtatásban újra meg kellene jelentetni már csak azért is, mert ez a tanulmány önmagában hordozott értékei mellett magyar theologiai történeti szempontból is külön érdeklődésre tarthat igényt. Ugyanis kevéssel azelőtt jelent meg, amikor magyar theologiai életünkben is beállott a fordulópont és az ú. n. „*diaktika theologia*“ élményellenes beállítottága nálunk is érezte hatását.

Ebben a tanulmányban Dr. Vass Vincét főleg az a célkitűzés irányítja, amely az ő egész theologiai tevékenységének egyik legfőbb rugója volt, nevezetesen, hogy a református theologiaiát kiszabadítsa a száraz orthodoxia halálos szorításából. Ezért tiltakozik minden olyan törekvés ellen, amely a Szentlélek belső bizonyágtétele által teremtett személyes élő hitet pusztá tekintély-

hittel akarja helyettesíteni, vagyis a hitet elhivéssé akarja tenni, amikor nincs tekintettel az örökkévaló korszerűségére s ugyanakkor egyetlen korszakot akar örökkévalóvá tenni a kifejezőköntös kanonizálása által. Ő a theologia célját az élő Isten megismerésében látja, ezért szerinte a theologia egyik legégetőbb problémája az Isten megismerésének szubjektív folyamata. Az élő Isten valóságát természetes emberi képességeinkkel el nem érhetjük. A hit éppen ebből az antiintellektualizmusból él. Isten megismerésére egyedül az élő Isten vezethet el bennünket az Ő Szentléleke által. Ezért a református theologia a *Szentlélek theológiája*. Ámde a Szentlélek által teremtett istenismeret és a belőle fakadó hitbizonyosság bennünk történik. Istent ugyanis nem úgy ismerjük meg, amint Ő önmagában létezik, hanem hozzánk való viszonyában, úgy, amint nekünk kijelenti magát a Szentlélek által. Ebből az következik, hogy a református theológiának szubjektívnek és objektívnek kell lennie egyszerre. Szubjektívnek, mert hiszen személyes, szubjektív bizonyosságot kell szereznünk Istenről, de objektívnek is, mert ezt a bizonyosságot nem mi teremjtük, meg, hanem maga a hatalmas és kegyelmes Isten lép belénk és mi Őt éljük át. Ebben az értelemben tiltakozik Dr. Vass Vince a szubjektívizmus irányába való lecsúszás ellen épúgy, mint az objektívizmus irányába való lecsúszás ellen. Az igazi theologusnak az egyenes vágányon kell haladnia, a két szélsőség *felett* álló igazságba kapcsolódva. Csak így érheti el azt, hogy miközben kiküzdí magától a száraz veszedelem karjaiból, egyúttal lehetetlenné teszi a bizonyos veszedelem támadásait.

E tanulmány hatása alatt és egyéb megnyilatkozásai, valamint vallomásai alapján sokan élménytheologusnak tartották Dr. Vass Vincét. Csakugyan volt idő, amikor ő maga is annak nevezte magát. Az igazság érdekében azonban rá kell mutatnunk arra, hogy ez az élménytheologia semmiesetre sem azonosítható a szektáskodó pietizmusnak azzal az egyoldalú élménytheológiájával, amely a theologia tárgyát a vallásos ember élményvilágában látja s éppen ezért a vallás és theologia elhumanizálásához vezet, a dogmatikában pedig hittételek normatív előterjesztése helyett csak kidesztillált élménytartalmak elemző leírását nyújtja s úgynevezett bizonyágtételében inkább az emberről és ennek élményeiről beszél, nem pedig az ezeket kiváltó Istenről. Ehhez az élménytheológiához, amellyel szemben a „dialektika theologia“ olyan erőteljes ellenhatással lépett fel, a Dr. Vass Vince theológiájának úgyszólván semmi köze sem volt. Az ő „élménytheológiája“ erőteljes visszahatás volt egyfelől a száraz, megmerevedett orthodoxiával, valamint ennek mostohatestvérével, a racionalizmussal szemben, másfelől pedig a már-már anthropológiává süllyedt theologia ellenpólusaként jelentkező theologizmussal szemben. Ugyanakkor azonban erőteljesen tiltakozott az ellen az élménytheologia ellen is, amely hovatovább végső forrása és mértéke akart lenni minden istenismeretnek, az embert állítva oda a világ középpontjába szubjektív élményeivel.

Dr. Vass Vince a szélsőségek között, vagy helyesebben

mondva : a szélsőségek *felett* kereste a helyes megoldást, s úgy vélte, hogy ezt a megoldást megtalálta és kifejezésre is juttatta az ő sajátosan egyéni rendszerében, melyet legszívesebben az *egyensúly teológiájának* neveznénk, értve ezen azt az elrendezést, amelyben mind az objektív, mind pedig a szubjektív elem megtalálta a megfelelő szerepet és értékelést. Világosan látható ez életének legnagyobb alkotásában, kétkötetes dogmatikájában, amely 1927-ben jelent meg „*A keresztyénség világnézete*“ címmel. Ebben a munkájában is elejétől végig mindig és mindenütt Istenről szól, mert teológiájának „a szíve az a meggyőződés, hogy a keresztyén ember élete elejétől végig a Szentlélek Isten vezetése alatt áll. Ettől származik minden : az Ige haszna és hatása, a Krisztussal való egyesülés, a bűnbocsánat, újjászületés, látás és megbizonyosodás a megszentelődés útján. Az egész keresztyén élet a Szentlélek műve, tehát a hit is, az istenismeret is“. Ugyanakkor azonban világosan látja azt is, hogy Istennek ez a munkája az emberben történik, az emberen megy végbe. Íme az objektív és szubjektív szempont kellő egyensúlya.

Ezzel a munkájával Dr. Vass Vince rendkívül nagy szolgálatot tett a református dogmatika népszerűsítése érdekében. Bár a dogmatikai anyag elágaztatásának és elrendezésének túlzott jelentőséget nem tulajdonítunk, mégis meg kell jegyeznünk annyit, hogy szerkezeti szempontból helyesebb megoldást is találhatott volna (pl. a szentháromságtant a mű végén, mintegy befejezésül adja elő!). Ettől eltekintve örömmel kell feljegyezni itt is, hogy ebben a dogmatikában Dr. Vass Vince teológiai irodalmunkat valóban értékes művel gyarapította. Különösen három jellemző vonás teszi ezt a művet magyar teológiai irodalmunk maradandó értékű kincsévé : a biblikus és hitvallásos jelleg mellett Kálvin teológiai hatásának érvényesülése és az egész munkán uralkodó pozitív gyakorlatiasságra való törekvés. Ennek a három tényezőnek szerves összekapcsolódása teszi Dr. Vass Vince tudományát valódi építő tudománnyá. Könyve ezzel a határozott céllal is készült : a hívő tudomány által képviselt igazságot érvényre juttatni a gyakorlati életben.

Theológiai iránya.

Irányzatoktól átszínezett magyar református teológiai életünkben sokakat bizonyára érdekelné az a kérdés, hogy Dr. Vass Vince melyik teológiai irány, vagy iskola képviselőjének vallotta magát. Erre a kérdésre nyugodtan felelhetjük, hogy egyikének sem. Semmi ellen sem tiltakozott olyan hevesen, mint mikor valaki teológiájának „irányzata“ után tudakozódott nála s különös ingerültség lobbant fel benne, ha gondolatait és egyéniségét valaki „skatulyázní“ akarta. S mint annyi másban, ebben is neki volt igaza! Dr. Vass Vince valóban nem „skatulyázható“ iskolába és irányzatba nem sorozható. Szellemének sokoldalúsága, színes és gazdag egyéniségének nagy távlatokon mozgó pompás skálája egyetlen irányzat vagy iskola keretei között sem

osztályozható maradék nélkül. Alig lehetne nagyobb erőszaktételt alkalmazni az ő sajátosan egyéni rendszerével szemben, mintha azt a maga teljes egészében egyik vagy másik irányzat keretei között akarnók elhelyezni, vagy pedig egy összehasonlító elemzés során más rendszerek domináns elemeit vélnők felfedezni nála. Az bizonyos, hogy mint minden nagy egyéniségnél, az ő szellemi fejlődésében is nagy szerepet játszottak a kívülről jött hatások. Folytonos mozgásban lévő szellemi életére sokszor volt termékenyítő hatással egy-egy új gondolat, vagy ugyanannak az igazságnak más színben és beállításban való meglátása. Ezeket a kívülről jött hatásokat és gondolatokat azonban sohasem vette át szolgailag, hanem szellemének izzó kohójában saját gondolataival formálta, elegyítette, átolvasztotta és átszűrte, míglen a saját egyénisége és gondolatvilága által döntően befolyásolt folyamatban létrejött a szintézis: az igazságnak Dr. Vass Vince által történt megfogalmazása. Úgy vélem, legközelebb járunk a valósághoz akkor, amikor azt mondjuk, hogy Dr. Vass Vince egész egyéniségének legmélyebb életgyökereivel az Igéből táplálkozó, egzisztenciálisan gondolkodó, hitvallásos magyar református theologus volt, aki sajátosan egyéni, bizonyos liberális szint mutató alapkonceptió körül kialakult rendszerét kálvini gondolatemekekkel, hitvallásos tartalommal s a saját élményeinknek gazdag világában kikristályosodott igazságmozzanatokkal igyekezett megtölteni. Innét magyarázható az, hogy több-kevesebb joggal mindenki a magáénak vallhatta őt. Akik érzésben és gondolkodásban a liberális szellem hordozóinak érezték magukat, ő reá hivatkoztak, mint egyik legfőbb igazolásukra. Az élménykeresztyénység képviselői benne látták felfogásuk és magatartásuk egyik legigazibb kifejezőjét és hordozóját. S a legszigorúbb orthodoxiának a kizárólagosság igényével fellépő harcosai úgy vélték, hogy „ama kívüllevők” közül ő volt hozzájuk legközelebb, bizton hitték róla, hogy egyszer hozzájuk fog megérkezni s mindvégig úgy tartották számon, mint a legigéretesebb — prozelitát. Dr. Vass Vince pedig a különcödés legkisebb jele nélkül haladt tovább a maga útján, azon az úton, Aki egyben az igazság és az élet is volt számára: a Krisztus örökkévalóságba vezető nyomdokán. Krisztusnak akart ő hűséges és engedelmes tanítványa lenni s amit közben másoktól is tanult, azt mindig az örökkévaló élő Igével, Krisztussal igyekezett megmérni. Eleven biblicitása mellett Istentől kegyelmi ajándékként kapott éles elméje s a rendszeres és szorgalmas önképzés útján kifejlődött biztos kritikai érzéke képessé tette arra, hogy a legkülönbözőbb rendszerekben is meglássa azt, ami időfeletti, maradandó érték s ettől gondosan elkülönítse azt, ami csak esetleges és jelenségszerű. Legtöbbet Kálvintól tanult s őt tartotta a legnagyobb theologusnak. De mellette igyekezett megismerni az újkori theologia képviselőit is. Rendkívül sokat olvasott s korának minden tekintetben magas színvonalon álló theologusa volt. A külföldiek közül különösen nagyra értékelte Schaefer-t, Ihmels-t, Nitzsch-et, Bavinck-ot. Schaefer-t kora egyik leghívebb theologusának tartotta. Ihmels-hez az élménytheologia miatt vonzódott s külö-

nösen azt értékelte nála, hogy az élménynek mint módszernek a kihangsúlyozása mellett is megőrizte theológiájának theocentrikus jellegét. F. A. B. Nitzsch dogmatikai művében az addig elért eredmények világos és tárgyilagos összegezését méltányolta s a rendszeres theologia iránt nagyobb érdeklődést mutató tanítványainak nagy szeretettel ajánlotta az ő dogmatikájának tanulmányozását. Bavinck-ban biblikussága és szinte kristálytiszta egyszerűsége mellett főleg a tárgyilagos tudóst csodálta s bár legkevesebb megértést az általa is képviselt ú. n. holland szigorú kálvinista irány képviselői iránt tanúsított, műveit mégis szívesen olvasta s úgy érezte, hogy „a szigorú kálvinisták“ közül vele tud legtöbb ponton egyetérteni. Érdekes, hogy Barth-ot s általában a „dialektika theologia“ képviselőit nem tudta „bevenni“. Különösen a dialektikai módszer volt az, amit sehogyan sem tudott összeegyeztetni az ő világos, egyszerű és szabatos tételezést követelő módszerével. Különösen elítélte a minden áron való folytonos dialektikázást. Ezt pusztá elmejátéknak nevezte. Az elmejátékot pedig nem tartotta méltónak a komoly theologushoz. A dialektika theológiával szemben tanúsított magatartása azonban mindvégig csak másodrendű jelentőségű maradt és pedig főleg azért, mert ezt a theológiát ő — részben gyülekezeti lelkipásztori szolgálatának nagy elfoglaltsága miatt, részben pedig életének egyre fokozódó fájdalmai és megpróbáltatásai miatt — nem ismerte, illetve csak másodkézből nyert adatok és tolmácsolások alapján ismerte. Ezt a tényt nyugodt lelkiismerettel és a hálás tanítvány tárgyilagosságával jegyezhetem fel, aki életének utolsó két esztendejében különösen sokat beszélgettem vele ezekről a kérdésekről. Ezeknek a beszélgetéseknek végső konklúziója mindig az ő következetesen megőrzött theologiai álláspontja volt: a theologusnak az a feladata, hogy az igazságot keresse. S ezt az igazságot akkor is el kell fogadni és a gyakorlati egyházépítés szolgálatában akkor is fel kell használni, ha történetesen Barth, vagy más valaki tanítja. Viszont a tévelygés ellen akkor is tiltakozni kellene, ha maga Kálvin tanítaná is. Dr. Vass Vince ebben a tételben olyan igazságot mondott ki, amelyet nekünk, magyar theologusoknak nagyon is meg kell szívlelnünk. Úgy érzem, legközelebb járok a valósághoz, amikor Dr. Vass Vince theologiai irányáról azt mondom, hogy ő Jézus Krisztusnak hűséges és engedelmes követője, Kálvinnak és hitvallásos református eleinknek buzgó tanítványa volt, aki a külföldi theologusok hatása alatt is magyar földön a saját fejével mert és tudott magyarul gondolkodni!

A tanár mint pásztor

Valaki azt írta Dr. Vass Vincéről, hogy professor korában igazi lelkipásztora volt tanítványainak és mint lelkipásztor, egyetlen pillanatig sem szűnt meg tanár lenni. Valóban így volt. Tanári szolgálatának legszembetűnőbb és legkedvesebb vonása volt a pásztori vonás. Az a távolság, amely a katedrán prelegáló tanár és a padban ülő diák között sokszor ott tátong, Dr. Vass

Vince tanítványai között sohasem létezett. Az ő órái mindig élményt jelentettek számunkra. Különösen dogmatika óráit szerettük. Mikor az óra kezdetét jelző csengő elhangzott, már valamennyien a helyünkön ültünk komoly csendben és feszült várakozásban, mint akik előre érzik, hogy itt valami történni fog. S mikor szeretett alakja jellegzetes ritmikus járásával megjelent közöttünk s meleg tekintetével végigsimogatott bennünket, olyanok voltunk, mint felszállás előtt a gépmadár utasai : minden pillanatban készek a szárnyalásra. Néhány rövid mondatban összefoglalta a mult óra anyagát. Ezzel kész volt a kapcsolódási pont s a következő percekben már az új kérdések áramlásában szárnyaltunk vele együtt örökkévaló magaslatok felé. Lent maradni egyszerűen nem lehetett. A meleg, sokszor gyújtó hangján keresztül megnyilvánuló szuggesztív erő, lelkét szinte a fehér izzásig hevítő belső tűz s impulzív egyéniségének ellenállhatatlan sodra mindenkit magával ragadott. S mikor az óra végét jelző csengő megszólalt, a csillogó szemű és tüzes arcú hallgatók lelkéből ez a sóhaj fakadt : kár, hogy vége van. Sokszor meg is kértük, hogy a szünetben is folytassa előadását. Azt hiszem ebben a kérésben látta ő áldott szolgálatának legnagyobb földi jutalmát. Pedig az igazán megjutalmazottak mi voltunk, mert ezeken az órákon az ő drága lelkének eleven darabjait osztogatta szét közöttünk.

Egy theologiai akadémiának mindenkori jellegét a dogmatika-professzor adja meg, különösen akkor, ha az szubsztanciális dogmatikus. Dr. Vass Vince pedig a szó teljes értelmében vett szubsztanciális dogmatikus volt. Egészen természetes tehát, hogy az akkori pápai theologiai akadémiának jellegét ő adta meg. Az örök diákhumor el is nevezte ezt a korszakot „vas-korszaknak”. S ebben a jellemzésben nem csupán Dr. Vass Vince professzori szigorúságát jellemezte. Pedig ő a mellett, hogy tanítványainak igazi lelkigondozója, *spiritualis rector*-a és atyai jóbarátja volt, aki az igazán rászorulókat a saját pénzéből anyagilag is támogatta, mégis szigorú tanár volt. Ez a szigorúság abból magyarázható, hogy ő a magyar református lelkipásztor képét az Ige alapján, tehát a legmagasabb színvonalúnak rajzolta meg s mivel ennek a képnek a megvalósításáért ő mindent megtett, ugyanezt elvárta tanítványaitól is. Ezért szabott ő mindegyik tanítványa elé a teljesítőképesség határáig erő követelményeket.

Tanítványait sok-sok négyszemközti pásztori beszélgetés közben egytől-egyig alaposan megismerte, s emberileg nézve, közülük sokan neki köszönhetik, hogy Isten kegyelmes hívását meghallották. Tanári hivatásának súlyát, a leendő lelkipásztorok nevelését teljes felelősséggérzettel hordozta. A lelkésznevelés idejét *kegyelmi időnek* tekintette s minden tőle telhetőt megtett azért, hogy a reábizott üzenet továbbadásánál hűséges és alkalmas eszközt legyen Isten kezében. Ezért tanítványait nemcsak oktatta, buzdította és irányította, hanem imádságaiban is hordozta. Micsoda erőforrás ez a tanítvány számára, ha tudja, hogy a professzora imádkozik érte! Így lett ő tanítványainak igazi pásztor a s így vált a közte és tanítványai közötti viszony valódi lelki

közösséggé, szeretetközösséggé. A meleg és közvetlen személyes érintkezés, a közös feladatok munkálásába való együttes elmélyülés mellett ez a szeretetközösség igazi színt és tartalmat az ő bibliaóráin kapott. Tanár és diák meghitt viszonya itt mélyült el testvéri közösséggé. S ha már a dogmatika órákon is eltűnt minden távolság tanár és tanítvány közül, s egyszerűen csak theologus viatorként kerestük közösen az igazságot, ezeken a bibliaórákon meg úgy vettünk részt, mint egyszerű, alázatos emberek, mint zarándokok, akik megmosattatva a Barány vérében, a bűn mélységeiből útralkeltünk az örökkévalóság felé. Dr. Vass Vince áldott lelke itt tárult ki előttünk egész mélységéig s itt kaptunk tőle olyan bizonyágtételeket és vallomásokat, amelyek a hallgatóságot gyülekeztették. Nagyon sokat köszönhetünk neki, mint tanárnak, talán még többet, mint embernek és atyai jóbarátnak, de legtöbbit köszönünk neki, mint a lelkünk hűséges pásztorának. Dr. Vass Vince ezzel is láthatóvá tette azt az igazságot, hogy a theologus személyétől elválaszthatatlan a lelkipásztori szolgálat, viszont a lelkipásztor személyében is nélkülözhetetlen a theologus tevékenysége. Theologussá nem légüres térben leszünk, hanem a valóságos élet sodrában s jó theologus sohasem lehet az, aki nem veszi ki részét az igehirdetés és a gyülekezeti munka szolgálatából is. Viszont a lelkipásztor sem deus ex machinaként áll elő és lép szolgálatba, hanem csakis az Ige teológiájába való alámerülés közben s jó lelkipásztor sohasem lehet az, aki theologus mivoltát megtagadva, szolgálatának ezt a nélkülözhetetlen ágát önmagában elsorvadni engedi. Dr. Vass Vince egyformán idegenkedett a pásztori szolgálatot nem végző, kizárólag csak „iskolás“ theologustól és a theologus tevékenységgel mit sem törődő csak „gyakorlati“ lelkipásztortól.

Dr. Vass Vince mint tudós theologus a rendelkezésére álló időhöz mérten bőségesen kivette részét az igehirdetés és a gyakorlati egyházépítés szolgálatából, és pedig nemcsak a pápai református gyülekezetben, ahol tanítványai is közvetlenül kerültek az ő igehirdetésének termékenyítő hatása alá, hanem az ország más gyülekezeteiben is, főként pedig a dunántúli egyházkerület gyülekezeteiben. Ennek az egyházkerületnek alig van olyan gyülekezete, amelyben különböző alkalmakkor ne szolgált volna. Igehirdetésének legjellemzőbb vonásai a biblikus mélység, a prófétai hév, és az a nemes páthosz, amely ellenállhatatlan erővel ragadta magával hallgatóit. Különösen akkor volt nagy, amikor ébreszteni kellett. Ilyenkor olyan érzésvihar tombolt végig egész lényén, hogy annak hatására kénytelen volt felengedni a legkeményebb szív és a legközönyösebb lélek is. Ha csak tehetette, prédikációit mindig leírta és alaposan meg is tanulta. Előadásaiiban sokszor volt kénytelen „rögtönözni“, bár nála ez sem volt a szó betűszerinti értelemben vett rögtönzés, mert soha nem nyugvó lelkében állandóan értek és izzottak a témák, szószékre azonban sohasem lépett legalább egy órai előzetes meditáció nélkül. Érdekes, hogy ő, aki annyit tanított s még gyülekezeti lelkipásztor korában sem szűnt soha tanulni és tanítani, igehirdetésében nem engedett

nagy szerepet a tanító elemnek. Az Augustinus tétele szerinti hármas követelményből ő inkább a másik kettőt valószínűsítette meg: a rábírást és a gyönyörködtetést. Ez utóbbit azonban mindig igen óvatos mértékben csinálta. Legjobban elemében volt a rábírásnál, a megindításnál, a felrázásnál. Igehirdetésének jellemző prófétai ereje itt bontakozott ki és érvényesült leghatalmasabban.

Írói tevékenysége

Külön is kell még néhány szót szólnunk az ő írói tevékenységéről. Tudta, hogy a sajtó nagyhatalom s ő, aki Isten dicsőségének szolgálatában és az anyaszentegyház építésében minden lehető eszközt felhasznált, írói tevékenységével is bőséges részt vállalt a szolgálatból. Könyvei, füzetei, tanulmányai és cikkei egyre nagyobb számban jelentek meg s korának egyik legtermékenyebb egyházi írója volt. Meg sem kíséreljük, hogy rengeteg írását sorra felemlítsük, csupán azokat jegyezzük fel, amelyek önálló alakban is megjelentek, bár felsorolásuk a teljességre így sem tart igényt. Az eddig már említettek mellett 1921-ben „Ünnepeink“ főcím alatt öt füzetben foglal kozik a vasárnap, advent, karácsony, nagypéntek és húsvét jelentőségével. 1922-ben „Jobb jövő felé“ címen a „kunhegyesi memorandum“ elvi kifejtése mellett „Az elevek“ „A megújulás“, „Az egyházélet hivatása“, „Az igehirdetés“, „A lelkipásztor“, „Az egyháztalagok“ című írásait gyűjti össze. 1924-ben „Útmutatót“-t ad ki a bibliakörök vezetésére. 1925-ben „Ebben a világban, de nem e világból“ cím alatt egy kötetre való prédikációt, cikket és előadást gyűjt össze pompás csokorba, 1926-ban „Jókai kálvinizmusá“-ról ír, ugyanebben az évben az egyes szek-tákról írt megfelelő kritikai ismertetést, ugyancsak ebben az évben jelenik meg „A meglevenedett csontok“ című füzete, mely a mohácsi vész négyszázados évfordulójára írt és az ORLE által rendezett országos emlékünnepeken a hajdúböszörményi újtemplomban elmondott prófétai erejű hatalmas prédikációját tartalmazza, amely még a konferencia idején megjelent nyomtatásban. 1941-ben „A predestináció“ című füzete jelenik meg, amely erről a kérdésről a Református Élet-be írt cikksorozatát tartalmazza. Ezek mellett, mint említettük, igen sok cikke, tanulmánya és prédikációja jelent meg, melyek mind azt mutatják, hogy egyházi lapjainknak egyik legszorgalmasabb munkatársa volt, aki kezét állandóan ott tartotta egyházi életünk ütőerén s mindig oda sietett a segítséggel, ahol erre látása szerint legnagyobb szükség volt.

Most még csak arra a kérdésre keressünk feleletet, hogy miért írt Dr. Vass Vince ú. n. népies dogmatikát s miért törekedett minden írásában arra, hogy a theológiát népszerűsítse? Mert az kétségtelen, hogy az ő nagyszerű tehetségével és alapos tudásával sokkal könnyebben írhatott volna „tudományos“ dolgokat is. Miért igyekezett mégis *népies egyházi íróvá* válni? Hadd feleljen erre a kérdésre ő maga : „... ezeknek a könyveknek két sajátos-sága következik. Az egyik az, hogy olyan nyelven igyekeznek beszélni, amit a gondolkodni tudó olvasó, ha tudományosan nem

képzett is, könnyen megérthet. Így írni kétség kívül nehéz. Sokszor egyetlen szó helyett mondatokat kell írni, egyetlen mondat helyett fejezeteket... A másik pedig az, hogy keresni kell azokat a vezetőket, amelyek az olvasó lelkét összekötik a tudománnyal: az olvasóhoz alkalmazva kell előadni a tudományt... Mi tehát leszállítjuk a tudományt hozzá nem férhető magasságából, a torony tetejéről lejövünk az utca porába, nem azért, mintha nem becsülnénk a tudományt, hanem azért, mert annyira becsüljük, hogy az általa képviselt igazságot érvényre is akarjuk juttatni a világban. Ha így elszakadunk is a tudomány mázától, lényegétől egy pillanatra se távozzunk. Építeni akarunk, mert ezt a hivatást vettük az Úrtól. Szolgálni akarunk, mert ezt várják tőlünk a kereső lelkek. És igazságot akarunk adni, mert az igazság épít és szolgál". (A keresztyénség világnézete. Előszó.) Úgy érzem, hogy ezek a szavak teljes összefoglalását adják az ő hűséges szolgálatának s mi korán történt eltávozása felett érzett nagy fájdalomunkban is csak áldhatjuk az örökkévaló Istent, azért a kegyelemért, amellyel az Ő igazlelkű sáfárát, Dr. Vass Vincét magyar református anyaszentegyházunknak ajándékozta.

* * *

Lassan egy éve lesz annak, hogy Dr. Vass Vince áldott földi élete végéhez ért s drága lelke elköltözött az örökkévalóságba. Most, hogy közeledik a szomorú évforduló, felkeresem a füredi partot, ahol meghitt beszélgetésben annyi kedves órát töltöttem vele. Az elibém táruló gyönyörű látvány nem tudja most lekötni figyelmemet. Minden halott professzoromra emlékeztem. Menynyire szerette ő is ezt a csendes alkonyi hangulatot. Egyre szomorúbbá váló lelke itt pihent meg legszívesebben. Az utolsó tíz év minden nyarán itt töltött néhány hetet. S ő, aki egész életén át szakadatlanul dolgozott, itt is a lélek munkása volt. Gyógyulni járt ide — s közben ő is gyógyított. Erősödni jött ide — s közben ő is erősített. Az ország különböző tájairól ide sereglett betegeknek ő volt a titkos jótevője, lelkigondozója. Elalélt lelkeket ő állított újra lábra, kínzó kérdésekre ő adott megnyugtató feleletet, hegedő sebeket ő vont be a vigasztalás balzsamával. Pedig az ő vállain is évről-évre súlyosabbá vált a kereszt. S mégis örömmel szolgált. Mindenkinék adott valamit: pár vigasztaló szót, meleg tekintetet, testvéri kézfogást, fáradtságában is gyógyító mosolyt, mindenekfelett pedig világító példát. — Egy pillanatra lehúnyom szemeimet s ahogy réágondolok, mintha látnám elhaladni gondolataiba mélyen elmerülő kedves alakját. Édes, tiszta hang ébreszt fel merengésemből: a kikötőbe érkezett fehér hajó csengetyűszava. Amint felnézek, Dr. Vass Vince távolodó alakja is eltűnik az alkonyi homályban. Igen, az ő drága életének fehér hajója is megérkezett már az örökkévalóság kikötőjébe. Fájdalmas szomorúsággal csak egy sóhajt küldhetek utána: légy áldott! Isten Veled!

Dr. Bakos Lajos.

Kálvin kiadatlan prédikációi

Még a Kálvin írásait és a Kálvin-irodalmat ismerők közül is aránylag kevesen tudják, hogy a genfi könyvtár (Bibliothèque publique) kéziratárában a reformátornak *több mint hatodfélszáz* prédikációja hever máig kiadatlanul. A rendelkezésünkre álló adatok szerint a Kálvin prédikációit híven jegyző gyorsírók — különösen *Raguenier* Dénes — szorgalmas munkája révén a reformátornak nem kevesebb mint 44 hatalmas kötetet kitevő ige hirdetése halmozódott fel. E nagyértékű kéziratok gyűjtemény először a genfi gyülekezet, később pedig a városi könyvtár gondjaira volt bízva. Sajnos, a könyvtár vezetősége a múlt század elején — végzetes félreértésből — ezt a páratlan kincset ócska papírként eladta. A feljegyzések szerint úgy gondolkozhattak, hogy ezek nem Kálvin prédikációi, mert nem az ő kezeirésével vannak írva; vagy ha mégis őtől származnak, akkor bizonyára megjelentek már nyomtatásban; s egyébként is nehezen olvashatók. Hosszú évek múltán — a gondviselés jóvoltából — zsbárusok polcáról vissza tudtak vásárolni nyolc kötetet, később pedig előkerült még három kötet, úgyhogy a drága kincs egynegyede mégis csak megszabadult az enyészettől s a genfi könyvtár kéziratárában várja, hogy kinyomtassák és valóban közkinccsé tegyék.

Hanns *Rückert* tübingiai professzor 1936-ban megkezdte ugyan a gyűjtemény egyik legértékesebb részének, a Sámuel II. könyvéről tartott prédikációknak kiadását (Johannes Calvin: Predigten über das 2. Buch Samuelis. In der Ursprache nach der Genfer Handschrift herausgegeben von Hanns Rückert. Buchhandlung des Erziehungsvereins, Neukirchen Kreis Moers, 1936), azonban kitűnő tudományos apparátussal készülő munkáját a háború kitörése miatt az ötödik füzetnél félbe kellett szakítania.

Rückert kiadványa előszavában egy rövid jegyzéket is közöl a genfi kiadatlan kéziratok Kálvin-prédikációkról. A múlt nyáron alkalmunk volt ezt a jegyzéket az eredeti kéziratok anyagával összehasonlítani, adatait helyesbíteni és kiegészíteni. Ezek alapján a következő jegyzéket adhatjuk reformátorunknak a genfi Bibliothèque publique kéziratárában őrzött prédikációiról:

Leőhely: a kéziratár (Manuscrits inventaire, rövidítve: Mss. inv.) 199—204., 207—212. és 405. számú kötete.

1. A *Sámuel II. könyvéről* 1562 május 23-tól 1563 február 3-ig tartott 87 hétköznapi prédikáció. Mss. inv. 199. kötet, 877 lap.

2. *Ésaiás 13—29. fejezetéről* 1557 február 22-től július 31-ig tartott 66 hétköznapi prédikáció. Mss. inv. 200. kötet, 616 lap.

3. *Ésaiás 30—41. fejezetéről* 1557 augusztus 4-től december 30-ig tartott 67 hétköznapi prédikáció. Mss. inv. 201. kötet, 603 lap. Tekintettel arra, hogy az Ezékiás énekéről Ésa. 38, 9—22 alapján tartott négy prédikáció a Corpus Reformatorum Kálvin-

sorozatában (35, 517 kk.) már közölve van, e kötetből csak 63 beszédet kell kiadatlannak számítanunk.

4. *Ésaiás 42—51. fejezetéről* 1557 december 31-től 1558 június 13-ig tartott 57 prédikáció. Mss. inv. 202. kötet, 498 lap.

5. *Mikeás próféta könyvéről* 1550 november 12-től 1551 január 10-ig tartott 28 hétköznapi prédikáció. Mss. inv. 203. kötet, 226 lap.

6. *Jeremiás 14—18. fejezetéről* 1549 június 14-től augusztus 16-ig tartott 25 hétköznapi prédikáció. Mss. Inv. 204. kötet, 160 lap.

7. *Ezékiel 1—15. fejezetéről* 1552 november 21-től 1553 április 14-ig tartott 55 hétköznapi prédikáció. Mss. inv. 207. kötet, 400 lap.

8. *Ezékiel 23—48. fejezetéről* 1553 szeptember 1-től 1554 február 21-ig tartott 69 hétköznapi prédikáció. Mss. inv. 209. kötet, 577 lap. — A Mss. inv. 208. kötete az Ezékiel 23—35. fejezetéről szóló 53 prédikáció másodpéldánya.

9. Az *Apostolok cselekedeteiről írott könyv 1—7. fejezetéről* 1549 augusztus 25-től 1551 január 11-ig tartott 44 vasárnapi prédikáció. Mss. inv. 210. kötet, 369 lap. Mínthogy ebből a Corpus Reformatorum Kálvin-sorozatában (48, 585—664) a Csel. 1, 1—11 és 2, 1—24 alapján tartott nyolc beszéd már ki van adva, e kötetben csak 36 kiadatlan prédikációt számíthatunk.

10. Az *I. Korinthusi levél 1—9. fejezetéről* 1555 október 20-tól 1556 július 14-ig tartott 58 vasárnapi prédikáció. Mss. inv. 211. kötet, 484 lap.

E 11 köteten kívül, melyből egy — mint említettük — másodpéldány, még két kötetben találunk Kálvintól eredő prédikációkat, illetve írásmagyarázatokat.

11. A Mss. inv. 212. kötete 176 lapon összesen 24, egészen vegyes textusokról szóló Kálvin-prédikációt tartalmaz, melyek közül — legalább is a Corpus Reformatorum-ban — a következő 16 beszéd nem jelent meg nyomtatásban: *Zsolt. 80, 9—18* (1551 febr. 8); *Ezék. 18, 5 kk.* (1553 jún. 10); *Ezék. 20, 30 kk.* (1553 júl. 21); *Ezék. 22, 9 kk.* (1553 aug. 19); *Zsolt. 147, 12—20* (1553 nov. 12); *Zsolt. 148* (1554 szept. 30); *Zsolt. 149, 4—9* (1555 júl. 14); *Zsolt. 65, 6—14* (1557 május 30); *Máté 28, 1 kk.* (1559 márc. 26 — húsvéti úrvacsorai beszéd); *II. Móz. 1, 1 kk.* (1559 szept. 1-én tartott „congrégation”); *I. Móz. 12, 1—3* (1560 jan. 27); *Máté 28, 1—3* (1560 ápr. 14 — húsvéti úrvacsorai beszéd); *Zsolt. 46, 7—14* (1560 május 19); *Zsolt. 48, 1—7* (1560 május 26); *Csel. 2* (1560 jún. 2 — pünkösti úrvacsorai beszéd. Valószínűleg a Corpus Reformatorum Kálvin-sorozatának 48. kötete 636. hasábján hiányolt második beszéd!); *Zsolt. 48, 8—15* (1560 jún. 9). — A felsorolt prédikációk közé iktatva találunk még nyolc beszédet Ezék. 2. és 3., Jób 33. és Ésa. 33. fejezetének egy-egy szakaszáról, ezek azonban részint megjelentek a Corpus Reformatorum-ban, részint a többi kötetek kéziratának másodpéldányai. — A 24 Kálvin prédikáció után a kötet végéig (238. lap) *Viret* beszédei következnek.

12. Az előbbieknél sokkal kisebb értékű és mindössze 38 lap terjedelmű a Mss. inv. 405. kötete, melyben az 5/b—7/a lapokon

találjuk Kálvin hozzászólását a Cop által Józsué 1, 6—11 alapján tartott congrégation-hoz, a továbbiakban pedig „Briefve conclusion ou sommaire“ cím alatt a M. J. C. (= Maître vagy Monsieur Jean Calvin) által 2., 5., 6., 7., 16—17., 18. és 19.—20 fejezetét tárgyaló congrégation összefoglalását. Ez azt jelenti, hogy ebben a kötetben Kálvin nyolc kisebb exegetikai dolgozatának feljegyzése található.

A kéziratok külső alakjára vonatkozóan megemlítjük, hogy csak a Mss. inv. 212. kötetében találunk nagyobb számban rongált és a teljes elmosódás határán mozgó lapokat, a többi kötetek — viszontagságos sorsukhoz képest — bámulatosan jó állapotban vannak. E kéziratok olvasása a Kálvin stílusát ismerő számára pár heti gyakorlás után nem okoz leküzdhetetlen nehézségeket. Kár, hogy a Corpus Reformatorum érdemes kiadói, akik Kálvin összes fennmaradt műveinek (opera quae supersunt omnia) kiadására vállalkoztak, csak azokat az írásokat adták ki, amelyek előzőleg már nyomtatásban is megjelentek.

A fenti adatokat összegezve megállapíthatjuk, hogy Kálvinnak összesen 560 prédikációja és nyolc írásmagyarázata várakozik arra az időre, amikor az emberiség a kultúra pótolhatatlan értékeinek pusztítása helyett újra azok megmentésére és közkinccsételére gondolhat. Örködjék addig is az isteni gondviselés e fölött a drága, de eddig illően meg nem becsült kincs fölött!

(Sárospatak.)

Nagy Barna.

„Tegnap és ma és örökké . . .”¹

A magyar református egyháztörténeti irodalomnak vitathatatlanul legérettebb termése a mai napig Révész Imre összefoglaló nagy művének eddig megjelent első kötete. Szerzőnek azonban magán kellett tapasztalnia, hogy az összefoglaló tevékenységnek tárgybeli és személyi akadályai még egészen kivételes egyéni adottságok mellett és külső körülmények között munkálkodókra nézve is, mekkora erővel jelentkeznek. Ezért különös nyereség theologiai tudományosságunkra nézve, hogy most egy más szerkezetű, de alapjában véve szintén összefoglaló műben mégis csak megjelenik előttünk Révész Imre életének munkássága. Ez a gyűjteményes kötet ugyanis lényegében úgyszólván minden nagy kérdést és feleletet magában foglal, amit szerző egyházunk nagy kérdéseire nézve átgondolt, illetőleg egy egész élet szakadatlan munkásságával kitermelt.

A több évtizedes rendszeres és állandó, elmélyedő és lankadatlan tanulás és tanítás kiemelkedő jelentőségűvé tette, egymásra vonatkoztatva elmélyítette, különösen pedig szerves egésszé ötvözte Révész Imre elszórtan megjelent munkáit. S ezért kétségkívül megilleti őt a „korszakalkotó” jelező: nemcsak új utakat tört szaktudományának, hanem új szemléleteket nyújtott egyházának is, vagyis a történettudományt az élettel annyira szoros kapcsolatba hozta, amint ez a tudomány öncélúságába vetett vak hit idejében egyáltalában elképzelhetetlen lett volna. Révész Imre nemcsak tudós, hanem *felelős* író: tudása nem egyéniségének kifejtésére törekvés szolgálatában áll, hanem az élő Isten állandó belső meghatározásánál fogva hivatást teljesít.

Az evangéliumi tökéletes rabság teszi szerzőt teljesen szabaddá. Előítéletek éppen úgy nem hatnak reá, mint utólagos bírálatok: az idők folyamán szembeállott úgyszólván minden, egyházunk életében hullámokat verő nagy kérdéssel, s ezekre a Szentírás világosságánál az emberi történések leszűrt tanulságai alapján ad hitvalló feleletet. Munkássága tehát lényegesen „átértékelő”: az Ige mértékére tesz embereket és jelenségeket, vagyis elvilágiasodott korunkban „isteni igazságra vezérlő kalauz” kíván lenni minden megnyilatkozása. Nem véletlenül nevezi három évfolya-

¹ Révész Imre összegyűjtött tanulmányai az egyház multjából és jelenéből. Debrecen, 1944. 420 lap. 8. r. A Coetus Theologorum Kiadványsorozata 4—5.

mot élt lapját (a Hit és Élet-et) az alcím „a lelki kálvinizmus folyóiratá“-nak: megtévesztő jelszavaktól szédült, a multat tévesen megítélő, a jelenben tévedezve élő, s ezért a jövőbe tekinteni nem akaró és nem merő református keresztényiségünk számára Révész Imre a Szentlélek által való újjászületés lehetőségeit akarja megteremteni.

Természetesen következik ebből a vállalt feladatból legelőször is az a valóban páratlan termékenység, amiről kötetünk még nem is ad teljes képet. Itt *szakadallan* tudományos tevékenység eredményei vannak összefoglalva: ez pedig magyar viszonyaink között sokak számára megszégyenítés, némelyek számára biztatás, minden lelkészemberre nézve azonban nagy tanítás. Íme ennyit lehet dolgozni két háború közt és háborúban, felőrlő gyülekezeti és egyházkormányzó tevékenység közepette! Pedig itt jóformán legnagyobbbrészt csak a Protestáns Szemlében megjelent cikkeket kapja az olvasó: holott a Debreceni Protestáns Lap, a Vasárnap, a Hit és Élet a református időszakai sajtó ismert állandó „sajtoló“ hatalmával is reánehazodott a szerkesztőre és munkatársra, meg úgyszólván valamennyi egyházi vonatkozású lapunk igénybevette munkásságát.

Ennek az írói termékenységnek a megítélésében a „sok“ csak az önmagát fegyelmező, valósággal aszkéta szellemi munkás példaadását emeli ki, a „milyen“ azonban rámutat Révész Imre írásainak időálló voltára is. Vannak nekünk könnyed lendülettel író egyházi férfaiunk, s voltak a multban is. Csak Ballagi Mór, Szász Gerő vagy Ferenczy Gyula rengeteg cikkére gondoljunk: mi maradt meg belőlük élő tartalomnak? Az élen jártak, de nem irányítottak; mikor leereszkedett a függöny református egyházunk egy-egy nevükkel fémjelzett korszakára, mennyire a multé tudtak lenni! Révész Imre azonban állandóan az örökkévalóság szempontjai szerint ír, tehát életfájának gyümölcsei elérőben magot teremnek. Igazában minden legkisebb írását is ugyanolyan igénnyel alkotja, mint az összegyűjtött, az alkalom miatt talán nagyobb jelentőségűvé vált tanulmányokat. Nincsenek elsiertett, elnagyolt, kiegészítésre vagy megmásításra szoruló alkotásai. Mindig éber, mindig pontosan csak annyit mond és csak azt mondja, amit el kell mondania — de azt aztán elmondja.

Íme a harmadik érdekes vonása Révész Imrének. Különösen egy ilyen gyűjtemény mutat rá egészen világosan, mennyire „parancssóra“ ír. Ha valahol egyházi közéletünkben a multban felmerült és ma jelentkezik egy egyháztörténeti vonatkozásúnak is nevezhető kérdés: őt szólaltatták meg, mert az már régen köztudat, hogy tőle a tudomány mai állása mellett legrészletesebb, legalaposabb, feltétlenül megbízható válasz érkezik. Úgyszólván mindenik tanulmánya „egy válasz feladott kérdésre“. A reformátusság és a hit (pietizmus, spiritizmus stb.), a reformátusság és a magyarság („magyar kálvinizmus“, „Szent István“), a reformátusság és a katolicizmus, az egyház és a világ (fajelmélet, bolsevizmus, német egyházi válság) stb. stb. olyan viszonyokat és fogalmakat jelentő szavak, amik elől nem lehet érdektelenül

kitérni. Válaszolni kellett Szekfű Gyulának, Szabó Dezsőnek, Stefan Zweignek — a reformátusság egyik legerősebb villáma a nagy belső és külső küzdelmekben Révész Imre szava. Ő pedig felel — mert isteni parancsa van reá. Nem térhet ki.

Ezért a feleletek, akármennyire döntöek, ritkán felelnek meg a várakozásnak. Sokszor meglepő új mozzanatokat tartalmaznak, sokszor pedig egyenesen szembeállanak a közvéleménnyel. Ez a próféta terhe. A „szavak és jelszavak“, a köztudatba még olyan mélyen beleágyazott nézetek és a legerősebb politikai divatok egyformán leperegnek róla. A szabad vizsgálódásban nem engedi magát emberi hatásoktól gátoltatni. Mondja amit a Szentlélek enged neki szólania. Akármennyire ellentmondásra készítő, mindig tiszteltetreméltó. Talán alig ismerünk írókat, akivel ennyire ne lehetne vitatkozni. Nem azért, mert tanultsága szinte egyedülálló, emlékezőtehetsége tévedhetetlen, nem is azért, mert indulatain állandóan uralkodik és kristályosan félreérthetetlen: hanem egyszerűen azért, mert a fejtegetéseinek alapjául szolgáló értékeit nem lehet hívő keresztyén alapon állva támadni. A vitának az alapja mindig valami ítéletnek a fellebbezése. Nyílt sisakkal, érvekkel, becsületes meggyőződéssel lehetetlen a bűnt megállapító, a bűnöst elmarasztaló igazság ellen küzdeni. Csak elvakult szenvedéllyel, dőre rövidlátással — vagy a bűnhöz görcsös ragaszkodással.

Révész Imre sohasem a „másik“-ban kezdi keresni a bűnt. Magában és magunkban. Ez a prófétai elem írásaiban, ez színezi a legszenvedélyesebb vitákra alkalmat adó kérdésekben történő megnyilatkozásait.

Hogy egy egészen történeti kérdéssel kezdjük: Ágostonról tömérdek vita folyt, s mindezeknek a megoldását egyetlen csattanós mondatban adja. Mi protestánsok nem akarjuk őt elperelni római hitű atyánkfiaiától. „Az ő nagyságához nem lehet porlekedő lélekkel közelíteni. Csillagos magasságban, világok távolában áll ő minden mai vallásfelekezeti versengés fölött (62)“. Vagyis nem ellentéteket keres, hanem kapcsolódási lehetőségeket.

Nemcsak a multban, ami a nagyközönség számára kissé távolálló, hanem az élő mult kérdéseiben is. A legkiválóbban mutatja gondolkodásmódját a szerencsétlenül mindig újra felidéződő felekezeti harcról két oldalra nézve is nagy bátorságot igénylően, változatlan hűséggel nyilvánított vélekedése. *Általában* ezt vallja: „Amióta a keresztyénség történelmének tudományos feltárása, az evangéliumi vallásosság lényegébe való mélyebb és alázatosabb elmerüléssel párosult, megmutatta, hogy abszolút értelemben egyedül idvezítő földi egyház, emberi dogma és történelmi hitvallás nincsen: azóta az ilyen felekezeti teodicea (ezt Mohácsról mondja) akár katolikus, akár protestáns részről szomorú és sötét, dőre és elvakult anachronizmusként hat“ (103). *Különösen* pedig — minden sértő él nélkül, de a leghatározottabban — reámutat mind a római katolikus, mind a protestáns oldalon jelentkező hibákra.

Világosan látja a katolikusság lényegéből folyó felfogást : energiájának egy jórészevel a visszahódítás szédületesen nagy céljának áll szolgálatában. Erről a célról nem tud lemondani. „Ma azonban Magyarországon napnál világosabb az a helyzet, hogy ez a cél és ennek erélyes munkálása nem szükségképpen jelent egyet a felekezeti béke felborításával. Mert a visszahódítást a katolicizmusnak a saját falain belül kell kezdenie, a saját, csak névleg keresztyén és csak névleg katolikus híveinek óriási tömegén“ (37). Látja az elválasztó vonalat : „Mi sohasem bírnunk olyan Krisztus-közösséget még elgondolni sem..., amelyben nem az ember kerül Krisztus hatalmába, hanem Krisztus az emberbe... Ahol a Krisztus és a bűnös ember közé odaáll egy másik bűnös ember... Ahol... előáll egy emberi intézmény, és azt mondja — Ő helyette s az Ő nevében meri azt mondani — : Én vagyok az ajtó, én vagyok az út!“ (32.) Nyilvánvalóan a legkevesebbet emlegetett kérdésben jelöli meg a református hitet a római katolikustól lényegesen megkülönböztető elemet. Holott a mi közkeletű polémiánk menete egészen más szokott lenni. Idáig el nem ér a világ vitázóinak bölcsesége, mert a református hadakozókat is elég kevéssé érdekli a Jézusban való élet csodálatos élménye. Azért torzult el felekezeti harccá a testvéri jó viszony, mert a keresztyénség lényege hamisítódott meg.

Nyilván Révész Imrének magának is szomorúan kellett megérezni fenti, még 1918-ban írt soraiban kifejezett reménysége újra meg újra elhomályosodó voltát. Hiszen azóta lett elevenné a reverzálisarc, azóta kényszerült maga a református egyház is az egyházi fegyelmezésnek egy hitünk lényegéhez aránylag távolálló kérdésével állandóan újra foglalkozni. Pezenhoffer Antal működése elé is reménységgel néz még : de a jegyzetekben ott is kénytelen a jószándékra adott rideg harcias választ felemelíteni. Mindez igaz lehet, de nem változtat a tényen magán : a hit gyökerén élő keresztyén ember számára *van lehetőség* a felekezeti békeségnek.

Idevonatkoznak Révész Imrének a közkeletű felfogással sokszor egészen élesen szembeálló fejtegetései pl. az István királyügyben, a keresztkérdésben, vagy a „melyik a magyar vallás“ álokoskodásra vonatkozóan. Rámutat, hogy pl. a magyarázatos Biblia kiadása éppen nem Róma-utánzás (141), hogy a kultusz érzelmi elemeinek, a kegyesség benső voltának megbecsülése nem idegen a reformátusság számára.

Ezen a vonalon válik azután nagyon határozottá a reformátusságot magábaszállásra intő szózata. Nem a nagyhangú jelszóharsogtatás a hit igaz jegye. „A *csak* vízzel megkeresztelt ember ‚keresztyénsége‘ lényegileg minden felekezeti akolban egyormán viselkedik : ha világi érdekei úgy kívánják — kirakatba áll, ha nem kívánják — sőt talán éppen ellenzik — jégveremben lapul“, (320). Az ilyen látszatkeresztyénség akkor sem érték számára, ha véletlenül református koturnusban hangoskodik. Az egyházi élet egyik legnagyobb veszedelme, ha „olyan egyének kerülnek az egyházban vezető polcra, akik a maguk módján még mindíg

„vallásos“ és „egyházias“ emberek, de akiknek Krisztushoz való személyes viszonyát és református hitvallási öntudatát már egészen elhomályosítja a társadalmi és politikai érvényesülés vágya“ (193).

Az elvilágiasodott, a keresztyénség lényegét végzetesen félreértő rétegekben, egyesek életében és korszakokban egyformán megjelenő hazug jelszavak fordítják el a figyelmet az egyetlen fontos dolgról, s ássák alá az igazi keresztyénség fundamentumát. Révész Imre talán legtöbbet tett az alaptalan közhiedelmeknek a református köztudatból kioperálására. Igaz: sebészkes kellett hozzá, s a műtét nem volt fájdalom nélküli. A beteg azonban ebből a betegségből mindenestre fel kellett, hogy gyógyuljon. A fanatikusan felekezetieskedő, a felelőtlenül politizáló, vagy túlzóan szocializáló reformátusságot egyformán veszedelmesnek tartja, mert ez az irányzat óhajtja a Krisztus nevében és reá hivatkozva megoldani olyan kérdéseket, amelyek kizárólag földi elemekkel vannak telítve. Pl. ő látja meg leghatározottabban a „kálvinista Róma“ elnevezésben rejlő kíméletlen és méltatlan csúfolódást. Ezt Kazinczy Ferenc ragasztotta rá Debrecenre. Az akkori Debrecen még érezte a gúnyt, „csak a mai dicsekszik vele, mert elfelejtette eredetét“ (358). Ugyancsak „bálvány“nak látja meg a „magyar kálvinizmus“ fikcióját, ami szerinte „önkéntes nacionalisztikus álképlet“ (265). A történelmi kálvinizmus (ilyet szerzőnk ismer és elismer) valami egészen más, mint a lengyel disszidens kánonok hatásával megterhelt vagy modern demokratikus jelszavakkal meghamisított magyar református egyházi közélet. Az *esse, non videri* tekintetében a magyar református egyház látása meglehetősen elhomályosult: magyarságunkból a legnemesebb vonásokat, a bibliaolvasó és imádságos ősök lelkületét hagytuk el, a kálvinistaságból pedig a rendkívül mélyen átértett büntudatot.

Bírálatának jogosult voltát különös élességgel mutatja, hogy a református egyházalkotmányt elvileg boncolgató, egyébként a maga idejében nagy port felvert előadását követte végeredményében a legnagyobb csend. Mélyreszántó határozati javaslatait elfogadták — de semmi sem valósult meg belőlük.

A magyar református egyház őseinek útjáról nem az üldözések, hanem a viszonylagos nyugalom korában tért le. Ez az ú. n. liberális kor. A kiegyezés után alakul ki egyházunknak nemzetvédő és kultúraterjesztő „hivatástudata“, ami azonban hamis premisszákon alapul, s az egyház lényegével áll szemben.

Az egyháznak az életében ugyanazok a lényeges vonások, mint a keresztyén egyénében. Nem az egyéniség külső felépítettsége, nem sorsának földi fordulása, nem elért eredményei. Ágostonban is a belső ember nagy titka érdeklő: „Hogyan találkozott az élő Istennel és hol találkozott Vele?“ (62.) Kálvint (holott egész keresztyén személyével szemben a legnagyobb tiszteletet és szeretetet érzi) nem óhajtja eszménné finomítani a szó közönséges értelmében. „A valóságos Kálvin igenis, nyomorult teremtmény“ volt... Talán mindenkinél jobban beléesett Isten harcosai-

nak ama legnagyobb kísértésébe, hogy maradék nélkül a maguk ügyének tekintik Istenük ügyét, s ennek természetes visszajaként Isten ellenségeiként kezelik a maguk ellenségeit. Mindezt kár tagadni és mentegetni — kár elsősorban a református hitvallás embereinek“ (131). Csakhogy ez a bíráló merőben különbözik attól a meddő, a szenvedélyes hitvalló személyével gyanakvóan és lekicsinylően bánó ellenszenvtől, amivel liberális oldalról nézték egyházunk történetének egyik legválságosabb fordulópontján Istennek e harcosát. A történelem látó szemű magyarázója ezeken a külső, mondjuk emberi vonásokon túl meglátja Kálvinban a keresztyénség lényegének igazi megértőjét. Ő hirdette: „A keresztyén embernek és az egyháznak egyébre, mint az élő Igére (Krisztusra) nincsen szüksége a Szentháromság egy Istenhez való viszonya szabályozására“ (116). *Ez a viszony* a legfontosabb mind az egyén, mind az egyház életében.

Lehetnek a magyar református egyháznak harcai és szenvedései, mindezek még nem jelentik veszedelmét. Csak a bűntudat hiánya, a megtérés komolytalansága, a belső megromlás halálos reá nézve. Révész egész munkásságának — tehát az itt közölt tanulmányoknak is — egyforma mélységgel, erővel és tisztasággal zengő alaphangja az ember nyomorúságának beismerése. Ezért nem ismer megalkuvást a test bűneivel szemben. Akár Zwingli reformátóri szerepéről szól (89), akár az egyházi bálók folytonosan felvetődő kérdésével foglalkozik (343), mindig tudatosan mutat rá, „hogy nekünk mi ellen és *ki* ellen kell harcolni“ (ugyanott). A liberális kor világnézete és egyházszemlélete ellen főleg azért küzd lankadatlanul, mert ebben a kérdésben eltért az evangéliumtól. A liberális-racionalisztikus történetírást az egyéni szorgalom és munkateljesítmények minden tiszteletben tartása mellett is okvetlenül és feltétlenül hitvalló történetírással tartja pótolandónak. Ez nem módszer, nem tanultság kérdése, ez minden keresztyén tudományos munkásság alapvető kötelességére rámutató elv. Ebben a tekintetben Révész — a máskülönbben annyira megértő, bajkerülő tudós — nem egyezkedik. Innen származik tudós vitáinak egy érdekes fejezete — amiből, igen jellemzően, a kötetben egyetlenegy sor sem foglaltatik.

Mert maga a mélységesen komoly meggyőződés embere, azért tudja becsülni másban is ezt a beállítottságot. Nem személyek, nem meggyőzések, hanem tévedések és megtévesztések ellen harcol. Munkásságának előkelő elemei közül ez is egyik leglényegesebb. Sokat használ vele a református tudományosság, mert pl. a Századok, a Magyar Szemle, A történetírás új útjai, A magyar történetírás kézikönyve stb. stb. az ő higgadt munkálatait az egész nemzet számára hozzáférhetővé tették. Református — különösen egyházi íróink — bizonyára sokkal nagyobb szolgálatot tesznek az evangélium ügyének, ha elfogultságtól ment (nem meggyőződéstelen!), komoly szavukat latba vetik eszményeink szolgálatában, mintha a szűkkörű felekezeti érdeklődés kizárólagos szolgálatára berendezkedve csak nehéz helyzeteket teremtenek a református irodalmi termelés egyetememes értékelése tekintetében.

ben. Ravasz László, Makkai Sándor, Muraközy Gyula — hogy csak három nevet említsek az Istennek hála még folytatható sorból — ugyanilyen irányba mutatnak, s ifjaink számára megteremtették a nemes értelemben vett fejlődés lehetőségeit.

Sajnos, az erényeket legnehezebb követni. A hibák inkább vonzanak. Talán ezért maradt Révész Imre is a maga tudomány-szakában harminc éven át magános hegycsúcs. Egyháztörténet-írásunk fejlődése az ő hatása alatt kétségkívül új irányt vett, de ennek az új iránynak még nagyon sok komoly munkásra és munkára van szüksége a meglátott feladatok megoldásához.

Aligha tévedünk, mikor ennek a bizonyos mértékig most már majd bizonyára megszűnő egyedülmaradásnak az okát a fentebb fejtegetett prófétai küldetésudtaból származó állásfoglalásban, történetírói vonalon pedig részben a magyar történetírás általános irányváltásában kell keresnünk. Révész Imre nemzedéke látta meg először igazán, mennyire elmaradt tudományosságunk a művelt Nyugat mögött — pedig egykor sok tekintetben együtt bírt haladni vele. Ez a kifelé irányított tekintet nem bírt többé ellentmondás nélkül vagy éppen hízelegve féligazságok vagy egész hazugságok szolgálatába állani. Szekfű Gyula tevékenysége nyomán nagy harc tört ki — s ebben Révész nem olyan szerepet vállalt, mint amilyent vártak volna tőle a különböző idolumok hatalma alatt állók. Egy kizárólag tudományosnak indult irány csakhamar nemzeti és felekezeti jelszavakat lobogtató támadásnak lett a szenvedője. Révész első perctől kezdve nyíltan Szekfű Gyula mellé állott. Már Bethlen Gáborának megjelenésekor így ír: „A XVI. század magyar életében a reformáció lelkét és a protestantizmus szellemi munkásságát magyar történetíró még oly mesterileg, annyi realitással, életelevenséggel és annyi mélységes tiszteletet sugárzó megértéssel nem helyezte el és festette meg, mint ahogyan elhelyezte és megfestette épp a kiközösített“ (26). És nemcsak tudományosan értékelte ily nagyra Szekfűt, hanem református felekezeti szempontból is. „...Azon ...az én szerény nézetem szerint még csak vitatkozni sem lehet, hogy a Bethlen Gábor lelkülete és gondolkodása speciálisan evangéliumi protestáns, mégpedig tipikusan XVI—XVII. századi református vonásainak felderítésére ez az egy, nem protestáns vallású historikus többet tett, mint mindazok a protestáns vallásúak, akik eladdig akár világi, akár egyházi történet szempontjából Bethlen Gáborral egyáltalában foglalkoztak“ (29).

Az ilyen nyilatkozatok — hármennyire sértő szándék nélkül irattak is — határozott ellentmondásra találtak, mert a magyar történetírás általános bírálatán kívül különösen a református egyháztörténetírás bírálata foglaltatott bennük. Révész rokon-szenve a kimagaslóan képzett, előkelő színvonalon író tudós iránt egyúttal tudatos elszakadást jelentett azoktól a bizony azóta meglehetősen megfakult szépségű ábrándoktól, amiket közvéleményünk az igaz egyháztörténetírás feladatairól és értékéről ápolt. Kénytelenek voltunk világosan meglátni: rendszeresen, európai viszonylatokban is helytállóan képzett, minden komoly

bírálatot elbíró történettudósa református egyházunknak nincsen, vagy ha megvolna is a tehetség, a tudás, az irodalmi termelés alapján senkit sem lehet ebbe az új világba iránymutatónak odaállítani. Még ma is teljes joggal mondja Révész: „...magyar közönségünk az általam itt tárgyalt történelmi alakokról, tényekről, problémákról a legtöbb esetben máig sem kapott bővebb és behatóbb tájékoztatást, mint amilyent én adni megkíséreltem; nem kapott legalábbis ama szempontok alatt, amelyek engem vezettek“ (7). Pedig éppen ezek az új szempontok voltak immár nélkülözhetetlenek, s akármennyire igazságtalanságnak látszik és néhol, alkalmazásuk elől többé kitérnünk nem lehet. Mindenestre mélyére kellene nézni theologusnevelésünk egyik legfeltűnőbb hiányosságának: hogy a legkifejezettebben magyar tudósok, és pedig elsőrenden református theologusok számára kínálkozó tudomány művelésére nincs elég, s nincs elég alaposan, rendszeresen képzett emberünk. Révész szintén ilyen tudósra gondolva, mondja: „elég baj, hogy nem akadt már eddig is és bár akadna minél előbb“ (7). Révész kénytelen volt tudományos lelkiismerete szavára hallgatva inkább Szekfű mellett színt vallani, mint belenyugodni egyháztörténetírásunk helyzetébe.

Ebben kétségtelenül igaza volt; a jövőé a döntés, de már a jelen se cáfolhatja. Azért mégis a Szekfű-kérdés kapcsán kell rámutatnunk egy olyan tényre, amit fentebbi nyilatkozatainak írásakor Révész még nem láthatott előre. Szekfű igazi hatására nem művei, hanem munkatársai, iskolája mutatnak rá. Márpedig az ő munkaközössége — mint évkönyveikben erről a leghatározottabban vallást tesznek — a Regnum Marianum elvi alapján áll. Még csak azt se lehet mondani, hogy kicsinyeskedve, hanem ellenkezőleg a legnagyobb felkészültséggel, mindazonáltal tökéletes tudatossággal terjeszti ki ez az új római katolikus történetírói gárda kutatásait a magyar élet egész területére. Többé nem a Magyar Kultúra egyidőben igen éles hangján, azonban ellenmondást nem tűrően érvényesítenek egy szívósan célratörő, állandó — felekezeti kritikát. Miután a Magyar Történelem ennek az új szemléletnek az alapjait a barokk és a nemzeti szabadságharcok újszerű értékelésével lerakta, Szekfű a nagy harcokat diadalmasan megvívta, a régebbi magyar történetiszemléletnek a reformátusságra kedvező elemei kikopnak a köztudatból. S ha a nemzetieskedő és demokratáskodó református képzetek elmúlását nem sajnáljuk is, annál fontosabb gondoskodnunk arról, hogy történetírásunkban a legnemesebb értelemben vett református keresztyén hit építő tevékenységét elhomályosodni ne engedjük. A Szekfű-ügy figyelmeztetett — s Révész állásfoglalása még komolyabban int —, hogy ezen a téren végtére alkotó tevékenységbe kell kezdenünk.

Az eddig elmondottakból megkapjuk az összetartó gondolatmenetet, ami az ismertetett kötet egészen változatos tartalmának határozott egységet biztosít. Egy célra tör minden, látszólag mellékes kérdésekkel foglalkozó sor is. Aki a kálvini egyházfegyelem elvi alapjairól semmi hangzatos újkeletű szólam kedvéért nem haj-

landó lelépni, az képes igen felvilágosult álláspontot elfoglalni, pl. a templomfestés kérdésében („Festett templomfalak és falra festett ördögök!” — egy itt nem közölt cikkének a címe), az egyházi éneklés nagy vitájában, szóval változatlanul fenntartja magának a Szentírás alapján álló döntés jogát. Innen erednek igen mélyen járó fejtegetései a német protestantizmus válságának ismertetésében, ilyen alapon nyilvánít véleményt korunk szörnyű világnézeti harcairól. „Négyszáz évvel ezelőtt Sztambulból jött a mohácsi végzet — írja 1926-ban! —, tegnapi Trianonból jött s ne adja az irgalmas Isten, de mi nem tudhatjuk, a holnapi nem jön-e ismét Keletről, napjaink döbbenetes vörös Sztambuljából, Moszkvából: mindegy. Viharban és vérben, világégésben és egyetemes értékrombolásban legyünk mi mindhalálig a Krisztus királyságába elhívott halhatatlan magyar léleknek a Krisztushoz és csak Őhozá vivő apostolai és profétái“ (111). S már 1918-ban világosan látta, hogy a magyarságnak a legszorosabb összefogásra van szüksége, „különben Janku Ábrahám és Fortunatus Imre következik“ (46). ...Bár meglepően sok a közölt tanulmányok közt a közvetlen korunkra vonatkoztatott, van közöttük kifejezetten a multba vezető is. Ilyenek mindenekelőtt a francia történelem néhány, nálunk kevésbé ismert alakjáról (D'Aubigné, Cavalier), valamint a Kálvinnról szólók. Nagy kedvvel és hálával foglalkozik Doumergue Emil személyével és műveivel; annál figyelemreméltóbb, hogy Kálvinnal kapcsolatban nem válik Doumergue alapvető nagy munkájának szolgái követőjévé, hanem e téren is kiváló példáját mutatja az önálló kutatásnak.

Magyar tárgyú cikkei közül a Méliusz Péter személyét és korát megrajzolók mutatják legjobban, hogyan értelmezi Révész a „szellemtörténeti“ módszert. Teljes alapossággal, szinte betűről-betűre áttanulmányozza Méliusz műveit, gondoskodik az élete hiányzó adatait kiegészítő közlés elérhető legtökéletesebb formában kiadásáról, s azután, mivel meggyőződése szerint „mindenféle emberi történet lényegében szellemi valóság és szellemi folyamat“ (18), a „szellemi életfolyamatokat alapjukban felderítő“ munkával rajzol valós képet korról és emberekről. A magyar református egyház történetének kezdeteire vonatkozó kutatásai az eddig felszínre került lexikális adatok hézagtalan ismerete mellett a gondolatok szerves kapcsolatainak kiderítésében feltűnő elmélyedésről tesznek bizonyosságot. Térben, időben, problémátömkelegekben teljes biztonsággal jár-ke, s egészen magától értőden megy vele — nemcsak mellette —, aki írásaival foglalkozik.

Érdeemes figyelni Révész írásainak megnyugtató hatására. Ennek egyik oka kétségkívül a teljes tájékozottságot eláruló, semmi homályt nem tűrő írásmód. Ő ugyan magyarul szerényen elhárítja a filozófus jelzöt, egyháztörténetírásunknál mégis egészen kiváló példát mutat a szigorú logikus okfejtésre. Nem hanyagol el egyetlen részletet sem, felmér minden szót és kifejezést, a gondolatoknak az a rendszertelen cikázása, ami sok jobb sorsra érdemes magyar egyháztörténeti művet a teljes feledés

sorsára juttatott, nála sehol sem jelentkezik. Idézeteinek alkalmazásában a kiforrott író művészete tetszik meg: hosszabb idézeteket egyáltalában nem használ, különösen nem más feldolgozó véleményeiből. Legfeljebb eltérő nézetekre ad rövid, pontos válaszokat amúgy mellékesen: egyébként elég mondanivalója van neki magának. Ellenben csak egészen elmélyedő szakemberek előtt ismerős tudós apróságok jellemző színfoltokként gyakran jelennek meg írásaiban. Nem helyezkedik a „valaki azt mondta“-szerű idézés kényelmes álláspontjára, mindig urát adja rövid idézeteinek. Tudja, mit mondott Angelo di Gubernati olasz gróf a debreceni Kántusról, ki nevezte el így Jézus főpapi imáját, melyik szerb férfi temette el Damjanich és Lahner aradi vértanúinkat, mi az eredete és hiteles alakja az *in necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus autem charitas* mondásának stb. stb., s így minden szoros logikai egységesség mellett is különálló ismeretek bőségével színezett, nem fárasztó tanításokat tesz.

Idézeteket a művészet birodalmából is szívesen használ. Ismeri a festő Hans Aspert és Eduard Gebhardtot, ugyanúgy az európai szellem előkelő költői termékeit is. A magyar költők közül talán Arany, a szépírók közül pedig határozottan Baksay áll legközelebb hozzá. Utóbbinak Dámája, tréfás hangú „apokrifus levelei“ és elbeszélései néha döntő bizonyítékként szerepel nála.

Stílusa nyilván Aranyon és Baksayn edződött tudományos irodalmunkban szokatlan, egyháztörténetírásunkban pedig egyenesen páratlan, izes magyaros előadóművészetté. Idegen szót egészen elvéve használ, akkor is magyarázás kedvéért. Ellenben mondatainak a magyarossága idegenszerűségektől hemzsegő irodalmunkban a legnagyobb megbecsülést érdemlő sajátosság. Bár előadásának komoly hangjához népies szólások alkalmazása nem talál, adott alkalommal ilyeneket is felhasznál, s a magyar szókincsben tökéletesen uralkodik. Változatos (illik-méltó-talál! egy mondatban), kifejező (aprószeres dolgok!), vagyis a kifejezés nem áll közé és hallgatói vagy olvasói közé. A magyar theologiai irodalomban megjelent fordításokkal szemben kiemelkedik fordításbeli készsége. A *fideli natura et indoles nála a hit törzsökös természete* (75), s azt, hogy *Castellio linquit suspectos fines et limen avarum* így fordítja: „otthagytá azt a helyet, ahol nem érezhette magát biztonságban és oly szűkmarkúan bántak vele“. Egy kialakuló új magyar theologiai stílus talán megszüntetné végre az állandó panaszt a theologiai tudományos művek kelendőségének hiánya, a tömeges terjesztésre alkalmas építő iratok nehézkessége tekintetében. Időszaki sajtónk is régóta szenved abban a hibában, hogy akiknek van mondanivalójuk, azoknak a mondatai szinte recsegő térddel járnak, akik pedig hozzáférhetően írnak, áldozatul esnek a „divatos“ stílus belső tartalmatlanságának. E téren a helyzet egyre javuló; Révész Imrének ebben is megvannak a nagy érdemei.

Az egész kötet — minden gazdagsága ellenére — csak egy kis részét adja Révész Imre írásaival. Mégis világosan kitetszik belőle egy folyton fejlődő lélek arca. Amit még írt, egy-egy szállal mind

idekapcsolható volna, mert részletesebb, többszavú kifejtése valami itt csak érintett gondolatnak, de lényegileg nem más. Írói pályája elején az elvi alapvetés és a történeti módszer kérdései foglalkoztatták Révész Imrét: később egyre gyakorlatibb lett. Gyakorlati keresztyénségre nőtt és nevelt, mert hiszen a keresztyénség az ő felfogása szerint nem elmélet, nem kegyes szólamok üres halmozása, hanem a Krisztusban megjelent életnek alázatos bűnbánattal, de hívő örömmel befogadása. Az idő sodrában egyre többször felhangzik előtte az isteni figyelmeztetés: „Milyeneknek kell lennetek néktek szent életben és kegyességben, akik várjátok és sóvárogjátok az Isten napjának eljövetelét“ (II. Péter 3: 11—12), ő viszont ezt a kérdést szeretné felkölteni a református hívő és a magyar református egyház szívében: „Mit cselekedjünk, atyámfiai, férfiak?“ (Csel. 2: 37.) A megkeseredés nyomán járó új tettekre sietés a kívánatos jó számára. Minden mondanivalója azonnal döntésre irányul, akár könyvet bírál, akár jelenségeket ismertet, akár intézményekről beszél. Bizonyára nem ok nélkül történt, hogy a legutolsó mondanivalók a Kollégiumról szólnak: itt megáll Révész Imre, mert az alkotó, hívő, multat kegyelettel őrző, jövődőért életét adó magyar reformátusság szimbólumát látja benne.

Igehirdetésének terméséből mindössze két bibliamagyarázatot ad közre. Ezt találjuk a kép egyetlen hiányos pontjának. Mert Révész Imre kezdettől fogva a Szentírásból és vele élt, de amint halad túl az élet útjának felén, egyre erősebben szorítja magához a megtartó Igét. Újabb írásai között alig van egy is, ahol szentírásbeli igazolását ne adná gondolatainak, mégpedig az Ige állandó, elmélyedő tanulmányozásáról téve bizonytságot. Amint felhívja a figyelmet egy-egy szentírási rész igazi értelmére, mindjárt kiderül, hogy nem a Bibliáról beszél csak — hanem belőle meghallott örök beszédeket kíván tolmácsolni. Vagyis Révész Imre, amint nő, egyre jobban aláhajlik Isten hatalmas keze alá, s az egyetlen igaz tudománynak egyre biztosabbszavú, egyre alázatosabb hirdetőjévé válik.

Ez ennek a kötetnek legnagyobb bizonytságtétele: ezért királyi ajándék.

Soós Béla.

Niesel Vilmos : Kálvin theológiája.
Fordította : Nagy Barna. Megjelent a Coetus Theologorum 3. köteteként. 1943. 8°, 219 l.

Fordításról érdemlegesen csak akkor lehet írni, ha előttünk van az eredeti szöveg is és lépésről-lépésre tesszük meg azt a nehéz utat, amelyet a fordító megtett előttünk. Nem arról kell beszélni, hogy mi az értéke és mi az esetleges hibája a tartalomnak, hanem arról, hogy milyen tolmács volt a szerény fordító, aki munkáját csak akkor végezte helyesen, ha csak szócsove volt annak, akit tolmácsolt. Mégis most nekem el kell térnem ettől az úttól, mivel nem állott rendelkezésemre az eredeti mű. Magáról a fordításról, annak gördülékeny, szép nyelvről semmit sem mondhatok, hanem csak az előttem lévő műről fogok szólni.

Niesel Vilmos, aki a mai teológusok közül talán legjobban képviseli a kálvini tradíciót, nyújt itt teljes képet Kálvin theológiájáról. Először reámutat az eddigi kutatásokra — ugyanezt magyar vonatkozásban az előszóban Vasody Béla professzor teszi meg —, kritika tárgyává teszi azokat a véleményeket, amelyek lélektani szempontokat ve gyítenek a theológiába, majd a Barth nyomán járó Kálvin-kutatók, különösen Brunner Péter, de Quervain Alfréd és Barth Péter munkásságáról szól elismerőleg. Majd az Institutio negyedik kiadásának rendszerét követve, tiszta képet nyújt a nagy mester rendszeréről. Az egész munkán átizzik a Kálvin iránti mély szeretet.

Könyvében úgy áll előttünk Kálvin, mint az Ige theologusa, Isten dicsőségének szolgája, aki gondosan vigyáz arra, hogy Isten és a teremtmény, Isten és az ember közötti különbséget megővja minden vonalon, mind a Krisztus két természetéről szóló tanításban, mind a Szentírásról szólóban, mind a sakramentumok tanában.

Mint legaktuálisabb két pontot emeljük ki művéből azt, hogy mind a theologia naturalis, mind a fatalizmus felé hajló predestinációtan hirdetésének vádjától megvédi Kálvint. Az előbbivel kapcsolatban reámutat arra, hogy a „si integer stetisset Adam“ kitéltelt negatív

előjelként kell vennünk, ami mindazt a lehetőséget, ami tényleg meg volt, ellenkezőre változtatta. Az utóbbival kapcsolatban kimutatja, hogy Kálvin rendszerében nem az a központi tétel a predestináció, amelynek azt a közvélemény tartja, hiszen még az Institutio és a Genfi Káté sem tartalmazza minden kiadásban, s ahol szerepel is, ott is csak magyarázatként egy megelőző tételhez, a kegyelemből való megigazuláshoz kapcsolva. Utal arra, hogy a predestináció Kálvin tanítása szerint éppenúgy csak Krisztusból magyarázható, mint akár melyik másik tétel, s minket arról győz meg, hogy Isten különös kegyelme nélkül még a kegyelmet elfogadni sem tudjuk.

(Szatmárnémeti.)

Horváth István.

Aurelius Augustinus püspöknek a pogányok ellen Isten városáról írt huszonkét könyve. *Fordította : Dr. Földváry Antal.* Pécs, 1943. II. kötet. (VI—X. könyv). 298. l.

A De Civitate első kötete megjelenésekor részletesen szövegtünk általában ennek a műnek kritikai kérdéseiről.

Most a második kötettel kapcsolatban általában két dologról kell írniunk : a fordítás értékéről és a könyv tartalmáról. Jelen esetben azonban ezt még ki kell egészítenünk egy harmadikkal : a fordító fáradságának és áldozatos vállalkozásának méltatásával.

Egy összeomló világ végakkordjában (413—426) írta és fejezte be Ágoston a maga hatalmas művét s egy vajúdo világ borzalmas korszakában olvashatjuk azt most magyarul. Szinte az az érzésünk, hogy a két világlomlás hasonló s ezért a könyv egészen aktuális : harc a mindenkori pogányság minden válfaja ellen... A fordítás nehéz munkáját és a kiadás minden anyagi kockázatát egyedül végzi egy baranyai falu fiatal lelkipásztora.

Ami a fordítást illeti, az olyan, mint az első köteté : folyamatos, élvezetes és megbízható. Az ágostoni egészen sajátos stílust ugyan a magyarba átvinni nem mindig sikerült. Az előszóban Földváry maga is elismeri, hogy ezt a nehézséget ő érzi legjobban, mert neki kellett ezzel a legtöbbet küzdenie.

De nagyon érdemes foglalkozni a könyv tartalmával is. Az első öt könyvben Ágoston a pogány mitológiát cáfolja meg, a második kötetben a pogány filozófiára mér döntő csapást. Ez a harc nem csön-des filozofálás immár, mint ifjúkori műveiben volt, hanem élet-halál-küzdelem, amelynek sikerétől emberileg függött a keresztyénység vagy a pogányság győzelme. Ágostonnak még a stílusán is érzik a harc fegy-verzaja.

Általában is nagyon sokat tanul-hatunk Ágoston jelen kötetéből. De az is érdekes, mit mond ő olyan tantételekről, amelyekben *ma* olyan éles ellentét van Róma*és a reformátusegyház között. *Nekünk* például mennyire a II. Helvét Hitvallás jut eszünkbe, amikor azt írja: „*Mi azonban a vértanúknak templomot, papságot, istentiszteletet és áldozatokat nem szentelünk, mivel nem ők, hanem az ő Istenük a mi Istenünk. Mindenesetre emlékeket tisztelőben tartjuk, amint az Isten ama kegyes embereinek az emlékét, akik testi életük megszűnéséig, az igazságért harcoltak... Tehát mi a vértanúkat sem istentisztelettel, sem emberi vélkekkel nem tiszteljük, mint a pogányok tisztelik az isteneiket. Sem áldozatot nem mutatunk be nekik... Mi nem állítunk papokat és nem mutatunk be áldozatot a vértanúknak, mert ez illelen, érdemtelen, s tilalmas dolog is és csak az egy Isten illetti meg*“ (VIII. 22). Éppen ilyen nyíltan és félreérthetetlenül szól az Isten és az emberek közötti közbenjáróról, az ember Jézus Krisztusról (XI. könyv 15). Mindezzel persze távol-ról sem azt akarjuk bizonyítani, hogy Ágoston teológiájában van egy református oldal is, de annyi kétségtelen, hogy Ágoston nem a mai Róma theologusa: magasan áll ő a mai felekezeti ellentétek felett. Nagyon várjuk a még hátralévő köteteket. Adjon Isten erőt a munka elvégzésére és lehetőséget annak megjelentetésére.

(Debrecen.)

Szabó Gábor.

Kocsi Csergő Bálint: Magyar vértanúk nyomában. Fordította és bevezetéssel ellátta: Szimonidesz Lajos. Pápa, 1944. Misztótfalusi kiadás. 80. l.

A magyar gályarabirodalom még mindig elég szegény. Sem tudós és részletes feldolgozása, sem teljes

forráskiadványa még nincs. Pedig nagyon szeretjük emlegetni a gályarabok példáját. Sajnos, jobban emlegetjük, mint ismerjük őket!

A magyar gályarabirodalom most egy értékes forráskiadvánnyal bő-vült. Kocsi Csergő Bálint Narratio brevis-ének mintegy utolsó, külön-vált fejezete került a nyilvánosság elé, amelyet talán maga Kocsi Csergő Bálint is külön, önálló könyv-nek szánt, eddig azonban — sajná-latos tévedés és elnézés folytán — nem látott napvilágot.

A könyvhöz Szimonidesz Lajos írt előszót inkább patetikus, mint problémát adó és láttató stílusban. Az egész kiadvány általában azt a benyomást teszi, hogy *nevelői* célzattal került a nyilvánosság elé. Egyházi újságjaink is általában így ismertették. Egy ilyen kiadvány-nak pedig elsősorban — szerintünk — a tudományos színvonalat kellett volna szem előtt tartania. Ezért nagyon fontos lett volna a kétnyelvű kiadás, mint ahogy Otrokocsi Furor Bestiae-jénél történt. De éppen ebből a szempontból kifogás alá kerülhet a könyv mostani címe is, mert egészen pontosan tárgyszerűnek sem tartjuk, meg azért is, mivel az eredeti latin cím pontos fordítása lehetett volna csak e könyv címe. Ez ugyan — „*Am a tizenkilenc vértanú...*“ — a könyvben két helyen is előfordul (17. és 77. l.), de nem egyformán és nem egészen pontos fordításban.

Maga a fordítás — az eredeti latin szövegnek nem volt módunk hűség szempontjából utánanézni — egészen sikerültnek látszik. Főérdeme az, hogy nem is tetszik fordításnak.

Ezt a könyvet — az eddigi kriti-káknak és ismertetéseknek igazat adva — nemcsak tudományos szem-pontból nézhetjük. Így is fontos és elsőrendű a gályarabkérdés minden ezutáni kutatója számára. De a vértanúk életét, szenvedését, kitar-tását és mindhalálgig való hűségét mindenképpen jó nekünk éppen ma ismernünk és ismertetnünk!

(Debrecen.)

Szabó Gábor.

Földes-Papp Károly: Böhm ide-alizmusának alapellentmondása. Különlenyomat a Délvidéki Szemle 1949. évi 1. számából. Szeged, 1944. 7 oldal.

Böhm filozófiai rendszerének ér-tékelésével még mindig két egymás-

sal homlokegyenest ellentétes állásfoglalást mutat a magyar filozófiai irodalom. Az ú. n. *realisztikus irány* képviselői alapjaiban elhibázottnak tartják Böhm metafizikai idealizmusát, az *idealisztikus irány* viszont a filozófiai lehetőségek csúcának tekintik. *Földes-Papp Károly* alig pár oldalra terjedő, de tartalmát illetően annál súlyosabb tanulmányában ezt a kérdést akarja tisztázni a böhmi filozófia alapjainak kritikai megvilágításával.

A *Kant* szubjektívizmusát *Fichte* hatása alatt metafizikai idealizmussá formált böhmi filozófia szerint az ember egész világát egyedül az Én-ből lehet megérteni; a megismerő Én-en kívüli, más (transzcendens) valóságról — éppen mert mi a saját képzeletünkön kívül más valóságot nem ismerhetünk meg — nem beszélhetünk. A „nem-én“, vagyis az ismereti tárgy, nem egyéb, mint az Én kivetített képe. A projekciót egy idegen tényező, valami „nemtudatos kényszer“, az „inger“ indítja el, megzavarva az Én-t, mint tiszta azonosságot, s a megismerés nem egyéb, mint e megzavart tiszta azonosság helyreállítása, a kivetített kép tudatos megragadása (1. o.). Böhm tehát az ismerés aktusánál elveti a „transzcendens“ tényezőt, hogy ne kelljen ismeretlennel magyarázni magát az ismeretet. Am éppen ez az *első alapvető ellentmondása* a böhmi filozófiának, mert hiszen a „nemtudatos kényszer“ felvételével az Én-nek arról az állapotáról beszél, amely a megismerő Én-t megelőzi, „tehát végeredményben is egy feltételezett, azaz ismeretlen“, sőt „megismerhetetlen“ Énről“ (2. o.). Azt jelenti ez, hogy Böhm idealisztikus ismeretelmélete épűgy ismeretlennel, transzcendenssel magyarázza az ismeretet, mint a realizmus.

Még súlyosabb ellentmondás rejlik Böhm „inger-tan“-ában. Az „ingert“, mely az ismerés aktusát elindítja, Böhm hol úgy tünteti fel, mint amely az „Én“-en kívül van, hol meg úgy, mint amely az „Én“-hez tartozik. Akármelyik feltevést fogadjuk el, súlyos ellentmondásba jutunk. Ha az „Én“-en kívül van, nem beszélhetünk szubjektív idealizmusról, ha viszont az „Én“ szférájához tartozik, értelmetlenné válik Böhmnek az az alapvető állítása, hogy az „inger“ megzavarja az

ismerő alany tiszta azonosságát; vagyis összeomlik az egész projekciótan (3—4. o.).

A továbbiakban Földes-Papp ki-mutatja, hogy Böhm, aki műve I. kötetének előszavában elítéli a szellem egyedüli valóságát hirdető idealizmust, a IV. kötetben feladja e metafizikai-ellenes álláspontot s az Én abszolúttségének tanához jut el, a szellemet véve fel minden valóság egyedüli fogalatának. Ez pedig már az „Én“ fogalmának „*misztikus megterheése*“ (15. o.).

Az ismerés tényét a fenti ellentmondások mellett sem sikerül Böhmnek megmagyarázni. Kiténik ez az „általános“ fogalmának értelmezéséből, amidőn Böhm az érzéki valóság és az illúzió között már nem tesz különbséget; ez pedig már a „filozófia skandaluma“, állapítja meg Földes-Papp (5. o.). A böhmi filozófiának az empirikus valósággal ilyen ellentmondásba jutását úgy kivédeni próbálni, mint a Böhm-tanítvány Tankó Béla teszi, eleve sikertelenségre van kárhozható, s az az értelmezés, amellyel ő e filozófia alapellentmondásait kiküszöbölni igyekszik, magának Böhmnek mond ellene (5—6. o.).

*

A gazdag és alapos tárgyismeret birtokában tiszteletet érdemlő, bátor tárgyilagossággal megírt kritikai tanulmány jó szolgálatot tenni hivatott a böhmi filozófia igazi értékének lemérésénél. A benne foglalt magállapítások, amelyekhez józan filozófiai érzék, logikus okfejtés vezeték az illusztris szerzőt, bizonyára újabb alkalmul fognak szolgálni e filozófiai rendszerben még ma is csúcsteljesítményt látó Böhm-tanítványoknak arra, hogy eddigi álláspontjukat revízió alá vegyék.

(Debrecen.) **D. Dr. Farkas Ignác.**

D. Dr. Kiss Tihamér László: Református hitvallásunk. A Heidelbergi Káté magyarázatos feldolgozása. Sepsiszentgyörgy, 1944. 119 oldal.

Volt egy hosszú időszak a magyar református vallásánítás történetében, amikor a Heidelbergi Káté, mint külön tantárgy, állandóan ott szerepelt az iskolai vallásánításban. Mikor aztán kiderült a tétéles kátéánítás sikertelensége, egyszerre el-

tűnt a tantervekből, s jött a másik véglet: a Heidelbergi Káté teljes száműzése a vallástanításból. Ennek az eljárásnak nagy része volt a református felekezeti öntudat bekövetkezett meggyöngyülésében, elszíntelenedésében.

Az ezzel járó veszélyt először az erdélyiek ismerték fel, s az első világháború után egész elemi és középfokú vallásoktatásukat a Heidelbergi Káté anyagára építették fel. Ez az érdekes tankönyvreform ismét a Heidelbergi Káté felé fordította az anyaországi illetékesek figyelmét is, s az utóbbi másfél évtized alatt irodalmi termékekben is megnyilatkozó, élénk érdeklődés figyelhető meg az egész magyar református egyházban. Kiss Tihámér most megjelent könyve is ennek az új irányú érdeklődésnek egyik értékes irodalmi terméke. A Heidelbergi Káté 129 kérdését dolgozza fel 42 kátéóra keretében. Feldolgozási módszere nem egységes; szinte óránként változó. Az órát mindig énekekkel kezd és végzi; a csonka-országi és az erdélyi énekeskönyvből választott énekekkel. Ének után néha ima jön, utána a kátékérdés magyarázattal, majd — néha — elmélkedés és végül ének.

A könyvek szerzője „eredetileg a már konfirmált tanulmányúság számára” írta, s „a liceum, felsőkereskedelmi ipari, mezőgazdasági középiskola IV. osztálya számára kínálta fel az egyetemes református konventnek”. (Bev.) Kinyomtatására azonban egyelőre nem kerülhetvén sor, saját költségén kiadta, hogy ifj. egyesületi, bibliaköri összejöveteleken, házi áhítatokon *segéd-eszközü*l szolgáljon. Erre a célra kiválóan alkalmas is a nagy tárgyszeretettel és komoly felkészültséggel megírt mű, melynek szerzője maga is aktív katekhéta. Iskolai vallástanításra, *tankönyvként* használhatósága felől azonban komoly aggodalmaink vannak; nemcsak a tekintetben, hogy az egyes kátéórák anyaga messze ülömlik egy tanítási óra keretén, hanem azért is, mert visszahozni látszik azt a *tételes* iskolai kátétanítást, amely a múltban már egyszer elvadtította az ifjúságot az evangéliumtól. Meggyőződésünk szerint a magyar református valláspedagógiának nem szabad újból elkövetni azt a hibát, hogy az iskolai vallástanításban a Heidel-

bergi Kátét elsődleges anyagként használja sezt az igazi priméryanaggal, a Bibliával szemlélteti, támogatja. E szerepsere nemcsak illegitim, hanem didaktikai szempontból is logikátlan s a gyakorlatban feltétlenül a bibliai anyag rovására megy. A most vajdó új magyar református vallásoktatásnak éppen az ellenkező utat kell követnie: a Heidelbergi Kátét és az eddig oly mostohán kezelt II. Helvét Hitvallást használja az elsődleges bibliai anyag értelmezésében mint elmaradhatatlan segédeszközöket, hogy ezáltal abban az egységes és határozott reformátuskonfesszionális szempont érvényesítése mindig biztosítva legyen.

Talán nem tévedünk, ha úgy véljük, hogy a Konvent óvatos magatartását Kiss Tihámér minden hálnkat és tiszteletünket megérdemlő értékes könyvével szemben ez a megfontolás is befolyásolta.

A könyv különben, melyet melegen ajánlunk minden gyakorló katekhétának, kapható a szerzőnél Sepsziszentgyörgy, Református Tanítóképző címen.

(Debrecen.)

D. Dr. Farkas Ignác.

Tóth Kálmán: Sámuel próféta, az Isten embere. Theologiai magántanári dolgozat. Pápa, 1943. 132 l.

Szerző ez első munkájában az Ótestamentum Sámuel prófétára vonatkozó szakaszait foglalkozik. Szempontjait maga adja meg világosan, midőn kifejti az előszóban hogy „a Biblia-kritika csak építő kritika lehet... éppen ezért a Biblia-kritikának, vagy Biblia-magyarázatnak mindig három tényezőt kell szem előtt tartania: a Bibliát adó és végső fokon szerző Isten akaratát; a bibliai szöveg létrejöttének emberi körülményeit, az írókat és a kort, amelyhez először szolt az Ige; végül pedig a Bibliát ma olvasó embert, aki épülni akar a Bibliából és a — Biblia-kritikából” (5. o.). Szerző e célkitűzéséhez igyekszik hűséges is maradni, főként utolsó tételéhez és a szorosabb tudományosság módszereit és követelményeit mellőzve építő magyarázatra törekszik. Ha mégsem sikerült célját kellőképpen elérnie, annak oka főként az, hogy munkájánál csak az újabb és legújabb irodalmat használta fel. Ha figyelemre méltatta volna a

régibb, sőt legrégebb irodalmat is (pl. Méliusz, Kálvin, az egyházi atyák), különösen pedig ha megkísérelte volna a felvetődő kérdések önálló megoldását s szigorúan tudományos módszerek igénybevételével, meggyőződésünk szerint sokkal építőbb eredményekre jutott volna s lényegesen kevesebb szövegváltoztatással operált volna akár a Szeptuagintára, akár Wellhausenre és másokra való hivatkozással.

Munkája első részében az elbeszélések szövegével foglalkozik, mind az alapszöveggel, mind a különböző fordításokkal, második részében a Sámuel-történet irodalmi felépítését adja, míg a harmadik részben történeti bevezetést nyújt Sámuel korához. A dolgozat második szakaszában a Sámuellel kapcsolatos szövegeket tárgyalja 1. Sám. I—XXVIII-ig. Befejezésül összefoglalást és jellemzést nyújt Sámuelről, az Isten emberéről.

A dolgozat igen alkalmas arra, hogy a Sámuel-kérdés újabb állásáról tájékoztasson és áttekintést nyújtson a különböző felfogásokról. A dolgozat a pápai református theologiai akadémia kiadványai 42. számaként jelent meg. **m.**

Értekezések az 1943. évről. A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének dolgozatai. Szerkeszti Dr. Péter Zoltán. 28. szám. Debrecen, 1944. 64. lap.

Amai háborús körülmények között ugyan kisebb terjedelemben jelent meg az Értekezések 28. kötete, de épúgy számot tarthat most is az általános érdeklődésre és elismerésre, mint az eddigiek. A tanárképző volt, jelenlegi növendékei írják és adják közre itt tanulmányaikat, jellemzőleg mindig olyanokat, amelyeket *theologiai* és *egyházi* vonatkozásban is érdemes ismerni és ismertetni. A jelen kötetben két tanulmány van.

Dr. Péter Zoltán „A lélektan kutatás alapirányai és a nevelés“ c. tanulmányában a spekulatív, a természettudományi és a szellemtudományi lélektan történetét, módszerét és eredményeit *ismerteti és értékeli*. Nemcsak alapos és megbízható tájékoztatást nyújt, hanem megfelelő eligazítást is s még hozzá igen gazdag könyvészeti ad a kérdés továbbkutatói számára. Tanulmányát még értékesebbé teszi részünkre az a

tény, hogy a *nevelő* szempontjából nézi és kezeli kérdését, ez az előadás is tanárok részére tartott tanfolyamon hangzott el.

Varga Zoltán Szász Károly és Péterfi Albertnek a mult század 30-as éveiben folytatott *világnézeti* harcát ismerteti, kimutatván közben a *klasszicizmus* és *romanticizmus* elmentését, amely politikai, pedagógiai, theologiai, egyházalkotmányi vonatkozásban egyaránt megfigyelhető. E tanulmány a fogalmak eszmetörténeti alapjait tárja fel európai és magyar látókörben s utal arra, hogy a nagyenyedi vita végeredményében országos jellegű is: a két személy harca két világnézet harca volt. Értékes iskola-, világnézet- és kultúrtörténeti tanulmány.

(Debrecen.)

Szabó Gábor.

Dr. Szabó Géza: A magyar református orthodoxia. A XVII. század theologiai irodalma. A Középdunai Protestantizmus Könyvtára. Szerkeszti Dr. Bucsay Mihály. Magyar és szlovák sorozat. Ötödik kötet. Budapest, 1943. 8° 148. l.

„A magyar református theologia dogmatörténeti fejlődése felé eddig csak elvétve fordult a tudományos érdeklődés“ — kezdi előszavát Szabó Géza. Nagy érdeklődéssel vetjük kezünkbe az így bevezetett tanulmányt. El is ismerjük rögtön, hogy egy egész századot — még hozzá a magyar protestantizmus irodalmilag legtermékenyebb századát! — kimerítően és teljesen ismertetni igen nagy feladat, amelyhez megbízható lexikális tudás mellett megbízható ítélnépeség, széles látókör, összefogóképesség kell. Szabó Gézának gazdag lexikális tudása van. Páratlan szorgalommal hordta össze a vonatkozó magyar és európai irodalmat. Nemcsak a lexikonokból kiirható általános könyvészetet ismeri, hanem a folyóiratirodalomnak is utána nézett, sőt — ami mégis a legfőbb kívánság és legnagyobb érdem — az eredeti irodalmat is állandóan idézi, mint elsődleges forrást.

A könyv *tartalmilag* a XVII. század theologiai irodalmát ismerteti úgy, hogy főiránynak adja az orthodoxiát, ismertetve annak theologia-történeti fejlődését az ősegyháztól a XVII. századig, majd ugyanazt magyar református vonatkozásban.

Azután sorra veszi az orthodoxia küzdelmét a puritanizmussal, a presbiterianizmussal, a coccejanizmussal, a cartezianizmussal, majd összefoglalólag ismerteti az eredményt s kimutatja a magyar orthodoxia külföldtől való függését és speciális magyar vonását. Németnyelvű összefoglalás és névmutató zárja a kötetet.

Módszertanilag a könyv ellen kifogást lehet emelni. Először is sematikus: az orthodoxia észreveszi az új theologiai irányt, heves harcot indít ellene, majd ellanyhul a küzdelem és végül győz az új irány. Közben azonban a sok citátumhalmazból és az aránylag kevés jellemzésből nem érezzük a theologiai harc élességét és mély elvi ellentétét.

Nem tartjuk feltétlenül helyesnek azt sem, hogy Szabó Géza állandóan kivonatolja a könyveket: néha majdnem egész oldalas latin vagy magyar citátum van sűrűn egymásután. E citátumok az elvi megállapítás és méltatás alátámasztására lábjegyzetben jöhetnek volna, mert így kevés egyéni megállapítás és önállóság van a könyvben.

Legfőbb észrevételünk pedig az, hogy ebből a könyvből nem látszik meg az, hogy a XVII. század volt a magyar református theologia legdagadabb irodalmi korszaka. Fölse veti Szabó Géza a dogmatorténeti és theologiai irodalmi szempontból is fontos kérdést, hogy a citált művek mennyiben eredetiek, mennyiben fordítások vagy átültetések — ilyenekre csak általánosságban hivatkozik. Aztán: a XVII. század nemcsak az orthodoxia harca a puritanizmussal, presbiterianizmussal, coccejanizmussal és cartezianizmussal, hanem még sok minden más is! Hol van például a lutheránusokkal és a római katolikusokkal való irodalmi harc, általában az *irénikus* és a *polémikus* theologiai irodalom? ! Egyébként is egy század theologijája pár iskolában nem foglalható össze: az iskolákon kívül és felül is van theologia és volt is a XVII. században is.

Mindez a kritikai megjegyzés — néhány apróbb hibát és névelírást nem említve — arra szól, hogy a könyv még nem az, amire nélkülözhetetlen szükségünk volna. Ez a könyv jó kalauz annak, aki a XVII. század történetében akar búvárkodni, mert jó könyvszeretet

és megbízható útbaigazítást ad, de részletesebb előtanulmány nélkül az ilyen összefoglalás új eredményeket feltüntető és teljes nem lehet. Az az érzésünk, hogy helyesebb először egy század theologiatörténetének megírása előtt és helyett kisebb és mélyebb részletkutatásokat folytatni, amire Szabó Gézának megfelelő tudása, készsége és képessége is megvan s. majd hosszú évek több tanulmánya után megírni egy ilyen könyvet mélyebb tudás és látás mellett. Azt ugyanis el kell ismernünk, hogy a szerzőnek fiatal kora ellenére van nagy tudása, van megbízható történeti jártassága és érzéke és ítélőképessége — könyve mindig ott a legsikerültebb, ahol legeredetibb, ahol citátum nélkül jellemez, bírál vagy méltat —, ezért várjuk, hogy nevével még sokszor fogunk találkozni.

(Debrecen.)

Szabó Gábor.

Pákozdy László Márton: Péter avagy Krisztus az egyház fundamentuma? Budapest, 1943. Különlenyomat a Chronika theologiai évkönyvből. 44 lap. A budapesti görögkeleti hittudományi főiskola kiadványai. VII. Ára 3:50 P.

Szerző első ízben folyóiratunk hasábjain (1941) foglalkozott e jelentős kérdéssel, amelyet most részletesen bővítve és még jobban megalapozva adott közre. A magyarázat alapjául a *petros* és *petra* szó közötti különbség szolgál. A téves magyarázatokkal szemben, melyek szerint Péter személye, hite vagy hitvallása lenne a petra, az eredeti arám nyelvre fordítja vissza a Máté 16: 13-at és 16: 18-at Szerző és ebből igyekszik az eredeti jelentést megállapítani. Részletes igazolással arra a végső következtetésre jut, hogy Krisztus maga az a köszikla, akire az ekléziát felépíti.

A tanulmány ez eredménye szoros kapcsolatban áll a római egyház pápai intézményével s egészen gyakorlati jelentőséget nyer az újabb úniós törekvésekkel és mozgalmakkal összefüggésben.

A tanulmányt részletes németnyelvű kivonattal zárja be. A tanulmány mindenképpen érdemes arra, hogy többoldalú hozzászólást váltson ki és egyik legjelentősebb egyházi kérdésünket bibliai alapon tisztázza véglegesen. (Szerző címe: Budapest, V., Pozsonyi-út 58.) **m.**

Popovits István: Egyetemes egyháztörténelem I. I. Budapest, 1944. XIV. + 172. l.

Minden kezdet nehéz. A közmondás igazsága megáll akkor is, amikor egy tisztességes professzortársaság a *magyarnyelvű görögkeleti* tudományos irodalmat akarja megindítani és megalapozni. A így keletkező irodalom elsősorban természetesen *tankönyvsorozat* lehet és kell hogy legyen a budapesti Görög Keleti Hittudományi Főiskola hallgatói s általában a görögkeleti „művelt olvasó” számára.

Éppen ezért nagy érdeklődéssel vettük kezünkbe Popovits István könyvét, amely az egyház alapításától a milánói ediktumig (313) terjedő tárgyalja az egyház történetét.

Bevezetésében — ahol elvi és módszerei kérdéseket akar tisztázni — kissé iskolás-magyarozó stílusa van. Itt nagy kár és hiány, hogy Révész Imre vagy Vanyó Tihamér — több nevet is lehetne ugyan egyháztörténeti szempontból is felsorolni — *elvi és módszerei* kérdésekkel foglalkozó dolgozatait nem ismeri Popovits, vagy ezek hatása nála nem látszik.

Az egyes fejezetek élén általában európai, kisebb részben magyar vonatkozású lexikális irodalmat ad. Az előszóban megígért s az utolsó kötetre szánt legújabb magyar és idegen nyelven megjelent egyetemes egyháztörténeti irodalmat — könyvészetet — nagyon várjuk, mert egy ügyesen és részletesen összeállított magyarnyelvű egyetemes egyháztörténeti könyvészet megjelenése igen fontos feladat.

Mivel az „orthodox egyház” theologusa írta ezt a könyvet, benne — részünkre szokatlanul, de a görögkeleti theologusok részére bizonyára helyesen — sok az orthodox igazságok részletes kifejtése. Egyébként is szerintünk felesleges Jézus történetiségével és az apostolok személyével 20 lapon foglalkozni ilyen *egyháztörténeti* kompendiumban, mert e kérdések sokkal inkább az *újszövetségi teológiához* tartoznak. Ilyen szempontból ismét a szokottnál részletesebb — 5 lap — Péter primátusságának tárgyalása, illetve cáfolata dogmatikai, exegetikai és polemikus szempontból.

Az egyes jellemző okmányokból hosszabb szemelvényeket közöl a

szerző eredeti nyelven, ami — ha módszerileg kifogásolható lenne is — gyakorlati szempontból nagyon helyes.

Általában lelkiismeretesen nézett utána Popovits mindennek, a legújabb magyarnyelvű irodalmat is — a teljességre törekvés nélkül — ismeri és használja. Az természetes, hogy az egész könyv felosztása kissé más, mint amit a református szerzőjű egyetemes egyháztörténeteknél megszoktunk, mivel a szerző a keleti egyház első három századi történetét igen részletesen adja, másrészt pedig a dogma ismeretét és a tévtanok cáfolatát is erősen részletezi.

Kisebbségi stílusbeli, felosztásbeli és módszertani fogyatékoságot ugyan lehetne többet felsorolni. De ha mégis az egész könyv értékét abból a szempontból nézzük, hogy a fiatal tanár tankönyvet adjon aránylag igen rövid idő alatt hallgatói kezébe: vagyis kompendiumról van szó és nem önállóságra és eredetiségre való törekvésről, akkor szívesen reméljük és várjuk, hogy a mai rendkívüli nehézségek mellett és ellenére is nagy haszonnal fogjuk olvasni e sorozat többi kötetét is.

(Debrecen.)

Szabó Gábor.

XPONIKA. Évkönyv a Hittudományi Főiskola 1941—42. és 1942—43. tanévi működéséről. Szerkesztette Berki Feriz. A Budapesti Görög Keleti Hittudományi Főiskola kiadványai. II. Budapest, 1943. 160. l.

Az új teológiai főiskola első és tartalmas évkönyve. Benne nemcsak az iskola eddigi életéről, keletkezésének körülményeiről és szükségességéről, munkásságáról és eredményeiről olvashatunk érdekes tényeket és adatokat, hanem az új tanári és előadói testület tagjai egy-egy tudományos színvonalú cikket is adnak. Református szempontból ugyan egyik-másik cikkel szemben több jogos ellenvetést lehetne tenni, de nagyon sok megszívlelendő dolgot is lehet tanulni *tőlük* és *róluk*, mivel eddig a magyar görögkeleti egyház problémáit és teológiáját kevésbé ismertük. Igaz ugyan, hogy ők sem mindig ismernek helyesen minket. Az egyik cikk például az úrvacsorát az emlékezésével magyarozza, a protestáns elvet egynek veszi a szabadvizsgáló-dással, állítja, hogy annyi felekezete

van a protestantizmusnak, ahány hívője. Mindenesetre az egymás egyházának, teológiájának és teológusainak megismerése kölcsönösen igen hasznos lesz mindkét részen.

Dr. Manó Sándor ügyvéd, a magyar jogi ismeretek előadója a felekezeti békéről ír teológiailag több helyet kifogásolható, de alapjában komoly és megszívlelendő tanulmányt, amelyben különösen érdekes a közös keresztyén „irányelvek“ és kincsek — nem teljes — felsorolása.

Sztankaninecz György tanár „A szentírás olvasásáról“ értekezik annak elismerésével, hogy ők általában kevéssé olvassák az Úr könyvét. Erre eddig nemigen buzdították és buzdítottak. Elismeri, hogy azért lettek tudatlanokká, mert a Szentírást nem ismerték. Az Igéhez való közeledésben van éppen az orthodoxia megújulásának nagy ígérete és szép jövője.

Popovits István tanár „A keresztyénség kezdetei a magyarok között“ c. tanulmányában a görögkeleti hitvallásnak hazánkban való elterjedését ismerteti és kimutatja, hogy a görögkeleti hatás történetileg megelőzte a római. Komoly külföldi tanulmányokon alapuló értekezés.

Berki Feriz tanár „A hazai orthodox keleti egyház időszéri problémái“ címmel ismerteti a felvetett kérdést s ad szélesvonalú tájékoztatást bonyolult helyzetükről. Erről — egy más könyve alapján — Szemlénk 1943. évi 1. számában részletes ismertetés szólt. Itt elég utalunk arra.

Keselya Fedor theologus élvezetes és tartalmas elmefuttatást ad a fiatalság vallásos szellemben nevelésének szükségességéről.

Dr. Lehner Ferenc mb. előadó a lélekfogalom kialakulásáról értekezik, végül

Dr. Pákozdy László Márton mb. előadó „Péter vagy Krisztus az egyház fundamentuma?“ c. értékes exegetikai tanulmánya zárja a kötetet. E tanulmányt itt részletesen azért nem ismertetjük, mert első kidolgozásában a Theologiai Szemle 1941. évi 3. számában már megjelent, majd különnyomatban is.

Németnyelvű összefoglalás zárja be a Krónikát, melyet örömmel olvastunk, szívesen ismertettünk és ajánlunk minden érdeklődőnek.

(Debrecen.)

Szabó Gábor.

Dr. Horkay László : Hegel Phaenomenológiája. Acta Universitatis Szegediensis. Lectio philosophica. Tomus I., Fasc. 2. Szeged, 1943. 139 oldal.

A magyarfilozófiai irodalom mindmáig csak kisebb tanulmányokban és filozófiatörténeti munkák keretén belül foglalkozott Hegel filozófiájával; e sajátos filozófiai rendszer rendszeres és beható ismertetésével még adós. Ezt az adósságot akarja most törleszteni — saját bevallása szerint — *Horkay László*, aki fenti könyvében e filozófiát Hegel első nagy művén (*Phaenomenologie des Geistes*) keresztül próbálja közelebről megismertetni magyar nyelven. A Phaenomenologia kiválóan alkalmas is erre, mert e dzsungel-könyvben benne van már a hegeli filozófia egész problematikája, jó kalauz tehát arra, hogy Hegel gondolatvilágába bevezessen. De az is bizonyos, hogy súlyos feladatra vállalkozott a szerző, amikor éppen ezt a művet választotta. A Phaenomenologia egészen beható és rendszeres ismertetését, bírálatát, értelmezését még a németeknél is hiába keressük. *Haering* kolosszális Hegel-tanulmánya (Hegel. Sein Wollen und sein Werk), bármilyen nagyterjedelmű is, csak Hegel filozófiai gondolkodásának genetikai fejlődését mutatja fel s csak a Phaenomenologia-ig vezet el; annak kifejtéséig már nem jut el. Ugy-hogy Horkay e tekintetben nemcsak nálunk, hanem a németeknél is úttörőnek tekinthető.

Horkay könyve hűen követve a Phaenomenologia beosztását, fejezetenként sorra veszi annak lényeges tartalmát: Előszó, Bevezetés, A tudat, Az öntudat, Az ész, A szellem, A vallás, Az abszolút tudás. Az egyes fejezetek tartalmi ismertetésénél kritikai állásfoglalást is találunk; s ez Hegel filozófiai hipotézisének teljes elfogadása. E tekintetben az egész könyvön az apologetikai szempont uralkodik: Hegel megvéde. Bizonyos pontokon (pl. a miszticizmus vádjá) ez sikerült is, közelebb vive az olvasót Hegel megértéséhez; viszont éppen ama kérdések tisztázásánál, amelyek főleg a keresztyén theologusok — de filozófusok részéről is — a múltban annyi támadást provokáltak (vallás, bűneset, váltóság, család, közösségi gondolat stb.), nem eléggé meggyőző ez az inter-

pretatio. Azzal érvelni ugyanis, hogy a Hegelt támadó filozófusok és theologusok nem ismerték eléggé Hegel filozófiáját, úgy véljük, erős túlzás és igazságtalanság. Mert hogy pl. a magyar Hegel-vita harcosai között akadtak olyanok, akik csak felületesen ismerték Hegel rendszerét, azt megengedjük; de hogy pl. olyan vérbeli filozófus, mint *Vecsey József*, ne ismerte volna egészen alaposan a hegeli filozófiát, az alig képzelhető el. S *Pauler Ákosról*, mert H. filozófiájának alapfogalmairól — akárcsak a német *Haym* — kemény bírálatot mond, azt állítani, hogy „kevésbé otthonos

Hegel gondolatvilágában“ (Horkay 14. o.), erős elfogultság.

Aki azonban végigolvassa Horkay könyvét, megérti ezt az elfogultságot. E könyv minden sorából olyan szenvedélyes tárgyszeretet árad, olyan áhítatos elmélyülés a problémákba s olyan rajongó lelkesedés Hegel filozófiájának egészéért, amelyet csak a szellem embereinél találhatunk. Innen érezhető másfelől az a gazdag és alapos tárgyismeret s az a pontos és gondos összeállítás is, mely a könyvet jellemzi.

(Debrecen.)

D. Dr. Farkas Ignác.

Dr. Balogh Jenő, egyetemes konventünk világi elnöke, a magyar közélet egyik büszkesége 80. életévét töltötte be Isten kegyelméből. Örvendezéssel, hálaadással és Isten gazdag áldásának kérésével emlékezünk meg Róla ez alkalomból.

Dr. Soltész Elemér protestáns tábori püspök, a debreceni Tudományegyetem h. c. theol. doktora életének 70. évét töltötte be. Gazdag munkásságú életére Istenünknek további áldásait kérjük.

Dr. Szabó Aladár 1862—1944.

A magyar református egyházi életnek egyik legjellegzetesebb és legnagyobb alakja szállt vele sírba. Egyike volt azoknak a keveseknek, akik már a mult század végén a lelki megújulást sürgették és munkálták a magyar református egyházban. Tanulmányait külföldön fejezte be (Edinburgh) s alaposan ismerte a külföldi ébredési mozgalmakat. Mint a budapesti theol. akadémia tanára különös alkalmat nyert, hogy az új lelkipásztori nemzedéket formálhassa, az élő Isten különös eszközeivé nevelgesse s rajtuk keresztül új életet indítson a gyülekezetek lelki mezőin. Munkája kemény volt, sok akadályt kellett leküzdenie, de bátran vállalta a harcot is Krisztus ügyéért és az anyaszentegyház javáért s nem szégyenült meg. Később mint a Budapest-józsefvárosi gyülekezet lelkipásztora folytatta építő munkáját s innen vonult nyugalomba 1938-ban. Művei közül kiemelkednek a „Jézus élete“, a „Lelki Harmat“ (áhitatok) és nyugalombavonulása után „Kegyelem által“ címen közzétett dolgozatai. Méltó képét és szerepét a történelem fogja megrajzolni és megörökíteni. Emléke áldott!

Csikesz Sándor emlékezete címen tartotta meg székfoglaló előadását **Dr. Czeplédy Sándor** egyetemi tanár a Tisza István Tudományos Társaság I. oszt.-nak felolvasó ülésén április 28-án, Debrecenben, a Déri Múzeum előadótermében.

Csánki Benjámin emlékezete címen tartott előadást a Tisza István Tudományos Társaság felolvasó ülésén **D. Dr. Kállay Kálmán** egyetemi tanár folyó évi május hó 25-én.

B. e. Radácsy György sárospataki theol. akad. tanár arcképét megfestette a sárospataki főiskola, tanács-terme részére — Gyoroky Pál budapesti festőművésszel.

Kenessey Béla volt erdélyi püspökről és theol. tanárról emlékezett meg kegyelettel a kolozsvári theol. akadémia tanári kara és ifjúsága.

Új egyetemi magántanár. Május 15-én tartotta meg egyetemi magántanári próbaelőadását **Dr. Miklós Ödön** nagycsepelyi lelkipásztor, a pápai theol. akad. volt professzora „Egyházalkotmányunk fokozatos kifejlődése a Tiszántúlon“ címen a debreceni Tisza István Tudományegyetem hittudományi karán.

Új theologiai doktorok. Az iskolai év második felében a debreceni Tisza István Tudományegyetem hittudományi karán a következők tettek doktori szigorlatot: **Rózsai Tivadar** sátoraljaújhegyi segédlelkész a rendszeres theologiai szakcsoportból *magna cum laude* fokozattal. Dolgozata: Az egyházzól szóló tanítás az ú. n. dialektika theológiában. **Dr. phil. Bucsay Mihály** budapesti vallástanár az egyháztörténeti szakcsoportból *summa cum laude* fokozattal. Dolgozata: Belényesi Gergely, Kálvin első magyar tanítványa. **Geréb Pál** nagyborosnyói lelkipásztor (Háromszék m.) a rendszeres theologiai szakcsoportból *summa cum laude* fokozattal. Dolgozata: A történet az Ige mértéke alatt. — **Tóth Kálmán** karcagi vallástanár a gyakorlati theologiai szakcsoportból *magna cum laude* fokozattal. Dolgozata: A bibliai történetek tanítása mint igehirdetés. — **Tóth Kálmán** zánkai lelkipásztor az ótestamentumi szakcsoportból *magna cum laude* fokozattal. Dolgozata: A próféták és a történelem. — **Dr. jur. Kiss Sándor** budapesti ifjúsági lelkész a gyakorlati theologiai szakcsoportból. Dolgozata: A magyar református időszakai sajtó az ifjúsági misszió szolgálatában. — **Makay Miklós** budapesti vallástanár a gyakorlati theologiai szakcsoportból *cum laude* fokozattal. Dolgozata: Az ökümenikus gondolat és a magyar református gyülekezeti élet.

A kiadóhivatal üzenetei

Kimutatás a Theol. Szemle 53,735. sz. csekkszámliján történt újabb befizetésekről:

Varga Tibor László (Avasfelsőfalu) 8 P, Gör. kath. Hittud. Főiskola (Budapest) 12 P, Ref. Kollégiumi Könyvtár (Kecskemét) 10 P, Dr. Benedek Sándor (Pápa) 24 P, A Magyarországi Evang. Egyházegyetem (Budapest) 12 P, Mitró István (Tiszasalamon) 12 P, Draskóczy László (Csepel) 10 P, Kir. Magyar Egyetemi nyomda Könyvesboltja (Budapest) 28·20 P, Makó Dezső (Erdőbénye) 5 P, Ref. Főiskola Pénztári Hivatal (Sárospatak) 10 P, Ref. Horthy Gimnázium (Kisújszállás) 10 P Ref. Gimn. Tanári Könyvtár (Mezőtúr) 12 P, Ref. Egyház (Dad) 10 P, Ref. Egyház (Hajdúbagos) 30 P, Nagykun Gimnázium (Karcag) 16 P, Ref. Egyház (Makó) 30 P, Sárközy Endre (Tasnádszántó) 8 P, Seri András (Nagykőrös) 24 P, Simon Ernő (Dunapataj) 20 P, Solymosi József (Báránd) 16 P, Szabó Béla (Apagy) 10 P, Szabó Dezső (Tiszasas) 20 P, Szenci Győző (Újpest) 13 P, Dr. Tomay Dezső (Derecske) 6 P, Ethikai Szeminárium (Debrecen) 24 P, Homiletikai Szeminárium (Debrecen) 36 P, vitéz Varga László (Csányoszló) 20 P, Vizaknay Tamás (Budapest)-8 P, Dr. Agyagási Sándor (Garamvezekény) 8 P, Apát-sági Könyvtár 24 P, Ábrahám Kornél (Apácaszakállas) 6 P, Dr. Bodonhelyi József (Budapest) 12 P, Borbáth Dániel (Kolozsvár) 8 P, Borzsák Sándor (Újpest) 12 P, Dr. Buday Gergely (Budapest) 12 P, Czegle Imre (Józsefmajor) 10 P, Czeglédy Sándor (Cegléd) 20 P, Csávás Sándor (Bojt) 6 P, Csete K. István (Pacsér) 20 P, Dr. Csomár Zoltán (Kisrát) 8 P, Csutora Ibolya (Budapest) 12 P, Dávidházy Gábor (Biharnagybajom) 8 P, Dr. Deák János (Sopron) 12 P, Dr. Dezső László (Szombathely) 6 P, Egressy Lajos (Kassa) 10 P, Dr. Földváry Antal (Kölked) 18 P, Józsa József (Jászkisér) 10 P, Gyáni Károly (Nagyszékely) 5 P, Havadtőy Sándor (Kovászna) 10 P, Horváth Zoltán (Mátyus) 6 P, Horváth Zsigmond (Hontfüzesgyarmat) 20 P, Dr. Juhász István (Kolozsvár) 20 P, Kalmár András (Belsőböcs) 30 P, Kardos Lajos (Beje) 10 P, Kiss Boáz (Vértesacsa) 6 P, Kiss Dániel (Sárbogárd) 20 P, Kiss Ernő (Kajdanó) 20 P, Dr. Kiss Jenő (Sopron) 24 P, Kiss Károly (Nagyvárad) 30 P, Kiss Sándor (Bilke) 20 P, Dr. Koronka Pál (Vetés) 30 P, Kovács József (Munkács) 30 P, László Dezső (Kolozsvár) 30 P, Lőrincze Géza (Sellye) 10 P, Makay Miklós (Budapest) 10 P, Maksay Albert (Kolozsvár) 8 P, D. Mátyás Ernő (Sárospatak) 12 P, Mátyás Lajos (Kapoly) 10 P, Meskó Dezső (Nagyida) 10 P, Mihály Károly (Szék) 20 P, Molnár Károly (Mezőtelegd) 10 P, Nagy József (Poroszló) 18 P, Nagy Lajos (Apostag) 4 P, Dr. Nagy László (Újvidék) 10 P, Dr. Nagy Mária (Budapest) 18 P, M. Nagy Ottó (Zilah) 6 P, Narancsik Imre (Nagymuzsaly) 16 P, Németh József (Uzapanyit) 8 P, Oláh Sándor (Nagybánya) 20 P, Orth Imre (Biharpüspöki) 8 P, Papp Béla (Vitézfalu) 18 P, Dr. Papp Gusztáv (Újpest) 10·20 P, Papp István (Miskolc) 12 P, Pászit József (Rahó) 5 P, Perjéssy Ferenc (Tatabánya) 16 P, Takáts Károly (Budapest) 10 P, Pilder Mária (Budapest) 14 P, vitéz Nyámádi István (Dunaföldvár) 6 P, Megyeri Béla (Egerhát) 12 P, Órsy János (Debrecen) 4 P, Rácz Lajos (Nagykőrös) 6 P, Katona Gyula (Gyoma) 6 P, Dr. Ravasz László (Budapest) 3 P, Dr. Tunyogi Csapó András (Budakeszi) 10 P, Tánccos Zoltán (Bálványos)

30 P, Dr. Bucsay Mihály (Budapest) 12 P, Dr. Csekey Sándor (Budapest) 10 P, Dr. Joó Sándor (Budapest) 20 P, Incze Gábor (Nagyvárad) 30 P, Ferenczy Zoltán (Cegléd) 3 P, Pintér István (Rákospalota) 5 P, Tánczos Dezső (Csokonyavisonta) 8 P, Ábrahám Kornél (Apáczsakállás) 6 P, Barcza József (Döge) 10 P, Ref. egyház (Mezőtúr) 12 P, Bíró Ernő (Zámoly) 10 P, Böröczki Béla (Székesfehérvár) 7 P, Döbrössy Lajos (Szombathely) 20 P, Czirók Ákos (Vereb) 10 P, Biczó Károly (Nagykőrös) 7 P, Egyetemi Könyvtár (Pécs) 24 P, Horváth Zoltán (Mátyus) 6 P, Jakus Gábor (Ráckeve) 8 P, Havadtőy Sándor (Kovászna) 10 P, Hajdú Péter (Foktő) 7 P, Gaál István (Csicsér) 6 P, Gönczy Béla 14 P, Fejes László (Szentgotthárd) 7 P, Kalinár Kálmán (Székesfehérvár) 7 P, Kertész Márton (Vajdakamarás) 10 P, Kiss Péter (Miskolc) 6 P, Komjáthy Aladár (Tárkány) 10 P, Major Zoltán (Miskolc) 7 P, Mihály Károly (Szék) 10 P, Dr. Miklós Ödön (Nagycsepely) 10 P, M. Nagy Ottó (Zilah) 10 P, Németh László (Hencse) 10 P, Pályi János (Garamlök) 7 P, Ref. egyház (Tiszaföldvár) 14 P, Ref. egyház (Tiszafüred) 12 P, Ref. egyház (Békés) 14 P, Dr. Révész Imre (Debrecen) 10 P, Réthy Gyula (Cigánd) 7 P, Dr. Rózsai Tivadar (Perbenyik) 7 P, Ref. egyház (Tiszamogyorós) 27 P, Szabó Kálmán (Ete) 10 P, Szabó Antal (Léva) 10 P, Dr. Tóth Dezső (Tizsakürt) 10 P, Tóth Kálmán (Zánka) 10 P, Vietorisz Lajos (Szabadka) 7 P, Dr. Wiczian Dezső (Sopron) 12 P, Egyetemi Könyvtár (Pécs) 12 pengő, Főiskolai Széniori Hivatal (Sárospatak) 72 pengő, Főiskolai Széniori Hivatal (Kolozsvár) 72 pengő, Selmeczi Árpád (Vámosladány) 32 P, Dr. Kálmán Sándor (Hajdúböszörmény) 36 P, Dr. Patay Pál (Budapest) 30 P, Czirók Ákos (Vereb) 10 P, Dr. Böszörményi Ede (Szentés) 8 P, Bittó Zoltán (Nagyvárad) 8 P, Ref. Lelkészi Hivatal (Szilágypér) 30 P, Horváth István (Szatmár) 8 P, Kövér Árpád (Tornaalja) 12 P, Pásztorális Szeminárium (Debrecen) 12 P, Dr. Enyedy Andor (Miskolc) 10 P, Dr. Bakos Lajos (Balatonarács) 30 P, Petró László (Nagyrozvágy) 4 P, Dr. Makkai Sándor (Debrecen) 10 P, Dr. Tussay János (Miskolc) 6 P, Varga Ernő (Bugyi) 10 P.

THEOLOGISCHE RUNDSCHAU

Eine Vierteljahrsschrift. Begründet von D. Alexander *Csikesz*.
Herausgegeben von der Arbeitsgemeinschaft Reformierter Theologen —
Coetus Theologorum.

Schriftführer : D. Béla *Vasady*, Debrecen.
Verantwortlicher Schriftleiter : D. Alexander *Czeplédy*, Debrecen.
Mitredakteur : D. László *Módis*.
Schriftleitung, Debrecen, Ungarn, Közpointi Egyetem.
Für unverlangte Rezensionsexemplare wird keine Haftung übernommen.
Abonnementspreis : jährlich RM 6. —, 6 francs suisses.
Einzelpreis : RM 2.—, 2 francs suisses.

INHALT :

STUDIEN :

- A. *Czeplédy* : D. Alexander *Csikesz*. Gedächtnisrede.
- L. *Bakos* : Vincenz Vass als Theologe.
- B. *Nagy* : Calvins unveröffentlichte Predigten.

REZENSIONEN ★ THEOLOGISCHE NACHRICHTEN.

THEOLOGICAL REVIEW

Founded by the late Prof. A. *Csikesz*, D. D. Published quarterly by the
Coetus Theologorum — Fellowship of Theological Work in the Reformed
Church.

Editor in Chief : Prof. Béla *Vasady*, D. D.
Editor : Prof. Alexander *Czeplédy*, D. D.
Editorial & Management Office : Debrecen (Hungary), Közpointi
Egyetem.

CONTENTS :

STUDIES :

- A. *Czeplédy* : In Memoriam. A. *Csikesz*.
- L. *Bakos* : Vincent Vass the Theologian.
- B. *Nagy* : Calvin's Unpublished Sermons.

BOOK REVIEWS ★ THEOLOGICAL NEWS.

REVUE DE THÉOLOGIE

Fondé par Alexandre *Csikesz*. Publié par *Coetus Theologorum* — Communauté
de Travail des Théologiens Réformés. Paraissant tous trois mois.

Rédacteur en chef : Béla *Vasady*.
Rédacteur : Alexandre *Czeplédy*.
Rédaction et administration : Debrecen (Hongrie), Közpointi Egyetem.

SOMMAIRE

ETUDES :

- A. *Czeplédy* : En mémoire d'Alexandre *Csikesz*.
- L. *Bakos* : Vincent Vass théologien.
- B. *Nagy* : Sermons inédits de Calvin.

COMTE RENDU ★ NOUVELLES THÉOLOGIQUES.